

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЦАНД
БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОЧОН ҒАФУРОВ»**

ТДУ –82.09(575.3)
ТКБ -83.3(0) 4
М - 44

Бо ҳуқуқи дастнавис

МАҲМАДШОЕВ МАҲМАДШО МИРЗОШОЕВИЧ

**МАСЪАЛАҲОИ АСОСИИ НАҚДУ
СУХАНСАНЦИИ АДАБИЁТИ ТОЧИКУ ФОРС
ДАР АСРҲОИ XVI-XVII**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои
филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.01.00-Адабиётшиносӣ
(10.01.01 – Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ)

ХУЦАНД – 2024

Диссертатсия дар кафедраи адабиёти классикии тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» омода гардидааст.

Мушовири илмӣ:

Салимӣ Носирҷон Юсуфзода - академики Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, профессор, аъзои Комиссияи марказии интихобот ва раёипурсии ҚТ.

Муқарризони расмӣ:

Суфизода Шодимуҳаммад Зикриёпур - доктори илмҳои филологӣ, профессор, директори китобхонаи ба номи “Индира Гандӣ”-и АМИТ;

Қурбонзода Рухшона Қурбон - доктори илмҳои филологӣ, профессор, муовини ректор оид ба муносибатҳои байнал-милалии ДДОТ ба номи С.Айнӣ;

Низомӣ Муҳриддин Зайниддин – доктори илмҳои филологӣ, профессор, ректори МДТ-и «Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода».

Муассисаи пешбар:

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ.

Ҳимоя «---» соли 2024, соати «...» дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.КOA–037-и назди МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (735700, ш. Хучанд, кӯчаи Б.Мавлонбеков, 1) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферат дар китобхонаи МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ва сомонаи www.hgu.tj. шинос шудан мумкин аст.

Эълони ҳимояи диссертатсия дар сомонаи расмии КOA-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон www.vak.tj. ҷойгир карда шудааст.

Автореферат рӯзи «___» _____ соли 2024 тавзеъ шудааст.

Котиби илмӣ

**Шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент:**

Шарипова М.З.

ИХТИСОРАҲО

1. ваф. – вафот
2. ғ. – ғайра(ҳо)
3. диг. – дигарон
4. дисс. – диссертатсия
5. КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ
6. қ. – қисм
7. м. – мелодӣ
8. мук. – муқаддима
9. МДТ – Муассисаи давлатии таълимӣ
10. М.М. – Маҳмадшоев Маҳмадшо
11. ниг. – нигаред
12. с. – саҳифа, сол
13. тав. – таваллуд
14. тақ. – тақрибан
15. таъл. – таълиф
16. ҳ. – ҳичрӣ
17. ҷ. – ҷилд
18. ш. – шамсӣ
19. р. – page

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуй таҳқиқ. Асрҳои XVI-XVII даврони муқаддади шукуфоии адабиёти тоҷику форс дар қаламрави тамаддуни ҷаҳонӣ шинохта шудааст. Рисолаву китобҳои илмиву адабӣ ва осори манзуму мансури суҳанварони ин аҳд, ки хеле зиёд аст далели барҷастаи вусъат ва азамати мероси маънавии ин қарнҳо маҳсуб мешаванд.

Дар Мовароуннаҳр, аз ҷумла шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хучанд, Фарғона ҳавзаҳои бонуфузи адабӣ ва дар Ҳисор, Кӯлоб, Истаравшан доираҳои хурди адабӣ фаъолият доштанд. Оид ба ҳаёти адабии давр дар тазкираҳои «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ ва «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ, ки фарогири аҳволу ашъори суҳансароёни нимаи аввали асри XVI ва ибтидои асри XVII мебошанд бо тафсилоти бештар суҳан рафтааст, ки тавсифу тасниф ва таҳқиқи густардаи маводу матолиби ин тазкираҳо дар муқоиса бо аҳбори дигар маохизи адабиву таърихии аҳди мазкур ба гиреҳҳои печидаи адабиёти асрҳои XVI-XVII ва ба баъзе аз масъалаҳои муҳимми назарияи адабиёт ва нақди адабии давраи классикӣ рӯшанӣ меандозад.

Дар ашъори шоирони асрҳои XVI-XVII дар баробари истиқболи суннатҳои адабии пешина, ҳам аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва ҳам аз нигоҳи шеваи нигориш таҳаввулоти ба назар намоёне ба вуқӯъ пайваست ва сабки наво бо номи «сабки ҳиндӣ» (сабки Бедил) рӯи қор омад, ки дар тамоми қаламрави шеърӣ тоҷикӣ, ҳосатан ҳавзаи адабии Варорӯд густариши доманадоре пайдо намуд. Иштиҳори андеша ва назарияи адабии шоирони наваҷодии ин асрҳо дар ривочу раванқи нақдушшеърӣ классикии тоҷику форс таъсири амиқ гузошта, барои инкишофи нақди адабӣ дар даврҳои баъдӣ мусоидат намудаанд.

Нақди адабӣ ҳамчун қисми таркибии улуми адабӣ пайваста бо пайдоиши адабиёти бадеӣ ба вучуд омада, нашву нумуи каломӣ бадеъ, таъйини мавқеъ ва нуфузи адабиёт дар тарбияи маънавию ахлоқии ҷомеа, ҳампайвандии адабиёт бо ҷомеа, таъсири каломӣ бадеъ ба ҳолати руҳию равонии хонанда ва идроки ҳолати равонии адиб ҳангоми таълифи осори адабӣ ва мавқеи илҳому ҷазаба дар офариниши асари бадеӣ, мутобиқати тасвири ҳодисаву воқеоти осори адабӣ бо ҳақиқати таърихӣ ва таносуби каломӣ бадеъро ба қоидаву қонуниятҳои дохилии адабиёти бадеӣ мавриди баҳсу натиҷагирӣ қарор додааст. Нақд дар масири таҳаввул ва татаввури худ на танҳо ба сифати яке аз омилҳои бонуфузи тақомули адабиёти бадеӣ зуҳур намуда, балки дар ташаккули афкори интиқодии ҷомеа мустақиман таъсир бахшидааст.

Нақду суҳансанҷӣ дар адабиёти тоҷику форс таърихи тулонӣ дошта, ба меъёрҳои эстетикӣ он дар заминаи ақоиди адабии Эрони бостон бо баҳрабардорӣ аз осори илмӣ Ҳинду Юнони қадим ва илми балоғати даврони исломиягӣ шакл пазируфтааст. Тасодуф нест, ки ағлаби муҳаққиқон ба Абдурраҳмони Ҷурҷонӣ эронитабор ишорат кардаанд, ки ӯ дар илми маъонӣ ва баён китобе бо унвони «Асрор-ул-балоғат» ба забони арабӣ таълиф намуда дар он асосҳои илми балоғатро тарҳрезӣ кардааст. Рисолаҳои равандсози «Дураар-ул-бахр», «Рисолаи муаммо», «Мачмаъ-ус-саноеъ», «Риёз-ус-саноеъ» ва даҳҳо рисолаҳои дигари асрҳои миёна дар тақомули мактабҳои нақди адабӣ нақши умда гузоштаанд.

Дар адабиёти асрҳои XVI-XVII чанд навъи нақд, аз ҷумла нақди ахлоқӣ, иҷтимоӣ, равоншиносӣ, таърихӣ, нақди шуаро, нақди ғанӣ, ки дар мутуни бадеӣ, тазкираҳо ва осори улуми адабӣ гоҳе мухтасару гоҳе муфассал ба зуҳур расидаанд, то кунун мавриди таҳқиқи ҷомеи монографӣ қарор нагирифтааст. Нақди адабӣ дар асрҳои XVI-XVII дар осори мансури адабиву ёддошти «Бадоеъ-ул-вақоъ», «Бобурнома», «Латоиф-ут-тавоиф» ва таърихномаҳои «Ҳабиб-ус-сияр», «Таърихи Рашидӣ» низ ҷойгоҳи хос дошта, танаввуи нақди адабиро дар замон ва макони нави таърих намудор кардаанд.

Тазкираҳои адабӣ дар силки сарчашмаҳои дасти аввал дар омӯзиши таърихи адабиёти тоҷику форс маҳсуб гардида, ба қавли Сирусӣ Шамисо тазкиранависон «сабқшиносу мунаққидони осори адабӣ» мебошанд. Рӯи сахнаи адабиёти асрҳои XVI-XVII падидаи омадани миқдори зиёди тазкираҳо ва афкори ҷолиби наққодонаи муаллифони ин тазкираҳо шоҳаҳову шӯъбаҳои ҷадидро дар нақди адабӣ ба вучуд овардаанд, ки то ҳол мавриди баррасии алоҳида қарор нагирифтаанд. Дар ин давра тазкиранависӣ дар қаламрави Темуриёни Ҳинд ба гунаи бесобиқа пешрафт, ки нуфузи шоирони форсигӯ, ривоҷи ғавқулодаи шеърӣ тоҷикӣ-форсӣ ва баланд шудани арзиши шеърро дар ин сарзамини адабпарвар ба намоиш гузоштааст.

Дар асоси мавод ва осори фаровони ёдгориҳои адабиву таърихӣ асрҳои XVI-XVII ҷашмандоз ва дастурҳои нигориши ноқидон ва диди эстетикӣ онҳо, мухтасоти робитаҳои адабӣ дар мактабу маҳфилҳо ва махсусияти доираҳои адабии Мовароуннаҳру Хуросон ва Эронӣ Ҳиндустон метавон ба шинохти комилтари равандҳои чехраҳо ва тамоилҳои ҷадид дар арзишгузориҳои осори адабӣ дар адабиёти давраи мазкур даст ёфт.

Мубрамӣ, зарурат ва аҳаммияти ин рисолаҳо омӯзиш ва таҳқиқи ҳамаҷонибаи шеваҳои нақду суҳансанҷӣ дар асоси маълумоти тазкираҳо, осори таърифу ёддоштӣ ва адабиётшиносии асрҳои XVI-XVII, баҳои тазкиранависон ба осори шоирони гузаштаву муосир, махсусияти робитаҳои адабӣ дар мактабу маҳфилҳо ва доираҳои адабии Варорӯд, Эрону Ҳиндустон муайян мекунад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар рисолаву мақолаҳои муҳаққиқони Эрону Тоҷикистон ва Ҳинду Покистон хусусият, анвои нақди адабӣ ва равишҳои он дар адабиёти классикӣ аз чанд паҳлӯ таҳлилу баррасӣ шуда, афкори адабӣ танқиди шоирони алоҳида низ мавриди пажӯҳишҳои ҷиддӣ қарор гирифтаанд. Рисолаи Абдулҳусайни Зарринқуб «Ошноӣ бо нақди адабӣ»¹ тадқиқоти нисбатан мукамал дар ин самт мебошад, ки бо назари ҷомеа масъалаҳои таърихи нақду наққодиро дар бар мегирад. Муаллиф услубу масъалаҳои асосӣ, анвоъ ва равишҳои нақди адабиро дар мисоли афкори адабии суҳанварони Юнону Рум ва арабу форс шарҳ дода, хусусиятҳои нақдро дар адабиёти форсии асрҳои миёна бозгӯ намудааст.

Тадқиқи дигаре, ки дар ин замина таълиф шудааст, китоби Маҳмуди Киёнӯш таҳти унвони «Қудамо ва нақди адабӣ, баррасии дидгоҳи шоирон ва нависандагони классики форсӣ дар нақди адабӣ» мебошад, ки дар он андешаҳои адабии шоирони форсигӯ дар давраҳои гуногун мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Ҳамчунин дар рисолаҳои «Анвои адабӣ»-и Сирусӣ Шамисо, «Аз маъно то сурат»-и Муҳаббатӣ, «Шоире дар ҳучуми мунаққидон»-и Шафеии Қадқанӣ ва «Нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ»-и Маҳмуди Футухӣ масъалаҳои гуногуни нақду суҳансанҷӣ ба таҳқиқ қашида шудаанд.

Дар адабиётшиносии тоҷик таҳқиқи афкори адабиву эстетикӣ як шохайи нисбатан нав буда асосан дар замони шӯравӣ оғоз шудааст. Муҳаққиқон С.Айнӣ² Е.Э. Бертелс³ ва А.Н.Болдирев⁴ дар таълифоти хеш бори нахуст дар бораи афкори адабӣ дар адабиёти классикии тоҷику форс ва дидгоҳи шоирон нисбат ба шеърӯ шоирӣ ва масъалаҳои асосӣ дар нақди шоирон мулоҳизаронӣ намуданд. Солҳои 60-70 асри XX дар адабиётшиносии тоҷик роҷеъ ба заминаҳои ташаккулу таҳаввули афкори адабӣ дар адабиёти классикӣ, масоили асосӣ дар нақду суҳансанҷии шоирон, вазифаю мақоми шеърӯ шоир дар ҷомеа рисолаву мақолаҳо ба миён омаданд.

Адабиётшинос Худой Шарифзода дар китобҳои «Ташаккули афкори адабии тоҷик дар асрҳои X-XII», «Балӯғат ва суҳанварӣ», «Қаломӣ бадеъ» зимни баррасии масоили нақду суҳансанҷӣ масъалаи асосҳои назарии шеърӯ ба миён гузошта, арзишу аҳаммияти нақди адабиро аз матолиби арӯзу қофия дар таърихи адабиёт бартару бештар донистааст. Профессор Абдунабӣ Сатторзода дар китоби «Нуктаи пайванд», ки фарогири силсилаи мақолаҳои муаллиф мебошад нуктаҳои мубрами сайри таърихии мактабҳои суҳансанҷиро аз замони қадим то асри XV дар маърази пажӯҳишҳои илмӣ қарор додааст. Раҳим Мусулмонӣ афкори адабиву эстетикӣ асримиёнагии тоҷикро мавриди пажӯҳиш қарор дода, дар асоси маводи рисолаи «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоуллоҳ

¹ Зарринқуб, А. Ошноӣ бо нақди адабӣ. Чопи ҳафтум. – Техрон: Интишороти Суҳан, 1383. -404с.

² Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик.- Душанбе, 2010. – 420 с.

³ Бертелс, Е. История персидско-таджикской литературы. Избранные труды. – Москва: Восточная литература, 1960. – С. 372.

⁴ Болдырев, А. Зайниддин Восифи-таджикский писатель XVI в.– Сталинабад, 1957.– С.376.

Маҳмуди Ҳусайнӣ таърихи назмшиносии классикии тоҷикро бо чашмандози пурвусъат ба таҳқиқ гузошта аз хусуси нақши муаллиф дар инкишофи назарияи адабиёти классикии тоҷику форс мулоҳизаҳои ҷолиб ба миён гузоштааст. Муҳаққиқ Маҳмадёр Шарифов дар «Шамси Қайси Розӣ-ноқиди шеър» ном рисолааш дар мисоли рисолаи яке аз адабиётшиносони барҷастаи тоҷику форс – Шамс Қайси Розӣ, ки ҳамаи муҳаққиқони сонӣ аз он ба таври васеъ истифода намудаанд, ба таҳқиқи афкори адабию танқидӣ даст зада, андешаҳои адабиву интиқодии Шамс Қайси Розиро дар меҳвари баҳси худ қарор додааст. Ҳамчунин Боймурод Шарифзода дар рисолаи «Ҳоконӣ ва нақди шеър» дар заминаи таҳлили афкори наққодии Ҳоконии Шарвонӣ пиромуни шаклگیرӣ ва вижагиҳои нақди шуаро мулоҳизаҳои ҷолиб ба миён гузоштааст⁵.

Ҷонон Бобокалонова дар китоби «Назаре ба таърихи танқиди адабии тоҷик» ба таври хеле мухтасар дар бораи таърихи пайдоиш ва инкишофи нақди адабии тоҷик⁶ ва Ҷумъакул Ҳамроев дар рисолаи «Асрори нақди адабӣ» оид ба нақди адабӣ, анвои нақд, равишҳо ва жанрҳои он, махсусиятҳои нақди адабии даврони шӯравӣ мулоҳизаронӣ намудаанд⁷.

Китобу рисолаҳои «Масъалаҳои ҳиндшиносӣ ва равобити адабӣ», «Ошноӣ бо Ҷамолии Дехлавӣ», «Ташақкул ва инкишофи адабиёти форсизабони Кашмир дар асрҳои XVI-XVII», «Тазкираҳои Сархуш ва Хушгӯ ҳамчун сарчашмаҳои нақду суҳансанҷӣ», ки аз ҷониби профессор З. Гаффорова ва монографияи «Вазъи сиёсӣ ва адабии Ҳиндустон дар асрҳои XVI-XVII»-и О.Саидҷаъфаров», барои омӯзиши адабиёт ва нақди адабии ҳавзаи адабии Ҳиндустони асрҳои мавриди назар аз арзиши хос бархурдоранд.

Дар баробари осори мазкур аз ҷониби донишмандони ватанӣ амсоли Ш. Ҳусейнзода, Ю. Салимов, Р. Ҳодизода, Б.Мақсудов, А.Насриддин, Н. Салимӣ, Р. Тағоймуродов, О. Саидҷаъфаров, З. Гаффорова, М. Нарзиқул, Н. Нуров, М. Урунова, С. Аъзамзод ва дигарон рисолаву мақолаҳои таълиф шудаанд, ки ба ҷанбаҳои ҷудогонаи нақду наққодии классикӣ равшанӣ андохтаанд.

Вижагиҳои ҷудогонаи таҷаллии нақди адабӣ дар тазкираҳои асрҳои мухталиф дар китобу мақолаҳои М. Муҳаббатӣ⁸, М. Ризой, Я.Шақурӣ, О. Нақизода⁹, М. Ризой ва О.Нақизода¹⁰, С. Чағатой¹¹, А. Мирзоев¹², А.Насриддин¹³, Ф.Акрамов¹⁴, У. Назиров¹⁵, Н.Сайфиев¹⁶, З. Шеркаванд¹⁷, Ш.Шарипов¹⁸, М.Нуруллоева¹⁹ мавриди баррасиҳо қарор гирифтаанд.

⁵ Шарифзода, Б. Ҳоконӣ ва нақди шеър. – Душанбе: Шарки Озод, 2010. – 186 с.

⁶ Бобокалонова, Ҷ. Назаре ба таърихи танқиди адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 360 с.

⁷ Ҳамроев, Ҷ. Асрори нақди адабӣ. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 128 с.

⁸ Маҳдӣ, М. Аз маъно то сурат. – Техрон: Суҳан, 1388. – Ҷ.1. – 318 с.

⁹ Ризой, М., Шақурӣ, Я., Нақизода, О. Таҳлили чанд истилоҳи нақди адабӣ дар тазкираҳои асри Сафавия // Номаи Фарҳангистон ва Паҷуҳишномаи Шибҳи Қора. – 1392.– №4. – С.93-106.

¹⁰ Ризой, М., Нақизода, О. Нақди адабӣ дар тазкираҳои сабки ҳиндӣ // Фаслномаи таҳассусии сабкшиносии назму насри форсии Баҳори адаб. – Поизи 1392.– №3. – С.147-262.

¹¹ Чағатой, С. Баррасӣ ва таҳлили дидгоҳҳои нақди адабӣ дар тазкираи Насрободӣ // Ҳафтумин ҳамоиши паҷуҳишҳои забон ва адабиёти форсӣ.– Исфанд, 1392. – С.389-400.

¹² Мирзоев, А. Малехо ҳамчун шеърфаҳм ва суҳансанҷи асри XVII // Шарки сурх.– 1948.– №2.– С.36-40.

¹³ Насриддин, А. Чихил мақола. – Хучанд: МИИ «Ганҷинаи суҳан», 2007. – 578 с.

¹⁴ Акрамов, Ф. Тазкираи «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир»-и Мутрибӣ чун сарчашмаи омӯзиши ҳаёти адабии Мовароуннахру Ҳинд (асри XVI ва ибтидои асри XVII) – Душанбе: 1998. – 139 с.

¹⁵ Назиров, У. Нисорӣ ва аҳамияти тазкираи ӯ дар омӯхтани адабиёти асри XVI // Чанд мулоҳизаи адабӣ: Маҷмӯаи илмии ИДПД ба номи Т. Г. Шевченко. Серияи филологӣ. – Душанбе, 1973. – С.220-232.

¹⁶ Сайфиев, Н. «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ // Мактаби Советӣ. – 1968. – №8. – С.12-15.

Нақд дар тазкираҳо аз охири асри XIX диққати муаллифони таърихи адабиёт, аз ҷумлаи Ш.Нуъмонӣ, Ҳ.Этте, Э. Браун, Е.Бертелс ва дигаронро ҷалб кардааст. Қариб дар тамоми таҳқиқоти адабиётшиносии муосир оид ба таърихи адабиёти тоҷик вобаста ба мавзӯи баҳс камобеш ин масъала матраҳ шудааст. Дар рисолаву мақолаҳои С.Воҳидов, Р.Мусулмониён, А.Сатторов, Т.Неъматзода, А.Маҳмадаминов, С.Оқилова, Э.Рачабов баъзе ҷанбаҳои нақду суҳансанҷии тазкираҳои «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ, «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирзо, «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Возеҳ, «Мачмуат-уш-шуаро»-и Фазлӣ, «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С.Айнӣ ба миён гузошта шудаанд, ки ҳангоми таҳқиқ мавриди истифода қарор гирифт.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ.

Мавзӯи кори диссертатсионӣ дар доираи «Барномаи дурнамои корҳои илмӣ-тадқиқотии кафедраи адабиёти классикии тоҷик барои солҳои 2021-2025: Матншиносӣ, таҳияву тасҳеҳ ва нашри осори адабӣ»-и факултети филологияи тоҷики МДТ-и «ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров» анҷом ёфтааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таълифи рисола таҳқиқу баррасии муҳимтарин масъалаҳои нақду суҳансанҷӣ, таҷаддуду такомули нақди адабӣ дар адабиёти асрҳои XVI-XVII, омилҳои инкишофи нақди шеър дар адабиёти асрҳои мавриди баҳс, мақоми сабки ҳиндӣ дар ривочи шеър ва нақди адабӣ, таъсири нақди шеър дар такомулу равнақи ғазалсарой, ҷойгоҳи шоирони давр дар инкишофи нақди адабӣ, нуфузи тазкиранигорӣ дар рушди нақди адабӣ маҳсуб мешавад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои таҳқиқи ҳамаҷонибаи мавзӯ баррасии масоили зерин дар меҳвари пажӯҳиши мо қарор гирифтааст:

- омӯзиши вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва адабӣ фарҳангии асрҳои XVI-XVII, таъсири манфии зиддиятҳои мазҳабӣ ба адабиёти давр;
- таҳқиқи таҳаввулоти адабӣ дар қаламрави Ҳинд ва таъсири нақши он ба доираҳои адабии Хуросону Мовароуннаҳр;
- баррасии омилҳои инкишофи адабиёти форсизабони Ҳинд, таъсири он ба рушди нақди адабии давр ва асрҳои баъдии адабиёти тоҷику форс;
- таҳқиқи сабабҳои рушду тавсеаи тазкиранависӣ ва нақди адабӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр ва Ҳиндустон;
- баррасии шеваҳои нақду суҳансанҷӣ дар адабиёти асрҳои XVI-XVII;
- таҳқиқи анвои нақди адабӣ дар адабиёти давр;
- таҳқиқи нақши маҳфилҳои адабии Эрон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндустон дар инкишофи нақду суҳансанҷӣ;

¹⁷ Шеркаванд, З. Аҳаммияти «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехони Самарқандӣ дар таърихи адабиёти форсӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. Бахши филологӣ. – 2012. – №4/3 (88). – С. 244-249.

¹⁸ Шарипов, Ш. Тазкираи «Майхона»-и Абдуннабии Фаҳруззамонӣ ва сохтори он // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. Бахши филологӣ. – 2013. – №4/5 (119). – С. 249-254.

¹⁹ Нуруллоева, М. Нақши «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибии Самарқандӣ дар ҳифзи калимаҳои гуишии тоҷикӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2022. – №1/3 (101). – С.27-29.

-баррасии афкори адабӣ дар ашъори шоирони нимаи аввали асри XVI - XVII;

- нақд-уш-шеър дар осори адабиётшиносии давр;

- андешаҳои адабӣ дар осори ёддоштӣ;

- афкори адабии осори таърихӣ;

- усулҳои нақди шеър дар тазкираҳо;

- назари тазкиранависон ба аҳвол ва ашъори шоирони мутақаддим;

- нақди шеъри ҳамзабонон дар тазкираҳо;

- равобити адабии шоирони Мовароуннаҳру Эрон ва Ҳиндустони асрҳои XVI-XVII.

Объекти таҳқиқот. Объекти асосии таҳқиқи диссертатсияро тазкираҳо, осори таърихиву адабиётшиносӣ ва девони ашъори шуарои асрҳои XVI-XVII ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқро андешаҳои интиқодию сухансанҷӣ, афкори адабӣ оид ба шеваи баёни шуарои қарнҳои XVI-XVII, масъалаҳои ҷойгоҳи нақд дар тазкираҳо ва осори таърихии адабиёти тоҷику форс, заминаҳои ташаккул ва рушди нақд, анвои нақди адабӣ, намунаҳои нақди адабӣ ва афкори интиқодӣ дар осори адабиву таърихӣ, нақшу арзиши адабии осори таърихиву адабии асрҳои XVI-XVII, мактабҳо, ҳавзаҳои адабӣ ва таъсири он ба адабиёти давр фароҳам овардааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Дар диссертатсия таҷрибаи таҳқиқии адабиётшиносони ватаниву хориҷӣ, чун С.Айнӣ, Е.Бертелс, Э.Браун, И.Брагинский, Аҳмад Гулчини Маонӣ, Абдулхусайни Зарринқуб, Сируси Шамисо, Маҳмуди Футуҳӣ, Шафеии Кадқанӣ, А. Мирзоев, Р. Ҳодизода, А. Абдуллоев, Н.Маъсумӣ, Ю.Салимов, С.Саъдиев, С.Воҳидов, С.Амиркулов, У.Каримов, А.Сатторзода, Х.Шарифов, А.Насриддин, Н.Салимӣ, Н. Сайфиев, А.Кучаров, М.Мирзоюнус, З. Ғаффорова, Б.Раҳимӣ, Ш.Суфизода, Р.Тағоймуродов, О.Саидҷаъфаров, М.Низомӣ, М.Нарзиқул, Н.Нуров ва дигарон истифода шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси истифодаи методҳои таҳлили муқоисавӣ - таърихӣ, сохториву бадеӣ, принципҳои шарҳу тафсирнигорӣ ва таҳлилий-оморӣ таълиф шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Осори намояндагони адабиёти асрҳои XVI-XVII, амсоли Камолиддини Биноӣ, Абдуллоҳи Ҳотифӣ, Абдурраҳмони Мушфиқӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Нозими Ҳиротӣ, Осафӣ, Шавкати Бухорой, Соибӣ Табрэзӣ, Сайидои Насафӣ, Калими Кошонӣ, Толиби Омулӣ, Назирии Нишопурӣ, Муҳташами Кошонӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил, Носиралии Сарҳиндӣ, Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ, Мулҳами Бухорой, Қоонии Шерозӣ, асарҳои ёддошти «Бобурнома»-и Заҳируддин Муҳаммади Бобур, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, «Маҷмаъ-ус-саноеъ»-и Низомиддин Аҳмад ибни Муҳаммадсолеҳ Ҳусайнии Сиддиқӣ, ҳамчунин осори таърихии «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир ва «Таърихи Рашидӣ»-и Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тазкираҳои хуросонӣ ва мовароуннаҳрии тарҷумаҳои форсии «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ, «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ, «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Тухфат-ус-сурур»-и Дарвешалии Чангӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибии Самарқандӣ, «Музаккир-ул-асҳоб»-и Малехи Самарқандӣ, тазкираҳои ҳиндустонӣ, аз ҷумла «Майхона»-и

Абдуннабии Фахруззамон, «Хизонаи омира»-и Ғуломалихони Озод, «Нафоис-ул-муассир»-и Мир Алоуддавлаи Қазвинӣ, «Базморо»-и Мирсаид Алии Ҳусайнӣ, «Тазкират-ул-таворих»-и Миралии Кобулӣ, «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ, «Арафот-ул-ошиқин»-и Тақии Авҳадӣ, «Қавоҳир-ул-аҷоиб»-и Фаҳрии Ҳиравӣ, «Миръот-ул-хаёл»-и Шералихони Лудӣ ва дигар тазкираҳои ҳамин даврон, ки ба шакли мухтасар оид ба мавзӯ ва мундариҷа, ҳаҷм ва фарогирии маълумоти соҳибони тазкираҳо дар монографияи муаллифи рисола «Масъалаҳои нақду суҳансанҷӣ дар адабиёти тоҷику форс (асрҳои XVI-XVII)» суҳан рафтааст.

Навгонии илмӣ таҳқиқ аз нуқтаҳои зерин иборат мебошад:

-дар рисола бори нахуст дар адабиётшиносии тоҷик маҷмӯи масъалаҳои марбут ба равишҳои асосии нақду суҳансанҷӣ ба таври комплексӣ дар алоқамандӣ бо ҳавзаҳои адабии Вароруд, Эрон ва Ҳиндустони асрҳои XVI-XVII мавриди баҳсу баррасӣ қарор дода шуд.

-дар чараҳои таҳқиқ бо таъя ба афкори адабии суҳанварон ва маълумоти тазкиранависон мавҷудияти ағлаби анвои нақди адабӣ дар адабиёти асрҳои XVI-XVII тақомули сифатии онҳо ба исбот расид. Дар сурати ба низом даровардани андешаҳои адабии шоирон дар бобати робитаи лафзу маънӣ, вижагиҳои сабки ҳиндӣ, ҳосатан тарзи хаёли печида имкон дорад, ки оид ба нақди адабӣ ва таъриху таҳаввули он барои мутахассисону толибилмон дастурҳои таълимӣ таълиф карда шавад.

-дар асоси андешаҳои адабии шоирони садаҳои XVI-XVII ва баҳои тазкиранависон оид ба суварӣ хаёл, нақди лафз, нақди маънӣ, вобастагии лафзу маънӣ, ҷазабаву илҳом, зарурат, таворуду сирқот, вижагиҳои сабки ҳиндӣ, ҳосатан тарзи хаёли печида, ривочи бесобқӣ нақду суҳансанҷӣ дар адабиёти ин даврҳо ба маърази муҳокимаҳои илмӣ гузошта шуд.

-дар адабиётшиносии тоҷик бори аввал нақш ва таъсири маҳфилҳои адабӣ ба осори суҳанварони асрҳои XVI-XVII дар Эрон, Вароруд, Ҳиндустон ва ҷойҳои он дар рушду инкишофи нақди адабӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор дода шуд.

- дар асоси ахбору иттилои тазкираҳо ва ишораҳои адибону ҳулосаҳои муҳаққиқон, аз ҷумла Маҳмуди Футуҳӣ, Муҳаммадҷаводи Маҳдавӣ, Сирусӣ Шамисо, Муҳаммади Ризой, Орзу Нақизода сабабҳои пайдоиши таноқузи сабки миёни адибони эронислу ҳиндустонии асрҳои мавриди назар ба таври мушаххас матраҳ гардидааст.

-ҳамчунин аввалин маротиба кӯшиш ба қор рафтааст, ки андешаҳои наққодии муаллифони тазкираҳои адабӣ ба низоми муайян (система) дароварда шавад.

Нуқтаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Вазъи мураккаби сиёсӣ ва иҷтимоии Вароруд, Хуросон ва Эрон, ки сабаби асосии таназзули ҳаёти илмӣ дар асри XVI гардида, ки ин нуқта дар осори адабӣ таърихӣ ва таҳқиқоти олимони ватаниву хориҷӣ тасдиқи ҳудро ёфтааст.

2. Ташкили давлати Темурӣ Ҳинд ва пуштибонии амирони темурӣ аз адибони форсӣ боиси ривочу раванқи адабиёти тоҷику форс дар қаламрави Ҳинд гардид, ки далели он густариши ҳавзаҳои адабии Дехлӣ, Кашмир, Лоҳур,

Агра ва ғ.мебошад. Инчунин рӯи сахнаи адабиёт чандин суханварони мумтоз омадаанд, ки бо осори мондагорашон дар такомули шеъри тоҷикӣ-форсӣ нақши мунир гузоштаанд.

3. Нақди адабӣ, ки аз даврони куҳан дар осори донишмандону ҳақимони ҷунонӣ матраҳ гардида буд, дар таърихи адабиёти тоҷику форс низ собиқаи тулонӣ дорад. Дар ҳамин равиш таълифи чандин осори адабиётшиносии даврони гуногун яке аз омилҳои густариши нақду сухансанҷӣ дар адабиёти асрҳои XVI-XVII гардидааст.

4. Анвои нақди адабӣ дар осори суханварони асрҳои XVI-XVII гуногун буда, шуарои ин аҳд нақди ахлоқӣ, нақди иҷтимоӣ, нақди равшаншиносӣ, нақди таърихӣ, нақди фанниро бештар мавриди истифода қарор додаанд.

5. Афкори адабӣ ва интиқодии адибони асрҳои XVI-XVII равшан намуд, ки аксари онҳо бо ашъори хеш ифтихор дошта, дар баъзе мавридҳо осори суханварони муосири хешро пайравӣ ва ё нақд кардаанд.

6. Дар ашъори шуарои асрҳои XVI-XVII муҳимтарин суннатҳои поэтикии шеъри классикии тоҷик ҷилвагар шудаанд, ки аз ҷумлаи онҳо истиқбол аз сабки суханвари кудамо, таҷрибаҳои ҳунари дар қолабҳои сунатии анвои шеърӣ, татаббуъ ва назирагӯӣ, истифодаи ҳунармандонаи саноеи бадеӣ ба шумор мераванд.

7. Тазкираҳо аз шумори муҳимтарин сарчашмаҳои омӯзиши нақди адабии асрҳои XVI-XVII маҳсуб ёфта, маҳз тавассути онҳо андешаҳои интиқодии арзишманд оид ба осору аҳволи суханварони ин аҳд баррасӣ гардидааст ва аз ин рӯ тазкиранависонро сабкшиносу мунаққидони осори адабӣ номидаанд.

8. Осори мансури таърихиву ёддошти қарнҳои мазкур манбаи муҳими омӯзиши афкори адабиву интиқодии суханварони асрҳои XVI-XVII маҳсуб мешавад.

9. Омӯзиши масъалаҳои нақди адабӣ дар осори адабиётшиносии асрҳои мавриди назар нишон дод, ки аз ҷониби донишмандони ин аҳд асарҳои арзишманди илмӣ ба ёдгор мондааст, ки дар ин самт асноди тоза ба шумор мераванд.

10. Дар адабиёти асрҳои XVI-XVII фаъолияти густардаи маҳфилҳои адабӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Ҳиндустон ба назар мерасад, ки нақши онҳо дар рушди нақди адабии давр муҳим арзёбӣ гардидааст. Ба воситаи ҳамин маҳфилҳои робитаҳои адабии шоирони даврони зикршуда побарҷо мондааст.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқ. Натиҷа ва ҳулосаҳои илмии муаллифи диссертатсияро дар илмҳои нақди адабӣ, адабиётшиносӣ, поэтика, назарияи адабиёт, сабкшиносӣ, фарҳангшиносӣ ва ғ. метавон ба қор гирифт, ки арзиш ва моҳияти назариявии таҳқиқотро таъйин менамояд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ. Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар таҳқиқи монографияи масъалаҳои нақду сухансанҷии асрҳои XVI-XVII зоҳир мегардад. Маводҳои амалӣ ва назарии диссертатсияро дар раванди тадриси фанни нақди адабӣ, фанни интихобӣ, курси ихтисос, сарчашмашиносӣ барои донишҷӯёну магистрантони риштаҳои филологӣ, шарқшиносӣ ва таърих метавон истифода бурд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ бо шиносномаи ихтисоси тасдиқнамудаи КОА-и

назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 10.01.00-Адабиётшиносӣ (10.01.01 – Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ) мувофиқат дорад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Диссертант бори аввал ба таври комплексӣ масъалаҳои таҳаввули нақди адабиро дар асрҳои XVI-XVII дар қолаби монографӣ таҳқиқ ва ҷамъбаст намудааст. Масъалаҳои танаввуи жанрии нақд дар таркиби тазкираҳо, ҳузури меъёрҳои суҳансанҷӣ дар осори таърихиву ёддоштӣ, иртиботи мактабҳо, ҳавзаҳо ва маҳфилҳои адабӣ дар қаламрави забони форсӣ дар асоси ёдгориҳои сершумори асрҳои мавриди баҳс бори аввал ба сифати рукҳои устувори ин падидаи ҷомеъ – таҷаддуди сифатии анвои нақди адабӣ баррасӣ ва муаррифӣ шуданд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи адабиёти классикии тоҷики МДТ-и «ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров» аз 23.06.2023 (протоколи №11) муҳокима гардида, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Доир ба мавзӯи таҳқиқ дар конференсияҳои **байналмилалӣ** (1. 52-й международный конкурс научно-исследовательских работ. -Москва, 2001; 2. «Filologiya ta'limi masalalari: muammo va uning innovatsion yechimlari». -Фарғона, 11.05.2022; 3. «Тӯракул Зеҳнӣ ва масъалаҳои забон, адабиёт ва фарҳанги тоҷикӣ». -Самарқанд, 28.05. 2022; 4. «Академик Ботирхон Валихужаев ва мумтоз адабиётшунослик», Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи Шароф Рашидов. 05.2022; 5. «Международный научный форум-2022», Ташкент, 22.06. 2022; 6. «Роль и значение Захируддина Мухаммада Бабура». -Чимкент, 24-25.02.2023; 7. «Роль традиции и инноваций в устойчивом развитии современной науки». -Тюмень, 10.04.2023) ва **ҷумҳуриявӣ** (1. «Пешвои миллат ва таҳаввули фалсафаи миллӣ дар замони Истиклол». -Хучанд, 17.04.2022; 2. «Вазъи матншиносӣ ва нақди адабӣ дар даврони Истиклол». -Хучанд, 18.11.2023; 3. «Ҷойгоҳи Садриддин Айнӣ дар рушди забон ва адабиёти тоҷик». -Хучанд, 25-26.04.2023; 4. «Саъдӣ ва инкишофи ғазал». -Хучанд, 28-29.04.2023) маърузаҳо ироа шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Доир ба мавзӯи диссертатсия 1 монография дар ҳаҷми 244 саҳифа, 32 мақола, аз ҷумла 20 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисола аз чор боб, 13 фасл, 7 зерфасл ва ҳулосаву феҳристи адабиёт иборат буда, ҳаҷми умумии он 349 саҳифаи ҷопи компютери ро дар бар гирифтааст.

II. МУҲТАВОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар муқаддимаи диссертатсия мубрамии мавзӯ ва дараҷаи омӯзиши он, робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ муайян гардида, мақсад, вазифа ва объекти пажӯҳиш мушаххас карда шудааст. Аҳамияти назариявӣ амалӣ ва навгониҳои таҳқиқот асоснок гардида, нуқтаҳои ҳимояшавандаи диссертатсия ва саҳми шахсии диссертант дарҷ шудаанд.

Боби якуми диссертатсия «**Заминаҳои густариши нақду суҳансанҷӣ дар адабиёти тоҷику форси асрҳои XVI-XVII**» унвон дошта, дар фасли аввали он «**Вазъияти сиёсӣ, иҷтимоӣ, адабии асрҳои XVI-XVII дар Мовароуннаҳр ва таъсири он ба адабиёт**» масоили аҳволи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва адабии даврон,

таъсири он ба адабиёт, авзои илмиву адабии доираҳои адабии Мовароуннаҳр ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст.

Асри XVI давраи мураккаб ва пурихтилофи таърихи халқҳои Мовароуннаҳру Хуросон ба шумор меояд. Пас аз вафоти Темур (1335-1405) ворисони ӯ барои соҳиб шудан ба тахти шоҳӣ сар бардошта, оташи кашмакашҳои маҳаллиро доман заданд. Баъдтар қabilaҳои бодиянишин бо сарвари Муҳаммади Шайбонӣ империяи Темуриёнро барҳам доданд. Муҳаммад Шайбонихон соли 1500 Самарқанди бостониро тасарруф намуд. Тули панҷ сол, яъне то соли 1505 ӯ тамоми қаламрави Мовароуннаҳрро тахти фармонравоии худ даровард.

Яке аз омилҳои асосӣ, ки барои пешрафти вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва адабии давр халал эҷод мекард, низоъҳои мазҳабӣ буд, ки дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон баробари ҳуҷуми Исмоили Сафавӣ ба ин сарзамин миёни шиаҳо ва сунниён оғоз гардид. Сабаби дигар он буд, ки Исмоили Сафавӣ худро вориси мазҳаби шиа эълон карда, бо иддаи интишори мазҳаби мазкур тавассути қатлу ғорати мардумон ниятҳои дигари хешро низ амалӣ менамуд. Мақсади аслии Исмоили Сафавӣ ҳамин буд, ки аз ҳисоби сарзамини обод худуди давлати худро васеъ намуда, ба ин васила сарвати зиёд ба даст оварад. Ин низоъҳои мазҳабӣ то охири асри XVI идома ёфта, боиси харобии зиёде дар Мовароуннаҳру Хуросон гардиданд. Қурбони чунин низоъҳои мазҳабӣ шудани суҳанварони машҳур Ҳилолӣ ва Биноӣ далели ҳамин гуфтаҳост. Яке аз сабабҳои ҷудой ва сард гардидани муносибатҳо миёни Мовароуннаҳру Эрон ҳамин мочароҳои сиёсӣ мазҳабӣ маҳсуб мешаванд²⁰.

Дар охири асри XVI вазъи сиёсии Мовароуннаҳр ниҳоят шадид гардид. Соли 1583 Абдуллоҳхони II хони Шайбонӣ эълон шуд. Ӯ қасд кард, ки кулли мулкҳои замоне ба Шайбонихон тобеъро ба зерӣ итлоқи худ дароварад. Ба ин мақсад Абдуллоҳхони II моҳи феврالی соли 1584 ба ҷониби Тахористон ва Бадахшон лашкар кашид. Дар ҳамин сол лашкари ўзбекон Толиқон, Бағлон, Норин, Андароб ва қалъаи Зафарро ишғол кард. Дар ибтидои моҳи апрели соли 1584 Абдуллоҳхони II бо сарвари писараш Абдулмуъмин барои ишғоли Кўлоб лашкар фиристод. Худуди чил рӯз Шайбонӣ ба саҳттарин муқовимати сокинони ин сарзамин дучор шуданд, ки дар натиҷа лашкари онҳо талафоти зиёд дода, ақибнишинӣ кард. Абдуллоҳхони II ин шикастро таҳаммул карда натавониста ба ҷониби Кўлоб ҳамла овард. Баъди мубориза ва ҷангҳои шадид якуми июли соли 1584 қалъаи Кўлоб таслим ва тамоми муҳофизини онро ба қатл расониданд²¹.

Аҳволи вазнини зиндагии мардуми оммиро академик Б. Ғафуров ба таври возеҳу мушаххас баҳогузорӣ намудаанд: «Аҳволи деҳқонони безамин – иҷоранишин ниҳоятдарча бад буд. Дар асри XVI мисли давраҳои гузашта, воҳиди асосии хоҷагон ҳамонхо хоҷагии деҳқонӣ ба шумор мерафт. Заминҳои хама гуна категорияҳо ба тариқи иҷора ба деҳқонон дода мешуд. Вазъияти деҳқонони иҷоранишин яқсон набуд. Аз санадҳои расмӣ асри XVI маълум мегардад, ки аксар вақт иҷорадори заминҳои вақфӣ ва давлатӣ феодалон буданд.

²⁰ Ҳодизода, Р.ва диг. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.

²¹ Камол, Х. История вторжения кочевых племен Дашти Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в.). – Душанбе: 2012. – С.230.

Дар ин маврид деҳқонон дар заминҳои иҷорагирифтаи феодалон кироиянишинӣ мекарданд. Шартҳои кироиянишинӣ хеле гарон буд, зеро феодалӣ иҷорадор аз деҳқони кироиянишин ба андозаи дилхоҳи худ ҳақ меситонд. Аҳволи деҳқонони иҷоранишин ва кироиянишин боз аз он сабаб ҳам бад мегардид, ки муҳлати иҷора кӯтоҳ буд. Масалан, дар вақфномаҳо бисёр вақт таъкид шудааст, ки замин набояд зиёда аз се сол ба иҷора гузошта шавад»²².

Бино ба ахбори таърихнигорон ва муаллифони тазкираҳои асрҳои XVI-XVII, инчунин олимону муҳаққиқоне, ки аҳволи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва адабии даврони мазкурро таҳқиқ намудаанд, авзоъ дар тамоми сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон хуб набуда, ҳучуму ғоратгарихо ва харобкориву бедодгарихо лашкариёни Шайбонӣ ва Сафавӣ мучиби паст рафтани вазъи хоҷагии кишвар, ғорат гардидани аҳоли, маҷбуран бар дӯши онҳо бор намудани хирочҳои вазнин, тарки сарзаминҳои хеш намудани қисми зиёди аҳолии маҳаллӣ гардида, аз рӯи қавли шоҳидони воқеа дар аксари шахру деҳот ва музофотҳо гуруснагии бемаҳдуд ҳукфармо гардида буд.

Хусусияти асосии адабиёти ин давра ба ду тақсим шудани муҳити адабии дар давоми қарнҳо шаклгирифтаву ташаккулёфта, коҳиши равобити адабии Хуросону Мовароуннаҳр, рӯ ба сӯи Ҳиндустон овардани адибони Хуросону Мовароуннаҳр ва пайдоиши сабки наво ба номи «сабки ҳиндӣ» мебошад. Намояндагони адабиёти нимаи аввали асри XVI асосан бо сабкиҳои хуросониву ироқӣ эҷод карда, анъанаҳои мактаби адабии Ҳиротро идома додаанд. Аз нимаи дуюми асри XVI пайдо шудану густариш ёфтани сабки ҳиндӣ ва дар асри XVII дар эҷодиёти Бедил ба авҷи аълои тараққӣ расидани ин сабк, ки пайравони зиёде пайдо намуд, заминаи падид омадани мактаби ҳадидаи адабӣ маҳсуб мешавад.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихиву адабӣ дар натиҷаи низоъҳои зиёди Сафавиёну Шайбониён, махсусан, авҷ гирифтани зиддиятҳои мазҳабӣ, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва илмиву адабии Хуросону Мовароуннаҳр куллан тағйир ёфт ва илму адаби ҳар ду мамлакат талафоти зиёди моддиву маънавий диданд. Бино ба маълумоти маъхазҳои хаттии таърихиву адабӣ авҷи таассуби мазҳаб ва таъйини эътибори шоирон аз рӯи мавзӯҳои мазҳабӣ, сабаби таъқибу озору шиканҷа ва ҳатто қатли шоирони тавоноӣ он давр аз ҷониби ҳукуматдорони сафавӣ гардида буд. Чунончи барои қасидаи ҷавобияи «Дарёи аббор»-и Амир Хусрав забони адиби тавоно Оғаҳиро бо фармони ҳокими шаҳри Ҳирот буридаанд, ки дар ин бора Хондамир ва Нисорӣ низ маълумот дода, абёти зеринро ба ҳайси далел нишон додаанд:

Арсай шаҳри Ҳарӣ рашки сипехри ахзар аст,
Дарғаҳашро шамсай хуршед гулмеҳи зар аст
Чарҳи качрав бин, ки аз таъсири ӯ шаҳре чунин,
Маскани чамъе парешонрӯзгори абтар аст.

Соммирзо таъкид кардааст, ки бо сабаби алфози қабехи зиёд дар ин шеър «зикри онҳоро лоиқи ин китоб намедонам» ва байти зерини дар ҳаҷви Муиниддин гуфтаро омили асосии адовати ӯ бо шоир мешуморад:

Рӯи зишташ аз касофат матбаҳи Намрудро,
Кӯҳна кафғирест, аммо лоиқи хокистар аст.

²² . Гафуров, Б. Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С.599.

Мувофиқи маълумоти Соммирозо бо фармони ҳокими Ҳирот Амирхон забону дасти ростии шоир Аҳмади Табасиро, ки ҳокиму атрофиёнашро ҳаҷв намуда буд, бурида буданд:

Чунон ки боди хазон рехт барги беду чинор,
Забону панҷаи ман дод бахти ман барбод.

Мувофиқи маълумоти Соммирозо сари Мавлоно Замиро барои гуфтани абёти ба табъи ҳоким номувофиқ бо тахтакулоҳ пӯшонида, рӯяшро сияҳ карда гирди шаҳр давр занонидаанд²³. Аз ин мисолҳо бармеояд, ки «вазъи адабии солҳои 30-юми Хуросони асри XVI воқеан муҳити пурфитнаи шоиркуш будааст»²⁴. Маҳз ҳамин муҳити тоқатфарсо бисёр намояндагони аҳли фазлро водор намуд, ки иҷборан ҷилои ватан намуда, роҳи Ироқу Мовароуннаҳр ва Ҳиндро пеш гиранд.

Дар аҳди Ҷониён ду маркази адабӣ вучуд дошт, ки яке Бухоро ва дигаре Балх буд. Дар ин давра адабиёти тоҷик назар ба асри XVI бештар рушд намуд. Лекин дар замони Субҳонқулихон шароит ба дараҷае тоқатфарсо гардид, ки ҳатто як идда шоирони дарбор тарки ватан намуда, ба Ҳиндустон ҳиҷрат карданд. Дар сурате, ки адабиёти дарборӣ ва расмӣ тасаввуфӣ ҳолати таназзулро аз сар мегузaronид, дар доираҳои ғайрирасмӣ, махсусан дар байни пешаварони шаҳр назми рӯҳан ба муҳити халқ созгор тараққӣ карда, мисли Фитрати Зардӯз, Муллообиди Мумтоз ва хусусан, Сайиди Насафӣ шоирони забардаст ба камол расиданд, ки маҳсули адабии онон бештар ба ҳаёти табақаҳои истеҳсолкунандаи мамлакат алоқаманд буд²⁵.

Ҳамин тариқ пас аз таҳлили вазъияти сиёсӣ, иҷтимоӣ, адабии асрҳои XVI - XVII дар Мовароуннаҳр муайян мешавад, ки ҷангу кашмакашҳои пайваста, тохтутозҳои мунтазам, мансабхоҳию ҷоҳталабҳои сарбозони Шайбониён ва Сафавиён қаламрави Хуросону Мовароуннаҳрро басо харобу заъиф намуда буд. Шароити номусоиди сиёсӣ иқтисодӣ омили инқирози ҳаёти илмӣ фарҳангӣ гардида, ин таназзул дар осори адабӣ таърихӣ даврони мазкур акси худро ёфтааст.

Ҳасли дуҷумла боби мазкур «**Назаре ба таҳаввулоти адабии Шибҳи қораи Ҳинд дар асрҳои XVI-XVII ва омилҳои пешрафти он**» номгузорӣ шуда, дар он пайдоиш ва гузариши забони тоҷикӣ-форсӣ, ривчи адабиёти форсизабон дар қаламрави Ҳиндустон, дастгирии моддӣ суҳанварон аз ҷониби шоҳону мансабдорони сулолаи Темуриён Ҳинд ва пешрафти бисобиқаи адабиёти тоҷикӣ-форсӣ дар асрҳои XVI-XVII шарҳу таҳлил шудааст. Аз ибтидои асри XVI сар карда, бинобар ҳуқуқфармо гаштани вазъи басо харобиовари сиёсӣ, аз ҷумла ғурупошии империяи Темуриён дар Осиёи Миёна, ба сари қудрат омадани хонадонҳои Шайбониён дар Варорӯд ва Сафавиён дар Эрон, лашкаркашиҳои қатли ом, хунрезии зиёде миёни онҳо, паст шудани вазъи ҳаёти иҷтимоӣ мардум, нисбат ба инкишофи адабиёт бетаваҷҷӯҳ гардидани салотини ин хонаводаҳо, бештар аз ин ҳисси бадбинӣ душмании рӯи роҳи ҳукуматдорони Сафавӣ ба шеърӯ адаб, авҷ гирифтани таассуби мазҳабӣ, ба

²³ Сафавӣ, С. Тухфаи Сомӣ . Тасҳеҳ ва муқаддимаи Рукниддин Ҳумоюнфарруҳ. – Теҳрон, 1347. – С.118, 125.

²⁴ Каримов, У. Адабиёти тоҷик дар асри XVI. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.142.

²⁵ Ғафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020.– С.646.

озору шиканча, ҳатто ба қатл ҳукм фармудани муҳолифони ҳеш, аз ҷумлаи шоирон, гусаста гаштани равобити адабии шоирони Хуросону Мовароуннаҳр, қариб ба дараҷаи нестӣ расидани адабиёти дарборӣ ҳам дар Эрону ҳам дар Вароруд омилҳое маҳсуб мешаванд, ки ба заволи пастравии ҳаёти адабӣ роҳро ҳамвор намуданд.

Тавфиқ Субҳонӣ дар рисолаи «Нигоҳе ба таърихи адабиёти форсӣ дар Ҳинд» оид ба равобити фарҳангӣ ва қавмию наҷодии Эрону Ҳиндустон аз давраҳои қадим то истилои араб дар замони хулафои рошидин (с.711 м.), дар қисмате аз Ҳинд ҷорӣ гардидани дини исломро чунин менигорад: «Ҳамроҳи сипоҳи ислом забон, адаб ва андешаи эронӣ ҳам ба Ҳинд роҳ ёфт, зеро бештари сипоҳиёни Қосим- сарфармондеҳи араб эронӣ буданд ва Қосим худ муддати шаш моҳ дар Шероз мондаву шаст ҳазор эрониро дар миёни сипоҳиёни худ ҷо дода буд. Забони арабӣ ҳам дар зимн ба унвони забони динӣ дар миёни мардуми Синд, ки бештари онон дини исломро пазируфта буданд, ривоч ёфта буд»²⁶.

То таъсиси сулолаи Темуриёни Ҳинд дар давраи ҳукмронии Ғуриён, Салотини Деҳлӣ, Содот (Саййидҳо), Лудиён забони порсии дарӣ дар ҳоли густариш қарор дошта, бо ин забон адибони зиёд, ки қисме аз Хуросону Мовароуннаҳр ҳичрат карда, қисми дигар дар ҳамин ҷо ба дунё омадаву камол ёфтаанд, осори манзуму мансур меофариданд.

Чалолиддин Ҳумой дар бораи пайдоишу густариши адабиёти форсизабони Ҳиндустон бо таъя ба сарчашмаҳои муътамад чунин навиштааст: «Нахустин шоири маҳаллӣ дар Ҳиндустон дар қарни панҷуми ҳичрӣ фаъолият дошт ва ӯ Абдуллоҳи Лоҳурист, ки дар Ҳинд мутаваллид шуд ва ҳамон ҷо нашъунамо ёфт»²⁷.

Дар қаламрави Ҳиндустон таъсис ёфтани империяи Темуриёни Ҳинд, ки бо номи «Муғулони Кабир» низ шинохта шудааст, боиси давраи нави рушди адабиёт бо забони порсии дарӣ дар Ҳиндустон гардид, ки минбаъд бо номи «адабиёти форсизабони Ҳинд» шуҳрат ёфт.

Замоне, ки поягузори сулолаи Темуриёни Ҳинд Бобур қадам бар арсаи ҳастӣ ниҳода буд, Мовароуннаҳр маркази илму ирфону фарҳанг ба шумор рафта, дар Самарқанду Бухоро адабиёт таҳти сарпарастиву ҳимояти Темуриён ба дараҷаи камолот расида буд ва дар дарбори Ҳусайн Бойқаро Ҷомӣ, Навоӣ, Воизи Кошифӣ, Бехзод ва дигар намояндагони маъруфи аҳли илму ирфон ва фарҳангу адаб гирд омада буданд. Табиист, ки муҳити мусоиди сиёсӣ ва илмиву фарҳангӣ дар тарбияти шоҳзодагони Темурӣ, аз ҷумла, Бобур таъсиргузор буд. Бобур ҳарчанд таълими расмӣ нагирифтааст, он гуна ки дар ёддоштҳои худ нигоштааст, дар назди уламои бузурге, чун Шайх Мазид, Худойӣ, Бобоқулӣ, Мавлоно Абдуллоҳ ба омӯзиш пардохтааст. Мирзо Бобур дар муҳити адабпарвар ба воя расида, ба мутолиаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Ғулистон» ва «Бӯстон» -и Саъдӣ, маснавҳои Амир Хусрав ва Низомии Ганҷавӣ, «Зафарнома»-и Шарафиддин Алии Яздӣ ва «Табақоти Носири»-и Қозӣ Минҳоч рағбати хос доштааст. Ӯ дар замони ҳукмронӣ на танҳо аҳли адабро ба зерӣ

²⁶ Субҳонӣ, Т. Нигоҳе ба таърихи адаби форсӣ дар Ҳинд. – Техрон: Интишороти дабирхонаи шӯравии густариши забон ва адабиёти форсӣ, 1377.– С.3.

²⁷ Ҳумой, Ҷ. Таърихи адабиёти Эрон.– Техрон: Фурӯғӣ, 1348.– Ҷ. 2.– С.292.

химояи худ гирифта буд, инчунин бо забонҳои туркиву форсӣ шеър ҳам мегуфт ва тибқи маълумоти тазкираҳо ва ишоратҳо дар ёддоштҳои гоҳо бадохатан ба форсӣ шеър гуфтааст. Дар нақди адабӣ ҳам дасти тамом дошта, ба ашъори шоирон бо назари интиқодӣ нигаристааст. Ҳамингуна дастгириву пуштибонӣ ва ихлосу эътиқод ба адабиёти тоҷикӣ-форсӣ дар замони салтанати Ҳумоюн (1530-39), аҳди давлатдории Акбаршоҳ (1556-1605), Ҷаҳонгир (1605-1627), ки аслан исмаш Салим буда, баъдтар Ҷаҳонгир номида шудааст ва Шоҳичаҳон (1627-1658) идома ёфта, дар замони подшоҳии Аврангзеб (1658-1707) ба таври чашмрас коҳиш ёфт, зеро Аврангзеб ба шеърӯ адабиёт чандон тавачҷӯх надошт, мадху ситоиш ва қасидасароии иғроқомези шоиронро наменвисандид.

Мувофиқи маълумоти маъхазҳои адабиву таърихӣ дар давраҳои ҳукмронии сулолаҳои Ғуриён даҳ нафар, Салотини Ҳинд 15 нафар, Хилчиён 23 нафар, Содот ва Лудиён 14 нафар дар маҷмӯъ, 51 нафар шоирон ва дар давраҳои ҳукмронии сулолаи Темуриёни Ҳинд дар дарбори Бобур 3 нафар, Ҳумоюн 34 нафар, Акбаршоҳ 130 нафар, Ҷаҳонгир 30 нафар, Шоҳичаҳон 29 нафар ва Аврангзеб 56 нафар, дар маҷмӯъ 282 нафар аҳли адаб зиндагиву эҷод намудаанд. Ин ҷо танҳо шумораи шоироне, ки дар давраҳои салтанати Темуриёни Ҳинд фаъолияти эҷодӣ доштаанд, зикр гардид. Теъдоди олимону ҳунармандоне, ки аз Мовароуннаҳру Хуросон рӯ ба сӯйи Ҳинд овардаанд, ба маротиб афзунтар аст.

Мувофиқи маълумоти Гулчини Маонӣ теъдоди адибону ҳунармандоне, ки дар ин давраҳои таърихӣ аз Эрон ба Ҳиндустон ҳичрат кардаанд, 745 нафар буда, аз 259 нафари онҳо дар аҳди Акбар, 173 нафар дар аҳди Ҷаҳонгир, 114 нафар дар аҳди Шоҳичаҳон ва 66 нафар дар аҳди Аврангзеб рӯ ба Ҳиндустон овардаанд²⁸.

Намояндагони ин ҳавзаи бузурги адабӣ ба шеваю тарзу сабки ба худ хос дар таърихи адабиёти тоҷику форс саҳифаи тозае боз карда ба инкишофи адабиёт дар тамоми қаламрави забони форсии дарӣ таъсири амиқ расониданд ва таҳаввулоти азиме дар таърихи адабиёти тоҷику форс ба вучуд оварданд. Ин таҳаввулот қабл аз ҳама дар он ифода ёфтааст, ки тарзи баён, бо ибораи дигар шеваи офариниши каломи бадеъ, аз давраҳои қаблии шеъри форсии дарӣ тафовути ҷиддӣ дошта, маонигароӣ афзалият пайдо кард.

Дар асри XVII дар Осиёи Миёна ва Ҳинд шоире набуд, ки аз таъсири ин услуб (сабки ҳиндӣ-М.М.) барканор бошад, агарчи тарафдори ин услуб набошад ҳам. Авҷи камоли шеъри форсии ин даврон дар эҷодиёти Толиб, Калим, Соиб ва Бедил барин суханварони мумтоз таҷассум ёфта буд. Махсусан, Бедил пешгомтарин шоири давр буда, сабки ҳиндиро ба дараҷае расонид, ки баъдҳо ба номи «сабки Бедилӣ» шуҳратёр гашт.

Омӯзиши адабиёти форсизабони Ҳинд ҳам дар марказҳои таҳқиқоти шарқшиносии мамлакатҳои мухталифи Аврупо, ҳам дар Ҳиндустону Покистон ва ҳам дар Эрон, Афғонистону Тоҷикистон тавачҷӯҳи бештари муҳаққиқонро ҷалб намудааст. Перомуни адабиёти форсизабони Ҳиндустон ва намояндагони барҷастаи он дар китобҳои таърихи адабиёти З.Сафо, Ҳ.Этте, Ҷ.Ҳумой,

²⁸ Маонӣ, А. Корвони Ҳинд. – Машҳад, 1369. – Ҷ.1. – С.6.

Т.Субҳонӣ, Я.Рипка, Ғ.Алиев, Р.Ҳодизода, У. Каримов, С.Саъдиев, Н.Сайфиев маълумот дода шудааст.

Инчунин, оид ба адабиёти форсизабони Ҳинд китобу рисолаву мақолаҳои зиёде ба таъб расидаанд, ки муҳимтаринашон ба қарори зер аст: «Адабиёти форсӣ дар миёни ҳиндувон»-и Саид Абдуллоҳ, «Шеър-ул-Аҷам»-и Шиблии Нуъмонӣ, «Адабиёти форсӣ дар Ҳиндустон»-и Саид Нафисӣ, «Таърихи тафаккури исломӣ дар Ҳинд»-и Азиз Аҳмад, «Таърихи шеър ва суҳанварони форсӣ дар Лоҳур: аз зуҳури ислом то асри Шоҳичаҳон»-и Яминхони Лоҳурӣ, «Забон ва адабиёти форсӣ дар Ҳиндустон»-и Каюмарс Амирӣ, «Нигоҳе ба таърихи адаби форсӣ дар Ҳинд»-и Тавфиқ Субҳонӣ, «Адаби форсӣ ба аҳди Аврангзеб»-и Нуралҳасан Ансорӣ, «Забон ва адабиёти форсӣ дар Ҳинд», «Абутолиб Калими Кошонӣ»-и Амир Ҳасани Ибодӣ, «Ганҷинаи суҳан»-и Забехулло Сафо, «Эрони Сағир ё тазкираи шуарои порсизабони Кашмир»-и Абдулҳамиди Ирфонӣ, «Корвони Ҳинд», «Таърихи тазкираи форсӣ»-и Гулчини Маонӣ, «Зоири Ҳинд», «Бобурияи Ҳинд», «Сайри шеъри форсӣ»-и Абдулҳусайни Зарринқӯб, «Назми форсизабони Кашмир»-и Гардҳарӣ Лол Тику, «Авҷ ва фуруди забони форсӣ дар Ҳинд»-и Ҳакима Хушназар, «Кашмир дар шеъри форсӣ» ва «Арзиши як манбаи муҳими адабӣ»-и А. Мирзоев, «Назми форсизабони Ҳинду Покистон дар нимаи дуюми асри XIX ва асри XX»-и «Персоязычная литература Индии» Ғ. Алиев, «Сокинома в системе персидской литературы XVI–XVII вв»-и Ш.З.Суфиев, «Ташаккул ва инкишофи адабиёти форсизабони Кашмир дар асрҳои XVI–XVII», «Тазкираҳои Сархуш ва Хушгӯ ҳамчун сарчашмаҳои нақду суҳансанҷӣ»-и З. Ғаффорова ва ғ. Инчунин дар ин самт мақолаву ишораҳои С.Айнӣ, А.Ғаффоров, А.Ҳабибов, З.Аҳрорӣ, А.Алимардонов, С.Акрамов, А.Мухторов, Р.Тағоймуродов, О.Саидҷаъфаров, Н.Нурзод арзишманд мебошанд.

Устод Айнӣ дар қисми аввали асари худ «Мирзо Абдулқодири Бедил» матлаби ҷолиберо қайд намудааст: «Дар ҳамин ҷо ҳамин нуктаро қайд кардан даркор аст, ки ҳукуматҳои исломӣ, ки аз берун рафта дар Ҳиндустон ҳукмронӣ карданд, ҳамеша тақияҳои асосиашон дар навбати аввал ҳамқабилаҳои худашон ва баъд аз он умуман мусулмонон ва хусусан мусулмонони муҳоҷир буда, доимо ба ояндагони Эрон, Турон ва Арабҳо имтиёзҳои калон додаанд. Ин қоида ё одат дар замони Темуриён боз ҳам зиёдтар ривож гирифт ва ҳар касе аз Эрон, аз Осиёи Миёна ба Ҳиндустон меомад, хоҳ аз ҷумлаи уламо, шуаро ва машоих бошад ва хоҳ аз табақаи сипоҳ, дар Ҳиндустон ҳурмати калон ва мартабаҳои олӣ меёфт. Ҳатто ҳукуматдорон ва умуман муҳоҷирон ҳар чизи ба Эрон ё Осиёи Миёна марбутро “вилоятӣ” ном мебардаанд»²⁹.

Яке аз омилҳои муҳими инкишофи илму адаб дар қаламрави Ҳиндустон ба авҷи камол расидани нақди адабӣ мебошад. Ҳама шоҳону шоҳзодагону амирон, ҳатто бонувони хонадони Темуриёни Ҳинд дар муҳити илму фарҳангу адаб тарбият ёфта, бо маърифати маонии каломии бадеъ, ҳусну кубҳи осори манзуму мансур ва назокату малоҳати шеър ба хубӣ ошно буданд.

Шоирони соҳибмақтаб аз қабили Бедил, Носиралӣ, Ҳазин, Сархуш, Танҳо, Абдулғанибеки Қабул, Фитрати Мусавӣ, Офарини Лоҳурӣ, ки ҳар яке сабку

²⁹ Айнӣ, С. Мирзо Абдулқодири Бедил. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954. – С.9,10.

услуги хешро дошт, дар махфилҳои адабӣ таълими фунуни шеър ташкил карда, шогирдон татаббуи устод намуда, ин ё он мазӯро баррасӣ менамуданд. Рӯзи дигар шогирдон мусаввадаи худро барои назархоҳӣ ва ислоҳ ба устод пешниҳод мекарданд³⁰.

Дар умум зимни баррасии масоили меҳварии боби аввал ба чунин хулоса мерасем, ки баъди аз байн рафтани давлати Темуриён ва тахти тасарруфи Шайбониён мондани худуди Мовароуннаҳр ҷангу хунрезии қавмҳои Сафавӣ ва Шайбонӣ қаламрави Хуросону Мовароуннаҳрро ба харобиву таназзул мувоҷеҳ гардонид. Ҳамаи ин задухӯрдҳо сабаби таназзули ҳаёти мардум ва боиси касод шудани низоми инкишофи ҷамъиятӣ гардиданд ва дар ин росто аҳолии ранҷбалу меҳнаткаш бештар зарар дид.

Ташаннуҷи сиёсӣ ва иҷтимоии замон муҳити адабии дар давоми қарнҳо шакл-гирифтаре пароканда сохта, робитаҳои адабии Хуросону Мовароуннаҳрро коҳиш дод ва қисми зиёди суҳанварон тарқи ватани хеш карда, рӯ ба сӯйи Ҳиндустон оварданд, ки заминаи пайдоиши сабки наво ба номи «сабки ҳиндӣ» шуд.

Таҳлилу баррасии масъалаи таҳаввулоти адабиёти форсизабон дар Ҳинд ва омилҳои инкишофи он бо тақвия ба ахбори сарчашмаҳо ва пажӯҳишҳои адабиётшиносон муайян менамояд, ки то таъсиси давлати Темуриён дар сарзамини Ҳиндустон адабиёти форсизабон дар ҳолати рушд қарор дошта, шоирони мумтозе чун Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Салмони Совачӣ, Масъуди Салмон зиндагиву эҷод намудаанд ва осори онҳо ба сурудаҳои суҳанварони ҳавзаҳои адабии Хуросону Мовароуннаҳр таъсири амиқ бахшидаанд. Бештари адибони ин ҳавзаҳо дар пайравии онҳо эҷод намудаанд. Аммо бо таъсиси давлати Муғулони Кабир дар фаъолияти ҳавзаҳои адабии Ҳиндустон таҳаввулоти намоёне ба вучуд омад, ки минбаъд дар тамоми қаламрави шеърҳои адаби форсӣ густириш ёфта, пайравони зиёде пайдо намуд.

Муҳочирати аҳли илму адаб ба Шибҳи қора, густириши муҳити муносиби эҷодӣ тавассути корсозӣ ва пуштибонии салотини Темурия, тарҷумаи осори Ҳинди бостон ба забони форсӣ омезиш ва тарвиҷи ҷадиди суннатҳои адабии Аҷам ва Ҳиндро падида овард, ки шаклгирии сабки ҳиндӣ аз бисёр ҷиҳатҳо паёмади ҳамин ҳамгирии анъанаҳои нирӯманди ин ду сарзамини фарҳангпарвар маҳсуб мешавад. Ин вусъати ҷашмандози бадеӣ дар шинохти шеър ва рисолати суҳанвар дидгоҳҳои навро ба вучуд овард, ки дар таҳаввули меъёрҳои нақди шеър ва ҳунари наққодӣ равшан ба назар мерасад.

Дар боби дуҷуми диссертатсия «**Анвои нақди адабӣ ва ривҷи онҳо дар адабиёти тоҷику форсӣ асрҳои XVI-XVII**» маҷмуи масоили меҳварии он дар ду фасл ва ҳафт зерфасл ба риштаи таҳқиқ қашида шудаанд.

Ба қавли маъруф адабиёти бадеӣ ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ инъикоси образҳои ҳаёт аст. Адибон дар ҳамаи давру замонҳо ба гуфти нависандаи маъруфи фаронсавӣ Оноре де Балзак «котибони ҷамъият» ба шумор мерафтаанд, ки ҳодисаву воқеаҳо ва тағйироти таҳаввулоти ҷомеа, инчунин олами ботинӣ, эҳсоси завқ ва маънавияти инсонро тавассути калом бадеӣ

³⁰ Шамисо, С. Сабқшиносии шеър. – Техрон, 1376.– С.98.

таъсирбахшу ҳаяҷоновар ба риштаи тасвир кашидаанд. Ба андешаи пажухишгарон адабиёт ва тимсоли бадеӣ тасвири хушқу холии ҳодисаҳои чамбиятию таърихӣ, сиёсиву фарҳангӣ ё саргузашти муқаррарии инсон, тақлиду нусхабардории ҳусни табиат набуда, тасвири образнокест, ки дорои марому мақсади ниҳой буда ғояи муайянеро пайгирӣ менамояд. Маҳз ҳамин образнокиву арзишмандии эстетикӣ «хусусияти асосиву принципалии адабиёти бадеӣ» ба ҳисоб меравад. Аз ин ҷост, ки муҳаққиқон образи адабиёро «тасвири мушаххас, дар айни замон умумият додашудаи ҳаёти инсон, ки бо ёрии тахайюлот офаридашуда, дорои аҳаммияти эстетикӣ мебошад» таъриф карда, адабиёти бадеиро ҳамчун санъате, ки тамоми паҳлуҳои ҳаёти чамбиятиро фаро мегирад, ё худ «фаъолияти мафкуравии инсон» маънидод намудаанд³¹.

Суханвар маҳз тавассути образнокии каломӣ бадеӣ ба эҳсос, зеҳну шуури инсонҳо таъсир расонида, меҳодад бад-ин васила ғояеро, ки ҷомеа ба дарки он расидааст, ё нарасидааст, пазиро гашта ва ё қабул надорад талқин намояд. Ба ибораи дигар, адиб бо тасвири ҳаводиси табииву таърихӣ ва чамбиятӣ, тасвири саргузашти инсон, олами ботинии персонажи асараш, ҳатто тасвири манзараҳои табиат диди ҳосаи хешро баён менамояд ва ҳадаф дорад, ки ба афкору шуури ом таъсир расонида, эҳсоси онҳоро ба таҳрик оварад ва муносибати эшонро муайян намуда, дидгоҳашонро тақвият бахшад ё тағйир диҳад.

Нақди адабӣ аз ибтидои пайдоиш ҳамқадами адабиёти бадеист. Дар тӯли таърихи таҳаввул ва инкишофи худ на танҳо ба такомулу тараққиёти адабиёти бадеӣ роҳ кушодааст, инчунин дар ташаккули афкори интиқодии ҷомеа таъсири бевосита расонидааст. Ба қавли Х.Шарифзода «..аҳаммияти ин илм (нақди адабӣ -М.М.) нисбат ба арӯзу қофия барои таърихи адабиёт бузургтар аст»³², зеро адабиёти бадеӣ дар муайян намудани муносибати аҳли ҷомеа нисбат ба ин ё он зухуроти чамбиятӣ, аз ҷумла вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии эстетикӣ нақши калидӣ мебозад. Адибон ҳамчун қишри пешсафи ҷомеа пайдоиши ҳама гуна падидаҳо зуд пай мебаранд ва нисбат ба ҳама гуна падидаҳои мақбул ё номақбул, матлуб ё номатлуб воқуниш нишон медиҳанд ва маҳз ҳамин андешаи пешқадам зуд дар байни аъзоёни ҷомеа мунташир мегардад.

Агар ба таърихи нақди адабӣ назари иҷмолӣ андозем, ба зудӣ пай хоҳем бурд, ки он аз ибтидои пайдоиш таъсири басо бузурге андар кашф, шинохту эътироф, муайян намудани арзиши воқеии каломӣ бадеиро бар дӯш дошта, ба ин васила на танҳо ба рушди адабиёти бадеӣ ва муаррифии шоистаи он нақш мегузорад, балки яке аз василаҳои муассири ташаккули шуури интиқодии ҷомеа ба ҳисоб меравад.

Дар баробари нақди адабӣ, таърих ва назарияи адабиёт низ ба таҳқиқу пажухиши паҳлуҳои мухталифи осори бадеӣ сару кордоранд, ки ҳар яке аз ин улум доираю ҳудуди мушаххас, мавзӯи муайяни таҳқиқу баррасии худро дошта бошанд ҳам, аввалан бидуни объекти таҳқиқ, баъдан бидуни яқдигар арзи вучуд доштанишон номумкин аст. Аз ин рӯ миёни донишмандон оид ба муносибати мутақобилаи ин илмҳои фунуни адабӣ ихтилофи назар ва андешаҳои мухталиф

³¹ Тимофеев, Л. Основы теории литературы. – Москва, 1976. – С.63, 64, 65.

³² Шарифов, Х. Каломӣ бадеъ. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 160 с.

чой доранд ва гурӯҳе бар онанд, ки нақди адабӣ ва таҳқиқи адабӣ як мафҳуманд ва қисмати дигар равобити байни ин илмҳоро тамоман инкор месозанд³³.

Дар таърихи адабиётшиносии классикии тоҷику форс олимоне, ки ба таҳқиқи яке аз навъҳои улуми адабӣ, аз ҷумла: арӯз, қофия, нақди шеър, санъатҳои бадеӣ, иншо, илми бадеъ, илми баён машғул шудаву осори илмӣ арзишманд таълиф намудаанд, зиёд мебошанд.

Нақди адабии классикии тоҷик, ки онро нақд-уш-шеър ҳам мегуфтанд, ҳамқадами адабиёти классикӣ буда, то замони таълифи аввалин асарҳои адабиётшиносӣ, дар ашъори шоирон арзи вучуд дошт, ки онро нақди шоирона ҳам мегӯянд. Аз устод Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ сар карда, дар ҳамаи давру замонҳо шоирон аз балоғату нафосати шеъри худ бо ифтихор сухан кардаанд ва ё оид ба нуқсу уюби шеъри шоирони дигар андешаронӣ намудаанд.

Дар ҳамаи давраҳои адабӣ шоирон дар ашъори худ андешаҳои судманде оид ба муносибати суханвар ба шеърӯ шоирӣ, рисолати шоир ва мақому мартабаи ӯ, таъсири ашъори ӯ дар ҷомеа, иртиботи лафзу маънӣ дар шеър, шеъри маснуъ ва матбуъ, афкори адабии шоирони пешин баён кардаанд, ки барои равшан намудани бисёр паҳлуҳои эҷодиёти суханварон аҳаммият доранд.

Мувофиқи хулосаҳои Х.Шарифов дар ин шеваи нақд «на ҳамаи ақидаҳои назарии шоирон хусусиятҳои умумии тараққиёти адабиёти даврро ифода мекунанд. Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣ шоирон мисли ҳамаи давраҳо бештар бо хусусиятҳои услубӣ эҷодиёти онҳо алоқаманд аст ва дар ҳамин асос то андозае хусусиятҳои субъективӣ доранд»³⁴.

Ин равиши нақди адабӣ дар адабиёти асрҳои XVI-XVII низ идома ёфтааст ва бештари суханварони шинохтаи давраҳои адабии мазкур мисли Биноӣ, Ҳотифӣ, Мушфиқӣ, Ҳилолӣ, Восифӣ, Нозим, Шавкат, Соиб, Сайидо, Фитрати Зардӯз, Мулҳам, Бедил оид ба мақому мартабаи сухан, хунари шоирӣ, хусусиятҳои услубӣ ашъори хеш сухан рондаанд ё дар ҷавоби ҳарифону муддаиён дар гуфтани шеър бартарӣ доштани худро таъкид намудаанд.

Дар давраҳои гуногуни рушди улуми адабӣ ва таълифи осори зиёди адабиётшиносӣ, амсоли «Чаҳор мақола»-и Арӯзии Самарқандӣ, «Маҳосин-ул-калом»-и Марғиной, «Тарҷимон-ул-балоға»-и Умари Родуёнӣ, «Ҳадоиқ-ус-сехр фи дақоиқ-уш-шеър»-и Ватвот, «Роят-ул-арузайн», «Канз-ул-қофия», «Ҳуҷуста-нома дар илми арӯз»-и Ҳасани Қатто, «Алмуъҷам»-и Қайси Розӣ, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Воизи Кошифӣ равияи наво дар нақди шеър падида омад, ки муҳаққиқон ин навъи нақди адабиро, ки асосан ба мувофиқату мутобиқати осори бадеӣ ба қавоиду талаботи назарияи маъмулу роиҷгардида, амсоли арӯзу қофияву саноеи бадеъ ва уюби ашъор аз ҷиҳати чой доштани сирқоти шеъриву таворуд ва шартҳои тазмину татаббуъ ва ҳам маъониву балоғату қаводи забону сабк арзёбӣ карда, нақди ҳирфай ё худ нақди фаннӣ номидаанд³⁵.

³³ Замонӣ, О. Муҳаққиқин ва мунаққидини забон ва адабиёти форсӣ дар ҳинди қарни бистум. Ҳамроҳ ба таърихи мухтасари нақд ва таҳқиқ дар адабиёти форсӣ. – Маркази таҳқиқоти форсӣ, Ройзани фарҳангии Ҷумҳурии Исломии Эрон.– Деҳлӣ: Навҷопхона, 1993. – С.18.

³⁴ Шарифов, Х. Калом бадеъ. – Душанбе: Ирфон, 1991. – С.120.

³⁵ Зарринқӯб, А. Ошноӣ бо нақди адабӣ. Чопи ҳафтум. – Техрон: Интишороти Сухан, 1383. – С.342.

Адибони маъруфе чун Биноӣ, Осафӣ, Ҳотифӣ, Ҳилолӣ, Восифӣ, Шавкат, Саққо, Сайидо, Соиб, Нозим, Бедил ба камоли ихлосмандиву эҳтироми хоса аз шуарои мутаққадам, амсоли устод Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ҳоконӣ, Низомӣ, Мавлавӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Ҳасани Дехлавӣ ёд кардаанд ва ашъори онҳоро татаббуъ гуфта, худро пайрави эшон ҳисобиданд. Ҳамчунин аз вижагиҳои хоси ашъори худ, бозёфтҳову маъниофаринӣ ва тарзи нодири баёну бесобиқа будани шеъри волои хеш бо ҳисси ифтихор сухан рондаанд.

Фасли якуми ин боб «**Анвои нақд дар адабиёти асрҳои XVI-XVII**» унвон дошта аз ҳафт зерфасл иборат мебошад, ки дар онҳо истифодаи нақди ахлоқӣ, иҷтимоӣ, равоншиносӣ, таърихӣ ва фаннӣ дар осори намояндагони адабиёти ин даврон тибқи маълумоти тазкираҳо ва асарҳои таърихӣ баррасӣ шудааст.

Дар осори суханварони адабиёти асрҳои XVI-XVII навъҳои гуногуни наққодӣ, аз ҷумла нақди ахлоқӣ, иҷтимоӣ, равоншиносӣ, таърихӣ, ноқидии шуаро, нақди фаннӣ қорбаст шудаанд. Дар таърихи адабиёти тоҷику форс ин навъи нақд собиқаи тӯлонӣ дошта, дар нахустин тазкираи форсӣ «Лубоб-ул-албоб» аз он ёд шудааст. Нақди Авфӣ якнавохт сурат гирифта, вай бештар бо овардани намунаҳои ашъор иқтифо кардааст. Пас аз он Давлатшоҳ дар «Тазкират-уш-шуаро» ин навъи нақдро истифода кардааст. Тазкираи Давлатшоҳ бо он ки аз нигоҳи сиҳатии асноди таърихӣ аз нуқзу таноқуз ҳолӣ нест, аммо аз назари истифодаи нақди ахлоқӣ нисбат ба тазкираи Муҳаммад Авфӣ сарехтару комилтар аст.

Аз муҳимтарин тазкираҳои даврони мазкур тазкираи «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ мебошад. Ӯ дар баррасиҳояш бисёр мушаххас ва бепарда андешаронӣ намудааст. Соммирзо, чунон ки ишора кардем нисбат ба шахсияти ахлоқӣ ва иҷтимоии шоирон ҳассосияти хоса дошта, бино ба ақидаи ӯ фазилати ахлоқӣ дар камолоти суханвар нақши муҳимме мебозад. Вай дар тазкираи худ вақте ба шарҳи ҳоли шоирони ҳичогӯву бадзабон мепардозад, аксаран чунин мегӯяд: «Ин китобро ҷои зикри абёти онҳо нест». Ва навиштани чунон абёти бемояе мояи бешармӣ ва беҳаёӣ аст. Аз ҷумла дар бораи Зулолии Табрезӣ навиштааст: «Дар соҳибҳуснӣ машҳур шуд ва шеъри ӯро мадад мекарданд, лочарам чун ришаш сар зад, дигар аз шеър дам назад, охир поймоли истихфиф шуд. Ба хафифӣ(кафшдузӣ) иқдом менамуд». Ва ё дар бораи Шухии Яздӣ чунин овардааст: «... майли шоирӣ кард ва аз шоирон ҳар кас аз ошиқонаш шеър ба номи ӯ мегуфтанд ва ӯ гирд мекард. Ин матлаъ аз он ҷумла аст:

Дар воқеа дидем, ки шуд ёр парешон,
Гаштем аз ин воқеа бисёр парешон»³⁶.

Дар собиқаи тӯлонии адабиёти тоҷикӣ-форсӣ адиберо пайдо намудан ғайриимкон аст, ки ҳислатҳои ҳамидаро ситоишу рафтори ношоистаро мазаммат накарда бошад, бо ибораи дигар, ба мавзӯи ахлоқӣ даст назада, афкори баланди тарбиявиро ситоиш накарда бошад.

Суханварони мумтози адабиёти асрҳои XVI-XVII Биноӣ, Мушфиқӣ, Ҳилолӣ, Шавкат, Фитрати Зардӯз, Нозим, Мутрибӣ, Восифӣ, Малехо, Соиб, Сайидо, Бедил, Нозими Миёнқолий дар ашъорашон ахлоқи ҳамидаро ситоиш намуда, ҳислатҳои номақбулро мазаммат намудаанд, ки аз тарафи муҳаққиқон,

³⁶ Сафавӣ, С. Тухфаи Сомӣ. Таҳиягари матн ва муаллифи пешгуфтору тавзеҳот Б. Мақсудов. – Душанбе: Маориф, 2018. – С. 260, 267.

мунаққидону оммаи васеи хонандагон хуш пазируфта шудаанд ва маҳз андешаҳои созандаи ахлоқиашон боиси маҳбубияти онҳо гардидааст.

Бадомӯзи ҳавас ошиқ нагардад,
Намеоҷд зи гулчин боғбонӣ ³⁷.

Дар адабиёти ин давра иншо шудани осори ахлоқӣ монанди «Беҳрӯз ва Баҳром»-и Биноӣ, «Сифот-ул-ошиқин»-и Ҳилолӣ, ҳамчунин дар дигар жанрҳои адабӣ, амсоли ғазалу қитъа, қасидаву мухаммас ба таври фаровон баён шудани афкори ахлоқӣ ва маҳз аз ҳамин ҷиҳат арзёбӣ шудани осори адибон далели равнақи нақди ахлоқии аҳди мазкур аст.

Тавозӯъ кун, ки ёбӣ арҷмандӣ,
Фурӯтан шав, ки бинӣ сарбаландӣ ³⁸

А. Мирзоев доир ба ҷанбаи ахлоқии эҷодиёти Биноӣ чунин мегӯяд: «Масъалаҳои ахлоқиро мумкин аст дар тамоми қисматҳои назму насри шоир дучор кард, вале маснавии «Беҳрӯзу Баҳром»-и ӯ дорои аҳаммияти хосаест. Дар ин асар на ин ки қисматҳои асосии фикрҳои табиавӣ-ахлоқии дар дигар осори худ баён кардаи Биноӣ вусъат пайдо кардаанд, балки беҳтарин фикрҳои тарбиявии таълимоти ахлоқии асрҳои X-XV тоҷик як навъ шакли ҷамъбастишавиро қабул намуда ва такмил ёфтаанд»³⁹.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихиву адабӣ намояндагони адабиёти асрҳои XVI-XVII дар ҳаҷву ҳичо дароздастӣ низ кардаанд. Бино ба қавли Соммирзо суҳанвароне чун Мавлоно Мурод, Мавлоно Ҳусайнӣ, Мавлоно Ҳайронӣ, Мирами Сиёҳ аз ҷумлаи шоирони ҳичогӯ будаанд.

Ҳамин тариқ, пас аз баррасии муҳтасари яке аз навъҳои мустаъмали нақди адабии адабиёти асрҳои XVI-XVII ба хулоса омада метавонем, ки нақди ахлоқӣ яке аз қадимтарин шеваи наққодӣ буда, риояи дастурҳои ахлоқиро дар осори адабӣ муҳимтарин шарти суҳанварӣ арзёбӣ менамудааст. Осоре, ки ба ахлоқи ҳасана муҳолиф ва ё номувофиқат аст, қатъиян маҳкум шудаанд.

Намунаи дигар нақди иҷтимоӣ мебошад, ки дар тамоми давраҳои адабиёти классикии мо истифодаи фаровон дорад. Адабиёт худ оинаи ҳаёти ҷамъият ва адиб оинадорест, ки дар осораш вазъи иҷтимоии замонашро тасвир мекунад, беш аз ин вазъи иҷтимоӣ маншаи ангеизиши эҳсосу андешаи адиб ва эҷоди осори бадеист. Махсусан навъҳои ҳамосиву саҳнавӣ, ки характери барҷастаи иҷтимоӣ доранд, вазъи иҷтимоӣ ва таъсири нуфузи онро дар ҳаёти ҷомеа бо манзараҳои пурвусъат падидор месозанд. Ҳатто жанрҳои ғиноӣ, ки дар назари аввал аз ҳиссиёти фардӣ саршор аст ва эҳсоси шодиву нишот ё дарду алам, ормону андеша ва мақсаду мароми фардиро ифода мекунад, бидуни контексти иҷтимоӣ ноқис хоҳад буд, зеро сабабгори тағйири ҳолати рӯҳиву равонии фард (қаҳрамони лирикӣ) бо муҳити иҷтимоӣ робитаи мустақим дорад ва интишори ин гуна ашъор низ дар муҳити иҷтимоӣ имконпазир аст. Аз ҳамин ҷост, ки гурӯҳи ноқидон дар нақди осори адабӣ ба асосҳои иҷтимоӣ имтиёз бахшидаанд.

³⁷ Соиб. Мунтахабот. Мураттибон З. Аҳрорӣ, Л. Шералӣ. – Душанбе: Ирфон, 1980. – С.677.

³⁸ Ҳилолӣ, Б. Девон. Ахтарони адаб / Мухаррир М. Ҳотам. – Душанбе: Адиб, 2016. – Ҷ.32. – С.440

³⁹ Биноӣ, К. Ҳикоят ва тамсилот бо саъй, кӯшиш ва таҳияи умумии Абдулғанӣ Мирзоев. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – С.5.

Дар ин равиши нақди адабӣ таъсири мутақобилаи адабиёт бо ҷомеа ва ҷомеа бо адабиёт мавриди арзёбӣ қарор мегирад, яъне дар нақди иҷтимоӣ расму ойин, одоб, ҷунбишу ҳаракатҳои иҷтимоӣ, ки дар осори адабӣ инъикос ёфтаанд, мавзӯи аслии баҳс маҳсуб мешавад. Ҳарчанд таъбу истеъдод, қобилияти завқи адиб асоситарин омил дар эҷоди асари адабист, аммо ӯ ҳамеша бо муштариёну талабгорони осори худ саруқордор мешавад. Барои писанди таъби толиби асар хоҳишу майли худро сарфи назар мекунад, ҳатто бар хилофи хоҳиши дил суҳан мегӯяд⁴⁰. Он гуна, ки Фирдавсӣ ҳаргиз хоҳиши мадҳи Султон Маҳмуро надошт, чун «Шоҳнома»-ро ба ӯ пешниҳод намуд, ночор ситоиш кард ва вақте «умедаш ба як бор барбод шуд», Султонро ҳаҷв карду гуфт:

Чу андар табораи бузургӣ набуд,
Наёрист номи бузургон шунуд.

Маълум аст, ки шоиру нависандагон низ тақозои ниёзҳои моддиву маишӣ доранд, аз ин рӯ асари худро барои ба даст овардани моли маишат ба гурӯҳе ё табақае пешниҳод мекунад. Ба дарбори салотин рӯй овардани адибон гувоҳи ҳол аст. Табақаҳои болоии ҷомеа дар навбати худ барои намоиши нуфузу шаҳомат ва таблиғи ақидаҳои иҷтимоӣ сиёсии хеш ба адибон эҳтиҷ доштанд. Ҳуқуматдорон адибонро ба дарбор даъват намуда, аз ҷиҳати моддӣ дастгирӣ ҳам мекарданд, ки ин воқеият «робитаи адибро бо муҳит ва ҷомеа мушаххас мекунад»⁴¹ ва таъсири муҳити иҷтимоӣ ба адабиёт нишон медиҳад. Дар сурати нуфузи адабиёт дар муҳити иҷтимоӣ бошад, ба қавли Зарринқуб «адабиёт омил ва муҳаррики иҷтимоӣ» буда, адиб вазъи моддиву иҷтимоӣ худро сарфи назар карда, бар хилофи завқи салиқаи ҷомеа суҳан мегӯяд, ҳарчанд медонад, ки ин амал боиси нақӯшиш, сарзаниш, ҳатто таҳдиду муҷозоти шадид қарор мегирад. Ӯ меҳаҳад, бо «муҳити худ мубориза барад, онро тағйир диҳад»⁴², ки ин ҳол мумкин аст барои гурӯҳе хушоянда бошад барои гурӯҳ ё табақаи дигар написание.

Дар адабиёти асрҳои XVI-XVII таъсири мутақобилаи ҷомеа ба адабиёт ва адабиёт ба ҷомеа дар мисоли хидматгузори гурӯҳи суҳанварони дарбор, ки ба гувоҳии сарчашмаҳои муътамади хаттӣ шеър ягона воситаи таъмини рӯзгори шоирони мазкур буда, ба қавли Малехо «... мадори маош аз ағъимаву ашриба (хӯрокиву нушоқӣ-М.М.) ва либосу палос ва ғайра ба зӯри шоирӣ ба даст меоварданд». Табиист, ки мундариҷаи ашъорашон аз мадҳу ситоиши мамдуҳашон иборат буду бас. Ағлаби шоирони тавонои ин адвор ба касбу коре шуғл варзидаанд. «Шоирони хунарманд на танҳо аз ҷиҳати шумораву нуфуз, балки ба эътибори қимату моҳияти эҷодиёти худ низ дар адабиёти доираҳои шаҳр мақому манзилати ҷудогона дошта, гурӯҳи аз ҳама пешраву пешқадаме буданд. Дастовардҳои ин адабиёт пеш аз ҳама ба номи шоирони хунарманд вобаста мебошад. Барои тасдиқи ин фикр номбар кардани шоирони хунарманде чун Сайидо, Сарафроз, Фитрати Зардӯз ва Мулҳам қифоя аст, ки аз симоҳои дурахшон ва пешқадами адабиёти давр мебошанд»⁴³. Ба гурӯҳи шоирони хунарманди ин давр Ғафури Самарқандӣ (аттор), Масеҳи Самарқандӣ

⁴⁰ Мутлак, М. Хушнависони эронӣ дар Шибҳи қораи Покистон ва Ҳинд.– Машҳад, 1368.– №17-18.– С.87.

⁴¹ Зарринқуб, А. Ошноӣ бо нақди адабӣ. – Техрон: Интишороти Суҳан, 1383.– С.72.

⁴² Ҳамон ҷо – С.72.

⁴³ Ҳодизода, Р.ва диг. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Маориф, 1988.– С. 126.

(оҳангар), Манзури Самарқандӣ (музадӯз), Дории Куфинӣ(рангрес) Абдурахими Ошиқ(аттор), Курбони Одоб (зардӯз), Воҳиби Бухорой (саккок), Бадеи Ирфони Бухорой(чаканабардор) шомил буданд. Шоироне аз қабили Азмии Бухорой, Унвони Самарқандӣ ва Адои Сангчоракӣ бо деҳқонӣ иштиғол доштанд.

Хулоса, дар ҳамаи давру замонҳо таъсири муҳити иҷтимоӣ ба муҳити адабӣ амри воқеист ва андешаву афкори адабӣ бозтоби вазъи иҷтимоӣ мебошад. Бинобар ин қазия, дар нақди иҷтимоӣ таъсири мутақобилаи адабиёт ба ҷомеа ва ҷомеа ба адабиёт мавриди баҳсу баррасӣ қарор гирифтааст.

Намунаи дигари нақд, ки шарҳу баррасии намудҳои он дар осори намояндагони адабиёти тоҷику форси даврони мадди назар таҳлил шудааст нақди равоншиносӣ мебошад. Бесабаб нест, ки шоирро «муҳандиси рӯҳи одамизод» гуфтаанд, зеро каломӣ адиб қодир аст бо таъсиргузори ба ҳиссу рӯҳи инсон олами дигарро, ки муассиртару зеботар ва авлотар аз олами воқеӣ дар назари ӯ мебошад, ҷилвагар созад. Қуввату муъҷизаи каломӣ бадеъ ҳам маҳз дар ҳамин аст, ки ба хонанда ё шунаванда лаззати маънавӣ бахшида, ӯро ба вачду ҳаяҷон меорад ва гоҳе ба амале таҳрик медиҳад. Сухани адиби асилу мумтоз сухани берӯҳу бечон нест, суханест, ки адиб тавассути суvari хаёл суханро ҷон бахшидаву зиндаву муассир кардааст.

Аз ҳамин ҷост, ки шоирони бузург қадру манзилати сухан ва мақоми суханварро басо баланд маънидод кардаанд. Хоқонӣ дар сурати ҷон набахшидан ба сухан «нанг орам» гуфта бошад, Ҳилолӣ суханро «ваҳӣ», шоирро «арши барин», суханро «сеҳр»-у шоирро «сеҳрофарин», хондааст, Бедил аз эшон басо фаротар рафта, илҳомӣ шоириро «кайфияти эъҷоз» номида, ки аз сеҳру соҳирӣ чандин маротиба афзалтару болотар аст:

Муддаӣ даргузар аз даъвии тарзи Бедил,
Сеҳр мушқил, ки ба кайфияти эъҷоз расад⁴⁴.

Устод Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Хайём, Низомӣ, Саъдӣ, Мавлавӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Соиб, Бедил барин бузургони адабиёти мо ба қавли Мавлоно Ҷомӣ шеърро «**ба ҳадди эъҷоз**» расонидаанд ва ин нуктаро адибони номовари олам ҳам эътироф карда, шогирдӣ дар мактаби адабии онҳоро орзу намудаанд.

Муаллифи китоби «Ошноӣ бо нақд» моҳият ва аслҳои равоншиносии нақди адабиро дар андешаҳои ҳақимону донишмандони мутақаддиму муосир мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, аз ҷумла андешаи Афлотунро зикр мекунад, ки осори адабиро тақлиди хушқу беманфиати табиат маънидод кардааст. Аммо Арасту бо эътироз ба ин ақида тахайюли бадеиро, ки осори адабиро нисбат ба табиат имтиёз мебахшад, муқобил мегузорад ва андешаашро ба гуфтаҳои Филипп Седни тақвият мебахшад: «Адиб ҷаҳони дигаре меофарад, ки шакли тозаву хоше доранд, бинобар ин шоир фармонбардори табиат нест, ҳамкору дастёри он аст». Ба андешаи адибону донишмандону равоншиносон илҳом ҳолати рӯҳию равонист, ки аз таъсири ҷазаба пайдо шуда, дорои қудрати басо бузургест, ки шоирро ба ҳаяҷон меорад, ӯро ба офариниши маънии бикру латифу тоза роҳнамун месозад. Ҳолати илҳом бо иродаву хоҳиши эҷодкор ба вуқӯъ намеояд. Ақидаву афкори уламо, фузалову удабо ва ҳатто оддитарини андешаи омиёна манбаву маншаи илҳом шуда метавонад, яъне барои зуҳури илҳом дар баробарои истеъдоди баланду ба қавли Бедил «табӣ салим» ва

⁴⁴ Бедил, А. Осор. Ғазалиёт. Таҳияи С. Сиддиқов.– Душанбе: Адиб, 1990. – Ҷ.1. – С.231.

омодагии ботинӣ ангезаи берунӣ ҳам, ки ба қавли Зарринқуб «равоншиносӣ имрӯз мекӯшад, то онро аз даруни вучуди инсон ношӣ бишмаранд»⁴⁵ низ вобастагии қавӣ дорад. Андешаи зерини Бедили Деҳлавӣ ин матлабро мусаллам медорад:

Ба ин гӯше, ки маънӣ аз тамизаш танг медорад,
Танини пашшае гар бишнавам, илҳом мегирам.

Офарандагони шоҳқориҳои адабӣ бидуни ҳузури илҳом андар қалб сатре гуфтан наметавонанд ва ё намехоҳанд, зеро медонанд, ки дар сурати зӯрақӣ гуфтан қадри сухан паст мешавад, ба ҳамин маънӣ Абулмаонӣ басо нақӯ фармуда:

Қадри сухан баланд кун аз машқи хомӯшӣ,
Ҳарфи нагуфта маънии илҳом доштааст⁴⁶.

Он гуна, ки қаблан қайд намудем, дар аксар фарҳангҳои муътабар вожаи «илҳом» ба маъноии «илқои маъно дар дил тариқи файзи Илоҳӣ» тафсиру таъриф шуда ва аксар адибони номӣ дар ашъорашон аз он ишоратҳо ҳам кардаанд. Агар Ҳоча Ҳофизи Шерозӣ «субҳидам аз арш омадани суруши қудсиёро, ки гӯё шеърӣ ўро аз бар мекарданд», шунида бошад, Бадриддини Ҳилолӣ дили шоирро ба авҷи осмон бароварда, аз шаҳбозони қудсиошён ҳисобидоаст ва давоташро чашмаи файзи Илоҳӣ ва чароғашро ба нури чон барафрӯхта номидааст. Бидуни тардид, чунин абёт дар ҳолати илҳом суруда шудааст ва ин андешаҳоро ва ба ҳеч ваҷҳ тавассути мизони мантику хирад баркашидан нашояд:

Забоне чун забони шоирӣ нест,
Фузуни шеър ғайр аз соҳирӣ нест.
Сухан дар қолаби вазну қавофӣ,
Барад занги малол аз табъи софӣ.
Дили шоир ба авҷи осмон аст,
Зи шаҳбозони қудсиошён аст⁴⁷.

Хулоса, дарёфтани ҳолати рӯҳиву равонии шоир ва дунёи ботинии ӯ, амре мураккабу мармуз ва дар айни замон басо мароқангезу ҷолиби тавачҷӯҳи наққодӣ аст, ки то ҳол ба таври густарда таҳлилу таҳқиқ нашудааст.

Нақди таърихӣ низ дар осори адибони асрҳои мазкур ба назар намоён аст. Инсон дар меҳвари адабиёти бадеист. Тасодуф нест, ки гоҳ-гоҳ адабиётро инсонҷӯй, инсонпажухӣ ва инсоншиносӣ ҳам номидаанд. Аз ҳамин ҷост, ки маводи осори бадеиро пажухишгарони риштаҳои мухталифи илм ба таври фаровон истифода кардаанд. Ба вижа таърихнигорон ва муҳаққиқони таърихи адабиёт ҳангоми таҳлили вазъи сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоӣ, илмию адабӣ ва фарҳангӣ, ҷустуҷӯи сабабу оқибати низоъҳо, пешрафт ё таназзули ҳаёти ҷамъиятӣ, зуҳури падидаҳои нав ва муносибати мутақобилаи байни аъзоёни ҷомеа дар давраҳои гуногуни таърихӣ ба нигоштаҳои адибон таъя мекунанд. Онҳо осори суханваронро ҳамчун сарчашмаи боэътимод мавриди истифода қарор медиҳанд, ё баръакс осори адабии зиёде ҳастанд, ки бо тасвири воқеоту ҳаводиси даври замони муайян моҳияти таҳаввулоти таърихи ошкор

⁴⁵ Зарринқуб, А. Ошноӣ бо нақди адабӣ. – Техрон: Интишороти Сухан, 1383. – С.81, 84, 90.

⁴⁶ Бедил, М. Куллиёт: Ғазалиёт. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. – Кобул, 1341. – Ҷ.1. – С.222.

⁴⁷ Ҳилолӣ, Б. Девон. Ахтари адеб. Муҳаррир М. Ҳотам. – Душанбе: Адиб, 2016.– Ҷ.32.– С.478.

месозанд. Аз ин рӯ, баъзе наққодон бар он назаранд, ки ҳаводиси таърихӣ барои муайян намудани арзиши осори адабӣ мизони асосӣ ба шумор мераванд. Аммо иддаи дигар бо инкори ин иддаои тарафдорони нақди таърихӣ гуфтаанд, ки « он чӣ дар осори зебои ҳунар мавриди тавачҷӯҳи мунаққидон мебошад, фақат чанбаи таърихии онҳо нест»⁴⁸.

Таърихи беш аз ҳазорсолаи адабиёти тоҷикӣ форс шуароӣ зиёдеро ёд дорад, ки аз осори онҳо танҳо байте ва ё аз девонашон намунае ба ёдгори мондасту бас. Осори дигари онҳо бо сабабҳои гуногун ба коми фаромӯши рафтааст. Ин матлаб дар китоби муаллифи ин сатрҳо бо номи «Тазкираи шоирони Зарафшон» ба таври муфасссал дар мисоли осори мафкуди суханварони асрҳои XVI-XIX-и болооби водии Зарафшон шарҳ дода шудааст⁴⁹.

Ҳарчанд нақди таърихӣ дар шинохти шеърӯ адаб муфид ва лозим аст, бо сабабҳои зерин наметавон онро дар шинохти шеърӯ адаб басанда шуморид:

1. Мунаққидоне, ки шеърӯ адабро бар асоси маводи таърих нақду таҳлил мекунанд, таҳти таъсири осори адиб қарор мегиранд ва агар осори адабӣ мақбули табъашон бошад, ҳаёти адибро шарифу начиб, олию ибратомӯз муаррифӣ мекунанд, баръакс аз мутолиаи асари адабӣ таассуроти манфӣ бардошта бошанд, ҳаёти ӯро дар иртибот бо осораш хору залилу беравнак чилвагар месозанд. Масалан, бархе аз муҳаққиқони эронӣ дар бораи муаллифи «Тазкираи Насрободӣ» чунин андешаронӣ намудаанд: «Қазоватҳо ва интихобҳои шеъри Насрободӣ якдаст ва мунсифона нест, масалан аз писари ҳудаш Бадеуззамон, ки шоири гумном аст, бисту як байт нақл карда, аммо аз Бедили Дехлавӣ танҳо ду байт овардааст. Ба бархе шоирон эродҳои хосе дошта, амсоли Мирзо Исҳоқ, Халифа Султон ва нисбат ба бархе камлутфу хурдагир буда ва ба саҳра аз онҳо ёд кардааст».

2. Дар нақди адабӣ агар равиши таърихӣ тағаллуб дошта бошад, чанбаи илмии он ноқис хоҳад буд. Шоир метавонад аз таърих суду мадад ҷӯяд, аммо барои нақду шинохти осори ҳунарии ӯ, мизони таърих кифоя нест. Нақди таърихӣ осори ҳунариро, ки ба анғезаи ҷазабаву илҳом, истеъдоди фитрӣ, ё аз таҷрибаи ҳаётӣ падида омадаанд, бо як мизон месанҷад, ки саҳеҳ нест. Амсоли он ки Насрободӣ дар тазкираи хеш аз осори Зулолии Хонсорӣ ном суханвар, ки яке аз шоирони мочароҷӯи аҳди хеш будааст, ёдовар шуда, дар бораи вай мегӯяд: «Дар тозагӯӣ ва намаки калом фард аст, дар фанни маснавӣ тарзи тозае оварда, ки касе татаббӯи он натавонад кард, аммо абёти баландаш аз қабилӣ эъҷоз аст». Аз навиштаи Насрободӣ дар бораи ин адиби барои «дигарон номақбул» пайдост, ки шеъри Зулолиро меписандидааст ва бархе абёти вайро «илҳомӣ ғайбӣ» шуморидааст.

3. Гоҳо пайравони нақди таърихӣ байни ҳаёти адиб ва осори ӯ робитаи мустақим меҷӯянд, ки дар ин сурат шоир ба сифати меҳвар ва қаҳрамони достоне намоён мегардад ва ҳол он ки он дoston зодаи тахайюли шоир мебошад. Дар мавриди дигар осори шоирро паёмади силсилаи воқеаҳои таърихӣ муаррифӣ мекунанд. Чунончӣ муаллифи «Тазкираи Насрободӣ» як рубоии шоири аҳди хеш Мирҳамомро, ки дар мадҳи имом Алӣ суруда буд, ба тарзи муболиғаомез васф намуда, онро баробари як девони шеър ҳисобидааст:

⁴⁸ Зарринқӯб, А. Ошноӣ бо нақди адабӣ. – Техрон: Интишороти Суҳан, 1383. – С.98.

⁴⁹ Маҳмадшоев, М. Тазкираи шоирони Зарафшон. – Хучанд, 2010. – 104 с.

Ин чаҳор халифаро, ки медонӣ нағз,
Гӯям сухане бо ту зи инсоф малағз.
Бодоми хилофат аз паи гардиши даҳр,
Афканд се пуст то бурун омад мағз⁵⁰.

Бо вучуди ин ҳама нақди таърихӣ яке аз равишҳои судманди нақди адабӣ ба шумор меравад. Ин навъи нақд дар муайян намудани сикҳати асноди таърихӣ дар осори адабӣ аз аҳаммияти хос бархурдор аст. Мунаққиди таърихгаро бояд саҳеҳӣ ва дурустии асноди таърихиро дар асоси далелҳои раднопазири ҳаттӣ дақиқан муайян намояд ва агар дар асари адабӣ таҳриф ё саҳве дар истифодаи асноди таърихӣ чой дошта бошад, бо овардани далели қатъӣ ба самъи муаллиф бирасонад ва дар тасҳеҳи матни осори адабӣ саҳмдор бошад, инчунин, сабабҳои роҳ ёфтани тақаллубу таҳрифро муайян ва роҳи ислоҳашро пайдо кунад.

Намунаи дигари мавриди назари мо нақди фаннӣ(ҳирфай) ба шумор меравад. Дар назари аввал чунин менамояд, ки адиб дар таълифи осори адабӣ, интиҳоби мавзӯ, сабку шеваи таълиф, истифодаи васоити муассири баён, яъне санъатҳои бадеӣ, жанру анвои адабӣ, гуфтани шеъри матбуъ ё маснуъ, соҳти композитсионии сужет ва ғ. соҳибхитиёр аст. Дар асл, ҳама гуна анвои осори бадеъ дар доираи талаботи қонуният ва қоидаву тартибу низоми дар давоми қарнҳо шаклирифтаву эътирофгардида, чӣ аз ҷиҳати шаклу мазмун, чӣ аз ҷиҳати навъу намуду жанри адабӣ, чӣ аз ҷиҳати образнокиву бадеияту сабку услуб, чӣ аз ҷиҳати ғояву соҳти композитсиониву қавоиди дохилии сужет ва забону тарзи баён таълиф карда мешавад ва адиб бояд талаботи маъмулу роичро риоя намояд. Дар сурати сарфи назар шудани унсурҳои мутадовили шаклу мазмун асари бадеӣ мавриди интиқоди донандагони улуми адабӣ қарор мегирад, ки онро нақди фаннӣ номидаанд.

Дар адабиётшиносии тоҷик низ ин навъи нақд хеле ривоч ёфтааст. Ба қоидаву қонунҳои фунуни адабӣ риоя кардани шоирону нависандагон талаботи асосии нақди фаннист. Бино бар ин аз давраҳои қадим ба ҷавонону навомӯзоне, дар роҳи эҷоди осори адабӣ қадам мениҳоданд, донишмандону адибон омӯзиши қавоиди наҳв ва фунуни адабиро вочиб доништаанд. Дастуру тавсия ва таъкидоте, ки донишмандони улуми адабӣ дар «Қобуснома»-и Кайковус, «Чаҳор мақола»-и Арӯзии Самарқандӣ, «Ал-муъҷам»-и Қайси Розӣ, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоуллои Ҳусайнӣ”, «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ул-уюн»-и Маҳмуди Омулӣ ва ғ. овар-даанд, то имрӯз аҳаммияти илмӣ ва адабиву маърифатии худро гум накардаанд.

Тибқи ахбори маъхазҳо дар асрҳои XVI-XVII роҷеъ ба арӯз, қофия ва дигар навъҳои фунуни адабӣ осори арзишманде амсоли «Дуррар-ул-бахр»-и Казоии Зоминӣ, рисолаи «Муаммо»-и Ҷамилии Бухорӣ, рисолаҳо дар бораи муаммо ва арӯзи Дарвешмуҳаммади Косонӣ, «Маҷмаъ-ус-саноеъ»-и Низомиддин Аҳмад таҳия гардидаанд, ки дар инкишофи адабиётшиносии классикӣ, аз ҷумла нақди фаннӣ мавқеъ ва аҳаммияти хосро доро мебошанд⁵¹. Мувофиқи хулосаҳои саромадони нақди адабӣ дар баробари огоҳии тамом аз қоидаву қонунҳои фунуни адабӣ омӯхтани осори адабии гузаштагон низ яке аз

⁵⁰ Футухӣ, М. Нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ. –Техрон: Интишороти Сухан, 1385.– С.226, 233, 230.

⁵¹ Ҳодизода, Р. ва диг. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Маориф, 1988. – С.28.

шартҳои асосии комёбӣ дар роҳи эҷодӣ мебошад. Қоидаву қонунҳои фунуни адабӣ мисли дигар ҷанбаҳои ҳаёти ҷамъиятиву табиӣ ҳамеша дар ҳолати таҳаввулоту рушд қарор доранд.

Бино ба андеша ва ҳулосаҳои олимону донишмандон ҳангоми баррасии нақди фаннӣ(ҳирфай) намунаи дигари нақд бо номи нақди лафзӣ мушоҳида мешавад. Дар нақди фаннӣ мунаққид ҳангоми муайян намудани арзиши асари адабӣ пеш аз ҳама ба он эътибори ҷиддӣ медиҳад, ки оё қоидаву қонуни маъмул дар истифодаи лафз риоя шудааст, ё баръакс, зеро ба андешаи донишмандон дар осори адабӣ ҷанбаи лафзӣ унсури асосӣ ба ҳисоб меравад, зеро лафз мавҷуди сурати ҳар асари адабӣ аст. Дар ҳамин маънӣ Мирзо Бедил фармуда:

Маънӣ ба ғайри лафз мусаввир намешавад,
Афтодааст кори дилу дида бо ниқоб⁵².

Ҳулосаи калом дар осори даврони мутазаққира ҳамвора бо истифодаи анвои гуногуни нақд, намунаҳои нақди таърихӣ, фаннӣ ва лафзӣ низ қорбурди васеъ доштаанд. Беш аз ин зимни баррасии нақди фаннӣ дар осори суҳанварони асрҳои мазкур ба натиҷае расидем, ки пайравони ин равиш нисбат ба дигар равишҳои нақди адабӣ арзиши алфозу иборотро беҳтару дақиқтар дарк намудаанд.

Нақди маънӣ низ дар қатори намудҳои дигари нақд дар адабиёти ин давр мавқеи хосро дорост. Адибон лафзу маъноро дар калом бадеъ ба ҷисму ҷон, сурату сират, пӯсту мағз, дарёву гавҳар, ҷону ҷонон, арвоҳу аҷсод монанд қардаанд. Агар ба таркиби ин ташбеҳот мулоҳиза намоем, пай мебарем, ки ба андешаи суҳанварони мумтоз маъно нисбат ба лафз аз аҳаммияти бештаре бархурдор аст. Ин матлабро донандаи забардасти илми балоғат Ҷурҷонӣ таъкид намуда, муътақид аст, ки арзишу эътибори калом ба воситаи пайвастигии амиқу ногусастани лафзу маъно ҳосил мешавад. Ҷурҷонӣ мегӯяд: «Мо вақте мегӯем фалон лафз саҳеҳ аст, ки мавқеияти онро ба лиҳози назми калому таносуби он бо маънои калимоти муҷовири он ба ҳисоб оварем. Ин ки мегӯем, фалон лафз дар маҳали мунсиби худ ҷой гирифтааст ва дар гӯш хушоянду бар забон осон аст, мақсуд ҳамон ҳусни тавофуку таносубе аст, ки аз ҷиҳати маънӣ миёни ин лафз бо лафзи дигар вучуд дорад»⁵³.

Дар навъҳои нақди адабии ахлоқӣ, иҷтимоӣ, таърихӣ ва равшиношӣ ғолибан маънӣ эътибори бештар касб намуда, шаклу вазну қофия ва вижагиҳои жанрӣ ва ҳатто бадеият ҳам камтар мавриди тавачҷуҳ аст.

Дар нақди фаннӣ тавачҷуҳи ноқид ба лафзу маънӣ мутавазист зеро лафзу маънӣ бояд дар ҳамбастагиву таносуби қавӣ қарор дошта бошанд.

Аз Сулаймон сар намепечад агар деу парӣ,
Лафзу маънӣ ҳам бувад дар таҳти фармони суҳан⁵⁴.

Нақди маънӣ дар таъйиди арзиши воқеии осори адабӣ дорои мақоми хос буда, аз мунаққид тақозо менамояд, ки аз ҷамеи шубҳаҳои улуми адабӣ огоҳии комил дошта бошад.

⁵² Бедил, А. Осор. Ғазалиёт. Таҳияи С. Сиддиқов.– Душанбе: Адиб, 1990. – Ҷ.1. – С.147.

⁵³ Ҷурҷонӣ, А. Асрор-ул-балоғат. Тарҷумаи Халил Таҷлил.– Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1396. – С.87.

⁵⁴ Табрзӣ, С. Девон. Ғазалиёт. НУН-ЙО. Бо кӯшиши Муҳаммад Қаҳрамон. – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1380. – Ҷ.6.– С.293.

Фасли дуҷуми боби мазкур «**Нақди муаллифӣ дар осори суҳанварони асрҳои XVI-XVII**» номгузорӣ гардида, дар он яке аз равишҳои қадимтарину муассиртарини нақди адабӣ нақди шоирон – андешаҳои адабии суҳанварон оид ба хусну қубҳи осори шуарои мутаққадим ва муосирони худ таҳлилу баррасӣ шудааст. Нақди шуаро ба сифати анвои нақди адабӣ ҳанӯз дар эҷоди суҳанварони асрҳои IX-X ба чашм мерасад. Ин навъи нақд минбаъд баробари густариш ва таҳаввулоти адабиёти бадеӣ, ба майдон омадани падидаҳои ҷадиди адабӣ, такмили мазмуну мундариҷа ва сабку услуби осори адибон тараққӣ намудааст. Дар ибтидо андешаҳои назарии адибон нисбатан сода буда, асосан, аз васфи саромадон, поягузори адабиёти классикии тоҷик, амсоли устод Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, эътирофи ҳунари шоирии бузургон ва баъзан аз эродгирӣ ба шеърӣ дигарон иборат буд.

Дар давраҳои баъдии инкишофи адабиёт, тавсеаи доираи мавзӯҳо ва мундариҷаи ашъори шоирон, амсоли масоили фалсафӣю илмӣ, пайдоиши ҳавзау мактабҳои бузурги адабӣ, махсусан, рӯи сахнаи адабиёт ба ҷавлон омадани адабиёти ирфонӣ ва офарида шудани шоҳкориҳои адабии ирфонӣ, ривочи адабиёти дарборӣ, сабақати шоирон дар ҳунари шоирӣ, ба вучуд омадани рақобати шадид дар миёни суҳанварон, хӯрдагирии шоирон ба ашъори якдигар, даъвӣ ва исботи бартарии хеш аз муосирон, изҳори эҳтиром нисбат ба устодони бузурги салаф дар ашъори шоирон инъикос ёфтааст, ки дар маҷмӯъ афкори адабии онҳоро ташкил медиҳад.

Адабиётшинос Ю.Салимов дар бораи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангии асрҳои XVI-XVII андешаҳои ҷолибу асоснок баён намуда, бобати вазъи адабии даврони зикршуда чунин навиштааст: «Ба ҳамин тариқ адабиёти асри XVI тамоми анъанаҳои пешқадами адабиёту маданияти асрҳои X-XV-ро идома дода, ҷо-ҷо ба он андак тағйиру такмилҳо дохил мекунад». Ва бобати ҳаёти адабӣ дар асри XVII овардаанд, ки «аз солҳои 20-уми асри XVII сар карда, ҳаёти адабӣ дар Осиёи Миёна хеле ҷон гирифт. Дар ин давра Аштархониён ба доираи адабии дарбор низ аҳаммият дода, то 30-40 адибонро ба маҳфили худ ҷамъ мекарданд»⁵⁵.

Нақди шоирон дар адабиёти асрҳои XVI-XVII нисбат ба давраҳои гузаштаи адабиёти тоҷикӣ хеле доманадор буда, шеваи андешаҳои адабии шоирони ин давраҳоро метавон чунин тасниф кард:

- а) Нақди шеърӣ худ
- б) Нақди шеърӣ гузаштагон
- в) Дидгоҳҳо дар бораи шеърӣ

Ҳамаи намоёндагори адабиёти ин садаҳо оид ба мақому мартабаи шеърӣ худ ва ашъори шуарои гузашта андешаронӣ намуда, аксар эҳтироми хешро ба адибони мумтоз амсоли Низомӣ, Саъдӣ, Аттор, Камол, Мавлавӣ, Ҳофиз, Ҳочу, Амир Хусрав, Ҳасан, Ҳоқонӣ баён намуда, пайрави онон буданашонро хотирнишон кардаанд.

Масъалаҳои асосии афкори адабии шуарои асрҳои XVI-XVII-ро ба гунаи зайл метавон дастабандӣ кард:

1. Шиноҳти шаҳомату бузургии адибони маъруфи мутақаддим ва ифодаи ихлосу иродат ба онҳо, ҳамчунин арзишгузори ба ашъори бузургон;

⁵⁵ Салимов, Ю. Ёдгори умр. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – Ҷ2. – С.293, 360.

2. Эътирофи шогирдӣ ё пайравӣ ба адибони шинохтаи гузашта ва ё муосир. Дар пайравии адибони номдор эҷод кардан ва ё татаббуъ гуфтан ба осори машҳури адибони даври хеш;

3. Зикри баробарӣ бо суҳанварони машҳури даврон;

4. Ҳисси тафоҳур аз ашъори хеш, таъкиди бартарии ашъори худ ва пешдастӣ дар ягон жанри адабӣ;

5. Ибрози андеша оид ба ҳусну кубҳи осори адибон ва таҳлилу натиҷагирӣ аз ашъори эшон;

6. Ҳимояи мавқеву мақоми хеш дар адабиёт ва ҷавоби сазовор гуфтан ба нотавонбинону ҳосидон;

7. Нуктагирӣ ба ашъори дигарон барои намоиши маҳорату истеъдоди хеш;

8. Андешаҳо дар бораи таносуби лафзу маънӣ дар шеър;

9. Вижагиҳои шеъри тарз;

10. Бартарии маънӣ аз лафз;

11. Тобеияти лафзу маънӣ ба мазмун;

12. Мавқеъ ва манзалати суҳану суҳанвар.

Намояндагони барҷастаи адабиёти асрҳои XV-XVI амсоли Биноӣ, Осафӣ, Ҳотифӣ, Ҳилолӣ, Восифӣ, Мушфиқӣ, Калим, Муҳташам, Қоонӣ, Шавкат, Нозим, Сайидо, Соиб, Бедил, Фитрати Зардӯз, Мулҳам низ монанди шуарои аҳди пешина нуктаи назари хешро иброз доштаанд.

Мақтаби адабии Ҳирот, ки таҳти роҳбарии Ҷомӣ амал мекард, дар тарбияи бисёр суҳанварони шинохта таъсири амиқ гузошта буд ва бештари намояндагони адабиёти асрҳои XV-XVI дастпарварони ҳамин мақтаби адабӣ буданд, ки бо сабқҳои хуросонӣ ва ироқӣ ашъор сурудаанд. Ибтиқори ба тарзи нав гуфтани шеър маҳз дар Хуросон, ки баъдтар муҳаққиқон бо номҳои «давраи бозгашти адабӣ», «шеъри тарз», «сабки ҳиндӣ», «сабки бедилӣ» ёдоварӣ кардаанд, ҳанӯз замони зиндагии Ҷомӣ ба вучуд омадааст. Ба ақидаи умум русуми навҷӯӣ дар услуби ғазалсароӣ бо номи шоир Бобо Фигонӣ вобастагӣ дорад. Шарқшиноси варзида Е.Э. Бертельс дар мақолаи «Оид ба масъалаи сабки ҳиндӣ дар адабиёти форсӣ» навиштааст: «Фигонӣ дар ибтидои фаъолияти шоириаш ба Ҳирот меояд ва ба эътирофи Султон Ҳусайн мушарраф мегардад. Аммо услуби нави баёни ӯ на барои ҳама таъби дил буд, ҳатто мегӯянд, ки муосиронаш ашъори ноӯҳдабароёна ва номафҳумро «**фиғониёт**» ном мебардаанд»⁵⁶.

Намояндагони гурӯҳи аввал бо зикри эҳтиром ба шуарои мутақаддим ва пайравии эшон аз баландии таъбу равонии ашъори хеш ифтихор кардаанд. Шоирони дастаи дуюм, махсусан Калим, Муҳташам, Қоонӣ, Шавкат, Нозим, Сайидо, Соиб, Бедил, Фитрати Зардӯз⁵⁷ дар баробари навангезиҳои тарзи нигориш ва таквини мавзӯъ ва мундариҷа чашмандозашон ба шеъру шоирӣ хеле вусъат пазируфта, дар бораи таносуби шаклу мазмун, вижагиҳои шеъри тарз, бартарии маънӣ аз лафз, тобеияти лафзу маънӣ ба мазмун, мавқеъ ва манзилати суҳану суҳанвар низ ақидаву мулоҳизаҳои ҷолиб баён намудаанд, ки дар давраҳои пасин ба такомули наққодии шуаро таъсири амиқ расонидааст. Дар

⁵⁶ Бертельс, Е. Избранные труды. Наваи и Джами. Главная редакция восточной литературы. – Москва: Издательство Наука, 1965. – С.436.

⁵⁷ Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII.–Душанбе: Дониш, 1985. – 284 с.

сурати муқоисаи афкори адабии ҳар ду гурӯҳ перомуни мафҳумҳои адабии «шеър», «назм», «шакл», «мазмун», «маънӣ», «лафз», «ашъор» тафовут миёни ашъори онҳо баръало мушоҳида мешавад. Қайд кардан ба маврид аст, ки ба ғайр аз вожаи «сухан» дигар ҳама мафҳумҳои зикршуда ба маънои истилоҳоти адабӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Он гуна, ки натиҷагирӣ нишон доданд, афкори адабии суханварони нимаи дууми асри XVI ва асри XVII нисбат ба намоёндагони мактаби адабии Ҳирот дар фарогирии ҳама масъалаҳои мавриди баррасӣ домандортар сурат гирифтаанд.

Муаллифи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» осори назми худро ба назми Ҳасани Деҳлавӣ монанд карда, мегӯяд, ки аҳли завқ ва дарку маонӣ агар ашъори маро мутолиа намоянд, эҳсос менамоянд, ки ба навиштаҳои Ҳасани Деҳлавӣ аз ҷиҳати шаклу мазмун саҳт шабоҳат дорад, то андозае, ки онҳоро наметавон аз ҳам чудо намуд.

Шоирони тавонову номдори адабиёти асрҳои XVI-XVII низ монанди шуарои аҳди пешина дар ашъори хеш оид ба балоғату фасоҳати шеъри худ, равонии таъб ва қобилияту истеъдоди фитрии худ, бо ибораи дигар, оид ба арзиши эҷодиёти хеш мулоҳизаронӣ намудаанд, ки ин андешаҳои эшон барои муайян намудани мавқеъ ва хусусиятҳои нақд-уш-шеър аҳаммияти калон доранд, зеро вижагиҳои хоси адабиёти ҳар давра пеш аз ҳама дар ашъори шоирони ҳамон давра акс ёфтааст.

Дар баробари суханварони адабиёти асрҳои XVI-XVII Соибу Бедил ҳамчун адибони мумтози ҳамин даврон дар таърихи адабиёти тоҷик бо осори хеш саҳифаҳои тозае боз намуда, барои инкишофи ояндаи адабиёт роҳ кушодаанд. Оид ба мақому мартаба ва хусусиятҳои хоси шеъри эшон мақолаву рисолаҳо ва таҳқиқоти зиёд таълиф шудаанд. Азбаски сабки таълифу афкори адабии Бедил ҳаматарафа ва бештар дар кишвари мо мавриди пажӯҳишу таҳқиқ қарор гирифта, мақолаву китобҳои зиёд ба таъб расидаанд, аз тақрор намудани андешаҳои наққодии ӯ худдорӣ намуда, оид ба нақд дар ашъори Соиб муфассалтар таваққуф хоҳем кард, зеро ӯ аз ҷумлаи суханваронест, ки тибқи абёти зиёди ашъораш ва хулосаҳои муҳаққиқони осораш, бисёр даввии суханварӣ намуда оид ба мақоми сухану суханвар, афзалияти маънӣ бар лафз аз ҳама адибони пешинаву ҳамзамонаш бештар андеша рондааст, ки байтҳои шохиди дар бобу фаслҳои дигар овардаамон гувоҳи ҳол аст.

а) Нақди ашъори хеш

Аксар муҳаққиқон ва муаллифони сарчашмаҳои илмиву адабӣ ба осору ҳунари шоирии Соиб баҳои баланд додаанд. Аз ҷумла, Шиблии Нуъмонӣ гуфтааст: «Шеърӯ шоирӣ дар Эрон аз Рудакӣ шурӯъ шудаду бар Мирзо Соиб хатм кардааст. Пеш аз Рудакӣ шоирон гузаштаанду баъд аз Соиб ҳам мардум таъбозмоя кардаанд.»⁵⁸ Масъалаи сухану суханвар ва ошноӣ бо аҳли сухан дар ашъори шоир мавқеи хос дорад. Соиб дар бораи қадру манзилати сухан, заҳмату ранҷи суханвар дар офаридани каломи мавзун андешаҳои арзишмандро дар аксари абёти ашъораш иброз намудааст. Шоир як ғазали комилро ба ҳамин мавзӯ бахшида, таъкид менамояд, ки сухан рушангари чароғи дилҳо,

⁵⁸ Табрэзӣ, С. Девон. Мунтахаби ғазал. Ахтарони адаб. Мураттибон: З. Аҳрорӣ, Л. Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2017. – Ҷ.34. – С.8.

тасаллиятбахши руху равон, гули сари сабади маҳофили аҳли назар, мумиёи узвҳои шикаставу осебдида буда, норасоӣ ва костагии он боиси залилии мардуми суханпарвар хоҳад гашт. Барои зебову дилнишин гардидани ашъор бояд таносуби лафзу маънӣ риоя карда шавад. Соиб дар аксар мавридҳо ин нуктаро таъкид сохта, мегӯяд ки лафзи зебову нозук ба маънӣ болу пар мебахшад:

Гарчи бе бол кунад маънии нозук парвоз,
Лафзи покиза ҷару бол бувад маъниро⁵⁹.

б) Нақди ашъори дигарон Соиб ҳамчун суханвари хушбаён миёни маъруфттарин шоирони ғазалсарои гузашта ва даврҳои баъдӣ мисоли пайвандгаре хидмат намуда, бо баҳраёбӣ аз ғайзи андешаҳои шуарои мутасаввуф, амсоли Саной, Атторм, Амир Хусрав, Саъдӣ, Мавлоноӣ Балх, Хоҷа Ҳофиз дар интиқоли афкори эшон ба муосирон ва пасовандон роҳ кушода, дар рушди ғазал ва ҳунари сухангустарӣ таъсири нақши муассир гузоштааст. Дар ашъори Соиб зикр ёфтани номи адибони маъруфи гузаштаву муосир гувоҳи он аст, ки ӯ аз эҷодиёти шуарои мутазаққир огоҳии комил дорад. Соиб дар ашъораш номи Саноиро 4 маротиба, Аттормро 9 маротиба, Мавлоноро 45 маротиба, Саъдиро 10 маротиба, Ҳофизро 33 маротиба, Ғайноиро 6 маротиба, Амир Хусравро 5 маротиба Толибро 7 маротиба зикр намудааст. Вай ба ашъори онҳо татаббуъ гуфта, мисрае аз шеъри онҳоро тазмин кардааст ва ё дар байтҳои алоҳида ҳисси эҳтиромӣ эътиқоди хешро баён намудаву пайравинашро ба навиштаҳои эшон таъкид намудааст.

в) Дидгоҳи Соиб ба шеърӯ шоирӣ

Шоир ҳафт ғазали комил дар радифи «сухан», як ғазал бар радифи «маонӣ», як ғазал бар радифи «маънӣ» ва як ғазал дар радифи «ғазал» сурудааст. Ба андешаи ин шоири маънисаро маҳз тавассути сухан арзу само ҳаст гардидааст, аз ин рӯ мартабаи сухан ба дараҷаест, ки ҳеч дасти офариниш аз сухан боло нест:

Аз сухан арзу само ташрифи ҳастӣ ёфтааст,
Ҳеч дасти офариниш нест болои сухан⁶⁰.

Вижагии хоси андешаҳои адабии шуарои ин давр ба пайдоиши «шеъри тарз», яъне сабки нав вабастагӣ дорад. Барҷастатарин намоёндагони ин ҷараён ҳам дар Хуросону Мовароуннаҳр ва ҳам дар адабиёти ҳавзаи Ҳиндустон дар ашъори хеш андешаҳои ҷолиби наққодии хешро баён намудаанд. Агар андешаҳои онҳоро дар бораи лафзу маънӣ, афзалият додан ба маонӣ, ногусастагии муносибати байни лафзу сухан, тарзи ҳаёл, шеъри тарз ва ғ. ба таври муназзам барчинем, дастуруламали мукаммали нақди адабӣ ҳосил хоҳад шуд. Он гуна ки таъкид шуд, намоёндагони сабки ҳиндӣ аксаран маънигаро буда, бо имтиёз бахшидан ба мазмун дар адабиёти тоҷику форс равиши навро оғоз намудаанд.

Нақди адабии классикии тоҷик, ки онҳоро бо истилоҳҳои нақд-уш-шеър, қарз-уш-шеър ҳам зикр кардаанд, ҳамқадами адабиёти классикӣ ва то замони таълифи осори вижаи адабиётшиносӣ дар ашъори шоирон мутадовил буда, онро

⁵⁹ <http://bit.ly/SaebNebesht/1399> تابستان مقیمی تهیه و برناه نویس: حسین مقیمی

⁶⁰ Табрзӣ, С. Девон. Ғазалиёт. НУН-ЙО. Бо кӯшиши Муҳаммад Қаҳрамон.– Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1380.– Ҷ.6.– С.292.

нақди шоирона ҳам гуфтаанд. Аз саромади адабиёти классикии тоҷику форс устод Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ то шуарои замонҳои дигар дар бораи иртиботи лафзу маънӣ дар шеър, андешаҳои адабии суҳанварони мутақаддим матлабҳои муҳиме ироа доштаанд, ки дар шаклгирии меъёрҳои шинохти суҳан таъсири амиқ бахшидааст. Аммо дар ин шеваи нақд на ҳамаи андешаҳои назарии адибон хусусиятҳои умумии рушди адабиёти замонро ифода кардаанд. Лозим ба таъкид аст, ки ин чараёни нақди адабӣ дар адабиёти давраҳои мадди назари мо низ идома ёфта, қисми зиёди суҳанварони машҳури ин асрҳо дар бораи арзиши баланди суҳан, ҳунари шоирӣ, назокату таровати офаридаҳои хеш ҳарф зада, дар баробари ин таъкид намудаанд, ки онҳо нисбат ба бадҳоҳои худ дар сурудани ашъор афзалият доранд.

Омили муҳимми дигари рушди улуми адабӣ таҳияву рӯйи қор омадани осори арзишманди улуми адабиётшиносӣ мебошанд, ки равияи тозаро дар нақди шеър падида овардааст, ки онро аҳли илм нақди ҳирфай ва ё нақди фанӣ номгузорӣ намудаанд.

Заминаи дигари инкишофи нақди адабӣ дар асрҳои XVI-XVII ба миён омадани асарҳои зиёди насрии адабиву илмӣ маҳсуб мешавад. Осори мазкур барои равшан намудани масоили зиёди адабӣ ва таърихиву фарҳангии даврони мавриди баҳс хидмати босазо намудаанд, зеро муаллифони ин асарҳо худ донандаи забардасти улуми адабӣ буда, дар маҳфилу маҷлисҳои суҳанварон ва аҳли илм ширкат меварзиданд. Ин муаллифон чараёни бисёр маҳфилҳои илмиву адабиро бо чузъиёту тафсилот тасвир намуда, ҳулосаву андешаҳои худро воқеъбинона баён кардаанд. Таҳлилу баррасии афкори суҳанварон нишон медиҳад, ки сабки нигориши намояндагони адабиёти нимаи аввали садаи XVI, аз ҷумла Биноӣ, Ҳилолӣ, Осафӣ, Ҳотифӣ, Мушфиқӣ, Восифӣ дар пайравии устодони номии мактаби адабии Ҳирот сурат гирифта, афкори адабии намояндагони сабку услуби нав ё «шеъри тарз» аз онҳо фарқи зиёд дошт. Намояндагони сабки нав дар баробари дигаргун намудани тарзи ифода ва фарохтар гаштани мавзуву мундариҷаи ашъорашон доманаи андешаҳои ашъорашонро низ васеътар намуда, оид ба таносуби шаклу мазмун, вижагиҳои шеъри тарз, бартарии маънӣ аз лафз, тобеияти лафзу маънӣ ба мазмун, мавқеъ ва манзилати суҳану суҳанвар бештар ибрази ақида намудаанд.

Дар тарвиҷи нақди адабӣ асарҳои таърихӣ низ ҷойгоҳи хоса дошта, «Бобурнома»-и Мирзо Бобур, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ, «Шарафномаи шохӣ»-и Таниш, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир аз дидгоҳи масоили мавриди баҳс аз ҷумлаи арзишмандтарин осори ҳамин даврон маҳсуб мешаванд.

Мунтаҳо омили охирин, ки дар такомули нақди адабии давраҳои мазкур нақши банур гузоштааст, бозори гарми маҳфилҳои адабӣ мебошанд. Маҳз фаъолияти ҳамин маҳфилҳоро маҷлисҳо дар ҳавзаҳои адабии Хуросону Ҳиндустон ва Мовароуннаҳр будаанд, ки нақди адабии аҳли мазкурро сарвату сармоя афзуда, зарфияти ҳунариву маънавии онро вусъат бахшиданд.

Боби сеюми диссертатсия «**Тазкиранависӣ ва рушди нақди адабӣ**» ном дошта, нуктаҳои меҳварии он дар панҷ фасл баён шудаанд

Дар фасли аввал таҳти унвони «**Тазкиранависӣ дар ҳавзаҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва тавсифи мухтасари маъруфтарин тазокири ин ҳавзаҳои адабӣ**» оид ба муҳимтарин сарчашмаҳои адабии ин ҳавзаҳо ва махсусияти онҳо

сухан рафтааст. Хамаи муҳаққиқоне, ки адабиёти нимаи аввали асри XVI-ро мавриди пажуҳиш қарор додаанд, ҳатман ба тазкираи «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ муроҷиат намудаанд. Ин тазкира дар охири садаи XV, аниқтараш солҳои 1490-91 таълиф ва соли 1497-98 такмил ёфта, дар бораи ағлаби намояндагони нимаи аввали адабиёти садаи XVI маълумот дарбар кардааст. Навоӣ дар тазкира-нигорӣ навоварӣ ворид намуд, ки он дар таҳияи тазкираҳои баъдӣ таъсир гузоштааст. Адабиётшинос У.Каримов дар мавриди аҳамияту хусусиятҳои хоси ин тазкира навиштааст: «Маҷолис-ун-нафоис» аз ҷиҳати фаро гирифтани шарҳи аҳволи адибони муосири муаллиф ва мутобиқи мақоми табақоти иҷтимоӣ мушаххасу конкрет таркиб ёфтани худ аз ҳамаи тазкираҳои пешини худ ба кулӣ тафовут дорад. Дар ин масъала Навоӣ бозёфт дорад ва дар таърихи тазкиранигорӣ муаллифи навовар аст»⁶¹. Мувофиқи маълумоти Алиасғари Ҳикмат ва Усмон Каримов тарҷумонҳо ҳангоми баргардони форсӣ, баъзе маҷлисҳои Навоиро ихтисор кардаанд.

Аз тазкираҳои маъруф ва арзишманди дигар дар ин асрҳо «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирози Сафавӣ, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Тухфат-ус-сурур»-и Чангӣ, «Тазкират-ул-таворих»-и Миралии Кобулӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ, «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехоро метавон ном бурд. «Музаққир-ул-аҳбоб» дар такмили «Маҷолис-ун-нафоис» дар соли 1568 тавассути Ҳасани Нисорӣ навишта шудааст. Тазкира фарогири аҳволи 283 шоири қарни XVI аст, ки дар Хуросону Мовароуннаҳр ва дигар нуктаҳои ҳамҷавор то Кошғару Ҳинд мезистаанд. Асар мазкур яке аз муҳимтарин манобеи адабӣ ва таърихӣ марбут ба Мовароуннаҳр дар садаи даҳуми ҳиҷрӣ аст.

Арзиши адабиву таърихӣ ва вижагиҳои дигари ин тазкираҳо як қатор олимону адабиётшиносон ва муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ёд кардаанд. Аз байни инҳо аҳамияти тазкираҳои «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирози Сафавӣ ва «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибии Самарқандӣ аз дигар осор бештар аст, зеро ҳар ду асар ҳам мавриди истифодаи васеи аҳли илму адаб қарор гирифта, аз лиҳози фарогириву баррасии матлаб ва назари наққодӣ, муҳимтар аз ҳама, мушикофонаву мунсифона мавриди таҳлил қарор додани масоили адабӣ ҳамчун сарчашмаи боэътимод хидмат кардаанд. Дар «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирози Сафавӣ (1560) оид ба аҳволу ашъори 713 тан шоирони ҳамзамони муаллиф маълумоти ҷолиб дода шудааст. Шуаро аз диди мақоми иҷтимоӣ тақсимбандӣ шудаанд. Аҳамияти ин тазкира пеш аз ҳама дар он аст, ки Соммирозо баробари маълумоти дақику саҳеҳ ва санчидашудаву боэътимод ба ашъори шоирони номию омӣ бо назари интиқодӣ нигариста, дар бораи хусну кубҳи шеърӣ онҳо андешаҳои танқидии ҳолисона баён намудааст.

Фасли дуюми боби мазкур **“Тазкиранависӣ дар қаламрави Ҳинд ва тавсифи мухтасари тазкираҳои маъруф”** унвон дошта, тазкираҳои сарзамини Ҳиндро фароғир аст. Дар замони ҳукмронии Темуриёни Ҳинд осори зиёди илмӣ ва адабӣ таърихӣ таълиф гардидаанд. Дар даврони салтанати хонадонҳои мусулмон муҳаққиқони ҳинду барои таълифи тазкираҳо ба забони форсӣ талоши зиёде намуданд, ки манобеи қобили эътимод дар таърихи адабиёт ба шумор мераванд. Тазкиранависӣ дар Ҳинд то замони ҳукмронии Акбаршоҳ равнаку ривочи зиёде надошт, аммо дар ҳамин айём дубора ба унвони фанни

⁶¹ Каримов, У. Адабиёти тоҷик дар асри XVI.– Душанбе: Дониш, 1985.– С.22.

мустақил мавриди таваччӯҳи соҳибназарон қарор гирифт⁶². Дар баробари таълифи ин тазкираҳо тазкираҳои чомеъ низ дар ин асрҳо эҷод шудаанд, ки фарогири маълумоти давраҳои гуногуни адабиёти форсизабон мебошанд. Ба ин гурӯҳи тазкираҳо «Арафот-ул-ошиқин ва арасот-ул-орифин»-и Муҳаммад Авҳадӣ, «Латоиф-ул-хаёл»-и Дороби Шерозӣ, «Маҷмаъ-ул-фузало»-и Бақои Бухорӣ мансубанд. «Арафот-ул-ошиқин»-и Тақиуддин Муҳаммади Авҳадӣ (1616) фарогири тарҷумаи аҳвол ва мунтахаби ашъори беш аз 3300 шоири қадиму қадим мебошад, ки ба тартиби ҳуруф дар бисту ҳашт арса таърихи шуарову шеърӣ форсиро аз оғоз то замони муаллиф фаро гирифтааст. Ҳар арса махсуси як ҳарф, фарогири се ғурфа ва як муқаддимаи бисёр муфассал мебошад. «Латоиф-ул-хаёл»-и Дороби Шерозӣ, мутахаллис ба Ориф (1076-1078) тазкираест чомеъ, ки ба тартиби номи шаҳрҳо мураттаб шуда, аз ду ду чилд иборат аст.

Тазкираи «Маҷмаъ-ул-фузало» аз муқаддима, се фирқа ва хотима иборат аст ва дар охири қарни XVI ва аввалҳои қарни XVII аз ҷониби Хоҷа Муҳаммад Ориф Бақои Бухорӣ таълиф шудааст. «Ҳафт иқлим» таълифи Амин ибни Аҳмади Розӣ (1594) иттилооти густардаеро аз ҳавзаҳои таърих, ҷуғрофиё ва ҷуғрофиёи таърихиро дар ихтиёри хонанда қарор медиҳад. «Қавохир-ул-ачоиб»-и Султонмуҳаммад Фаҳрӣ ибни Муҳаммад Амирии Ҳиравӣ аввалин тазкираи занон аст, ки дар он роҷеъ ба аҳволу ашъори 31 нафар бонуҳои суҳанвар маълумот дода шудааст.

Дар давоми муддати мадиде, ки дар Мовароуннаҳр тазкирае ба қалам наомада буд, дар ҳавзаҳои адабии Ҳиндустон тазкираҳои «Қаламот-уш-шуаро», «Ҳамешабахор», «Сафинаи Хушгӯ», «Яди байзо», «Сарви Озод», «Риёз-уш-шуаро», «Маҷмаъ-ун-нафоис», «Нукот-уш-шуаро», «Ғули раъно», «Хулосат-ул-калом», «Сухуфи Иброҳимӣ» таълиф гардидаанд, ки қисме аз онҳо тазкираҳои чомеъ буда, дар бораи рӯзгору намунаҳои ашъори суҳанварони Мовароуннаҳру Хуросон низ маълумоти ҷолиб арза доштаанд.

Хулоса, вобаста ба вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ аз ибтидои асри XVI сар қарда, дар давоми ду сада ҳаёти адабии Хуросону Мовароуннаҳр рӯ ба инқироз овард, адабиёти дарборӣ ба дараҷаи нестӣ расид, дар ҳоле ки дар Ҳиндустон шеърӣ адаби тоҷикӣ дар авҷи қамолот буд, ки сабабҳои худро дошт.

Дар фасли сеюми боби мазкур таҳти унвони **“Усулҳои нақди шеър дар тазкираҳо”** намунаҳои нақди тазкираҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва Ҳинд таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Тазкиранависӣ дар таърихи илму фарҳанг ва адаби тоҷику форс таърихи қадима дошта, аввалин асаре, ки бо истифодаи вожаи «тазкира» таълиф шудааст, «Тазкират-ул-авлиё»-и Аттори Нишопурӣ мебошад⁶³, ки дар бораи ҳолу аҳвол ва қаромати авлиё баҳс мекунад. Дар давраҳои баъдӣ инкишофи илму адаби тоҷику форс осоре дар бораи ҳаёти уламо, машоих, фузало, шуаро таълиф шудаанд, ки вобаста ба мазмуну муҳтавои асар ба унвонҳои зерин номбар шудаанд: тазкират-ул-уламо, тазкират-ул-машоих, тазкират-ул-фузало, тазкират-уш-шуаро ва ғ.

⁶² Амирӣ, К. Забон ва адабиёти форсӣ дар Ҳиндустон. – Техрон: Вазорати иршоди исломӣ, 1374. – С.4.

⁶³ Нақавӣ, С. Тазкиранависии форсӣ дар Ҳинду Покистон. – Техрон, 1967. – С.3.

Дар тазкираҳои адаби дар баробари маълумот оид ба зиндагиномаи шуаро ва зикри намунаи ашъори онҳо, дар бораи вазъи сиёсӣ, таърихиву иҷтимоӣ ва фарҳангӣ маълумоти муътамад оварда мешавад, ки барои омӯхтани бахшҳои мухталифи ҳаёти ҷамъияти аҳаммияти хос доранд. Ин аст, ки тазкираро ҳамчун осори донишномавӣ қаламдод кардаанд⁶⁴.

Мувофиқи хулосаҳои муҳаққикон, аз ҷумла Гулчини Маонӣ, Муҳаммади Ризоӣ, Маҳмуди Футухӣ, Аҳмади Нуъмонӣ, Орзу Нақизода дар марҳаллаи аввал дар тазкираҳо танҳо шарҳи аҳволи шоирон оварда мешуд ва «дар баъзе аз мавоқеъ аз бархе ҷиҳот он ҳам дар лифофаи шеър ё шахсияти шоир нақд мешуд, аммо бо гузашти замон ҷанбаи интиқодии тазкираҳо фарохтар шуд»⁶⁵ ва риштаи хоси пажӯҳиш-таҳқиқи шеваи нақд дар тазкираҳо пайдо гардида, китобу рисолаву мақолаҳои таълиф гардиданд, ки шеваи нақди тазкиранигорон ва истифодаи истилоҳоти нақди адаби дар тазкираҳои асрҳои XVI-XVII-ро баррасӣ кардаанд.

Омӯзишу муқоисаи тазкираҳои дар асрҳои XVI-XVII, амсоли тарҷумаҳои форсии «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ, «Бобурнома»-и Бобур, «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирзо, «Тазкират-уш-шуаро»-и Насрободӣ, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ, «Тухфат-ус-сурур»-и Чангӣ, «Майхона»-и Фаҳруззамонӣ, «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехо бар он далолат мекунад, ки ин осор дар баробари вижагиҳои хос, дорои хусусиятҳои муштараки зикршуда низ мебошанд.

Маълумоти тазкираҳо дар бораи шоирон ҳаҷман гуногун буда, муаллифон перомунӣ шоирони маъруф ахбори муфассал дода, дар бораи баъзе шоирон ҳамагӣ бо овардани як ё ду сатр маълумот иқтифо намудаанд. Ин ҳолро дар тазкираҳои «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ, тазкираи «Ҳафт иқлим»-и Аҳмади Розӣ, «Қаламот-уш-шуаро»-и Сархуш ва «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ бештар мушоҳида намудан мумкин аст. Дар «Маҷолис-ун-нафоис» дар бораи шоироне амсоли Мавлоно Тусӣ, Мавлоно Бадахшӣ, Мавлоно Надимӣ, Мавлоно Масеҳӣ, Мавлоно Ҳоҷӣ Абулҳасан, Мавлоно Қутбӣ⁶⁶ ҳамагӣ як ё ду сатр маълумот оварда шудааст.

Мутрибӣ низ дар бораи Яздӣ, Аҳмадии Гелонӣ, Азҳарии Дехлавӣ, Аҳмади Артавонӣ, Амонии Бадахшонӣ, Оташии Бухорой, Ақдасии Хуросонӣ, Базлии Самарқандӣ барин шоирон маълумоти мухтасар додааст⁶⁷.

Андешаҳои наққодии тазкиранависонро ба ду даста гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст: нақди шоир ва нақди шеъри шоир.

1. Нақди шоир

а) Нақди хулқу атвори шуаро

Тазкиранависон роҷеъ ба ахлоқу атвор, фазилат ва дараҷаи камолоти шоир, бархурдорӣ аз илму фазл, мақому мартаба, дар кучо таълими шеър гирифтани, хусни ахлоқи шоир, сурату сирати ӯ маълумот додаанд, ки хонанда бо чехраи

⁶⁴ Маонӣ, А. Таърихи тазкираҳои форсӣ. – Техрон, 1343.– Ҷ.1. – С.190.

⁶⁵ Ризоӣ, М. Нақди адаби дар тазкираҳои сабки ҳиндӣ [Матн] / М. Ризоӣ, О. Нақизода // Фаслномаи таҳассусии сабкшиносии назму наври форсии Баҳори адаб.– Поизи 1392.– №3.– С.250.

⁶⁶ Навоӣ, А. Маҷолис-ун-нафоис. Бо саъй ва эҳтимоми Алиасфар Ҳикмат.– Техрон: Китобхонаи Манучеҳрӣ, 1363. – С. 18, 19, 21, 22.

⁶⁷ Самарқандӣ, М. Тазкират-уш-шуаро. Таҳия, тавзеҳ ва таҳқиқи М. Курбоналиева.– Хучанд: Хуросон, 2021. – С.122, 123, 125, 136.

шоир, камолоти маънавию дараҷаи истеъдод ва қобилияи шоир ошноӣ пайдо карда метавонад. Ҳамчунин оид ба хислатҳои ношоистаи баъзе аз суҳанварон, ки дар маҷмӯъ ҷанбаи ахлоқӣ дошта онро нақди ахлоқӣ ё нақди шоир номидаанд, суҳан рондаанд. Ин мавзӯ дар ҳамаи тазкираҳо матраҳ гардидааст.

Ҳамин тарзи баҳогузори тазкиранигорони муосирашро Малехо низ дар тазкирааш идома бахшида, бобати одоби ҳамидаву ахлоқи шоирон ва симои эшон нуктаҳои ҷолиб баён доштааст. Оид ба симои Боқии Кошонӣ навиштааст: «Ҳандариш афтада, доғи нағзакон дорад ва баландболост, Бехҷати Ироқиро чунин васф намудааст: «Дидаи худбин аз баду неки замон пушида, аз ақл ба кунҳи хубу зишти ҷаҳон расида ва таъбашро аз вазъи забуни аҳли рӯзгор ҳолӣ аз нуфуз надидам»⁶⁸

Фаҳрии Ҳиравӣ дар «Ҷавоҳир-ул-аҷоиб» аз хулқу атвори нақӯ ва каломи рангини бонувони суҳанвар ёд карда, Бедилӣ ном шоираро «аз хуштабъони машҳури шаҳри Ҳирот» меҳисобад ва Ниҳонии Шерозиро «дар ҳусну ҷамол ва фаҳму фаросат» соҳибимтиёз доништа, дар идома овардааст: «Дар он диёр мисли ӯ аз табақаи унос дар фасоҳату балоғат кам аст» ва ин матлаъро аз ашъори ӯ намуна меоварад:

Шаб сағи кӯят ба ҳар ҷое, ки паҳлӯ мениҳад,
Рӯз хуршед он заминро бӯса бар рӯ мениҳад.

Муаллифи «Ҷавоҳир-ул-аҷоиб» ҳамингуна тавсифҳоро нисбат ба Духтари Қозии Самарқанд, Нисои Фаҳруниссо, Хонум Хонзодаи Турбатӣ, Партавӣ, Шохмалик Сайидбегим, Духтари Ғазолӣ, Биби Орзуи Самарқандӣ низ лоик доништа, онҳоро «нозукхаёл», «дорои табъи баланд», «фитрати табъаш аз ҷавоҳири назм музайян», «дар хуштабъӣ назир надорад», «ба латоифи табъ аз машоҳири тоифа аст», «дар услуби назм табъаш бағоят мулоим ва салиқааш мувофиқ», «ба ҳусни сурату сират ораста», «аз салимтабъони диёр»⁶⁹ гӯён ситоиш кардааст.

б). Нақди таҳаллуси шоирон

Муаллифони тазкираҳои адабӣ оид ба маънии таҳаллуси шоирон ва сабаби интиҳоби таҳаллуси ин ё он адиб низ изҳори назар карда, дар баъзе мавридҳо нақд ҳам намудаанд. Навоӣ таҳаллуси шоирон Мавлоно Қавқабӣ, Солеҳ ва Мавлоно Қониро «ба муносибати фанну ному зодгоҳашон пайдо кардаанд» гуфта бошад, дар бораи таҳаллуси шоирон Наргисӣ, Мавлоно Қаллошӣ, Абуалӣ ва Паҳлавон Ҳусайни Девона, чунин нигоштааст: «Мавлоно Наргисӣ ба таҳаллуси мазкур назм мегуфт, онро ба Оятӣ табдил дод, чун аз ӯ пурсиданд, ҷавоб дода натавонист. Ҳар ҷо, ки маънии борике мебинад, ба тасарруф кардани он одат дошт. Иншоаллоҳ, чунон ки тағйири таҳаллус кард, тағйири он одат ҳам кунад». Паҳлавон Ҳусайн «Девона» таҳаллус мекард, филвоқеъ марди абдолваш буд. Атвори Мавлоно Қаллошӣ ба таҳаллусаш муносибате дорад, мардест қаллош, Мавлоно Абуалӣ девонавор мегардад, агар девона намебуд, «Абуалӣ» таҳаллус намекард⁷⁰.

⁶⁸ Самарқандӣ, М. Музаққир-ул-асҳоб. Ҷопи аввал. Матни интиқодӣ бар асоси ҷаҳор нусхаи муҳим. Бо эҳтимоми Камолиддин Айний. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С.126, 136.

⁶⁹ Ҳиравӣ, Ф. Ҷавоҳир-ул-аҷоиб. Баргардон, сарсухан ва шарҳи луғот аз М. Мирзоюнус.– Хучанд: Ношир, 2007.– С.68, 69,72, 81.

⁷⁰ Навоӣ, А. Маҷолис-ун-нафоис. Бо саъй ва эҳтимоми Алиасғар Ҳикмат. – Теҳрон: Китобхонаи Манучехрӣ, 1363.– С. 85, 110, 66, 53, 73, 81.

2.Нақди шеър

Муаллифи тазкираҳо, ки донишмандони огоҳи улуми адабӣ, аз ҷумла таносуби лафзу маънӣ, арӯз, қофия, санъатҳои лафзӣю маънавии шеърӣ ва навъу жанрҳои адабӣ, сабку услуби баён, вижагиҳои шеъри замони худ будаанд, дар осори хеш бо назари интиқодӣ чакидаҳои қалами шоиронро баррасӣ намуда, дар бораи ҳусну кубҳи шеъри эшон мулоҳиза рондаанд, ки дар маҷмуъ нақди фаннӣ буда, фарогири масъалаҳои зерини наққодӣ мебошанд:

а). Татаббуъ ва пайравӣ

Муаллифони тазкираҳо дар ин бобат оид ба пайравӣ кардани шоирон ба осори шуарои мутақаддим ва муосир, ҷавобгӯии онҳо ба ашъори якдигар маълумоти фаровонро ба ёдгор гузоштаанд.

б). Нақди лафзу маънӣ Бо таваҷҷуҳ ба пайванди ногуастани лафзу маънӣ, ки ба қавли Соибӣ Табрзӣ онро бо теғ ҳам ҷудо намудан ғайриимкон аст, муаллифони тазкираҳо ҳангоми баррасии ашъори шоирон истилоҳоти лафзу маъниро дар ҳамбастагӣ мавриди арзёбӣ қарор додаанд.

Тазкиранависи самарқандӣ Ҳаким Рукноро, ки «табъи дақиқ дошта, дар диққати сухан дақиқае фурӯ намегузоштааст» ситоиш намуда, таъҷҷуб мекунад, ки «бо вучуди қасрати муболиға дар маонӣ ашъораш аз доираи эътидол берун нарафта». Ба ҳамин шеваи баён аз навиштаҳои суханварони зерин нақд намудааст: Размӣ: «Табъи дақиқ дорад ва ашъорро ба диққат мегӯяд, ки дар дарки маонии он ақро ҳайронӣ рӯй медиҳад. Аксар ҷунон аст, ки абёти ӯ ба як хондан мутааққил (фаҳмида-М.М.) намешавад», Тоибӣ Бухорӣ: «Табъи дақиқ дорад ва дар диққати маонӣ дақиқае фурӯ намегузорад ва дар ҳарду қисм аз ақсоми шеър- матбуъ ва маснуъ изҳори маҳорат мекунад»⁷¹.

в). Нақди арӯзу қофия

Соммирзо дар тазкирааш суханони каммазмуну тасвирҳои номавзун, каломи аз маъно дур, қофияву радифи ғалату ночаспони баъзе шоирон ё аҳли завқро танқид намуда, онҳоро қачтабӯ ёвагӯ, шоири ҳазёнгӯ ва навиштаҳои онҳоро номаъқулу номавзун ва бемаънову ноҳамвор номидааст. Ин ҷо чанд намунаи нақди интиқодии Соммирзоро ба ҳайси шоҳид меоварем: Адои Исфохонӣ «қофияи ғалат дар шеъри ӯ бисёр аст», Қавсии Табрзӣ «чун омӣ аст, гоҳе дар қофия ғалат мекунад», Розии Шуштарӣ «дар ғазал табъаш хуб буд, ашъори ӯ шутургурба воқеъ шуда, дар соири ашъор ҳам шеър мегуфт, аммо ба кор намеомад», Шоҳхусайни Сиёқӣ «дар шеъри ӯ қофияи ғалат бисёр аст»⁷².

Фаҳрии Ҳиравӣ дар «Ҷавохир-ул-аҷоиб» аз рӯзгору осори Ҳичобӣ – духтари шоири мумтоз Бадриддин Ҳилолӣ сухан карда, ба латофати табъи вай баҳои баланд медиҳад ва таъкид мекунад, ки мавсуф дар қофия дасти боло доштааст. Ба ҳайси намуна як ғазал овардааст.

г). Фасоҳату балоғат

Дар аксари тазкираҳо муаллифон ҳангоми овардани маълумот ва нақду баррасии ашъори шуаро дар бораи қудрати шоирӣ, фасоҳату балоғати шеъри онҳо, маҳорати сухансароӣ ва арзиши ашъорашон назари хешро баён доштаанд.

⁷¹ Самарқандӣ, М. Тазкират-уш-шуаро. Таҳия, тавзеҳ ва таҳқиқи М. Қурбоналиева. – Хучанд: Хуросон, 2021. – С.231, 370, 390.

⁷² Сафавӣ, С. Тухфаи Сомӣ. Таҳиягари матн ва муаллифи пешгуфтору тавзеҳот Б. Мақсудов. – Душанбе: Маориф, 2018. – С. 239, 254, 132, 217.

Тоҳири Насрободӣ низ монанди муаллифи «Тухфаи Сомӣ» фасоҳату балоғат ва маҳорату арзиши абёти шоиронро бо таъбиру ибороти чун таъби латиф, таъби пурқудрат, таъби боназокат, таъби бо лутф, таъби шӯх, таъби намакин, таъби рангин, таъби бодикқат, таъби мавзун, таъби пок, таъби шикаста нақду баррасӣ намудааст, ки аз онҳо чанд намуна меоварем: Мирзо Муҳаммадтоҳир - «...таъбаш ниҳоят шӯхиву қудрат дорад», Мирзо Довуд - «...таъбаш ниҳоят назокат дорад», Сайид Муборак-«...дар тартиби назм таъбаш ҳолӣ аз лутфе нест», Мирзо Шуҷоъ- «..таъбаш дар суҳаншиносӣ ва маънипардозӣ камоли қудрат дорад»⁷³.

ғ).Сирқоти шеърӣ

Мутрибӣ дар тазкираи худ аз мавҷудияти чунин суҳанварон, ки ашъори дигаронро моли хеш меҳисобиданд, хабар дода, онҳоро «**шеърдузд**» номидааст. Тибқи маълумоти вай Ҳучумии Ҳисорӣ ва Шамсии Тухмати Туркистонӣ аз зумраи ҳамин гуна ашхос будаанд⁷⁴.

д). Санъатҳои бадеӣ

Муаллифони тазкираҳо дар истифодаи санъатҳои бадеӣ маҳорату истеъдоди баланд, баҳусус дар ҳалли муаммо, ки дар он давраҳо басо ривож ёфта буд, қобилияти фавқуллода даштани суҳанваронро зикр намуда, таъкид кардаанд, ки аксари онҳо дар ин чода пешсафи даврони хеш будаанд. Мувофиқи ахбори Навоӣ Мавлоно Муҳаммадамин лафзи «дилбарам»-ро ҳафт тачнис гуфта, пеши Бобур овард ва сазовори таҳсин гардид. Инчунин аз Абдулваҳҳоби Машҳадӣ ёдоварӣ намуда, мефармояд: «Марди донишманди зуфунун буд, дар фанни иншо назир надошт ва зурафову шуарои Машҳад шогирди ӯ буданд. Аз он зурафо яке дар санъати мақлуби мустави-ул-лафз «муроде дорам»-ро ёфта, ба қозӣ арз карда ва ӯ бо андак тааммул «барорад ё Раб»-ро ҷавоб дод ва ин ҷавоб зиёда аз таъриф аст»⁷⁵.

е).Нақди ислоҳӣ

Дар баъзе мавридҳо аз ҷониби муаллифони тазкираҳо ислоҳ намудани нуқсонҳои ашъори шоирон ба назар расида, дар баробари ин онҳо шакли дурусти онро ба суҳанварон пешниҳод намудаанд.

Алишери Навоӣ шеъри Мавлоно Абдуссамадро зикр карда, ишора менамояд, ки инчо дар тачниси ҳаёл қофияро ғалат кардааст ва ӯро воқиф намудам, дарҳол бо ҳисси миннатдорӣ қабул намуд ва ин сабаби дӯстии мо гардид.

Муаллифи тазкираи «Тухфаи Сомӣ» дар баъзе мавридҳо ба ислоҳи абёти шоирон мепардозад ва барои мавзунтар гаштани онҳо тағйироте пешниҳод менамояд, ки онро муҳаққиқони осораш нақди ислоҳӣ номидаанд. Баъзе аз олимони адабиётшинос нақди ислоҳиро, ки дар матнҳои адабии ҳамон давра ривочи фаровон ёфтааст, умдатан завқӣ ва истеҳсонӣ меноманд, ки вобастаи қоидаву қонунҳои ҳосе нест.

ё).Навъ ва жанрҳои шеърӣ

⁷³ Насрободӣ, М. Тазкираи Насрободӣ. Муқаддима ва тасҳеҳу таълиқот аз Муҳсин Ночии Насрободӣ. – Техрон: Интишороти Асотир, 1378.– С.228, 18, 19, 40, 52.

⁷⁴ Самарқандӣ, М. Тазкират-уш-шуаро. Таҳия, тавзеҳ ва таҳқиқи М. Қурбоналиева. – Хучанд: Хуросон, 2021.– С.182, 393.

⁷⁵ Навоӣ, А. Маҷолис-ун-нафоис. Бо саъй ва эҳтимоми Алиасғар Ҳикмат.– Техрон: Китобхонаи Манучеҳрӣ, 1363.– С. 43, 26.

Дар таърихи адабиёти тоҷику форс навъ ва жанрҳои адабӣ бештар вобаста ба вазъи замон, таваччуҳи аҳли дарбор, махсусияти ҳавзаҳо ва доираҳои адабӣ рушду такомул намудааст. Муаллифони тазкираҳо бобати дасти дароз доштани бархе аз шоирон дар навъу жанрҳои гуногуни адабӣ ахбори арзишманд овардаанд. Аз нимаи дуоми садаи XVII дар байни шоирони ҳавзаи адабии Ҳинд як сабақати адабӣ пайдо гардида, дар ҳамин замина гурӯҳгарой ва сабақгарой миёни шоирони ҳиндунаҷод ва шуарои эронии муқими Ҳиндустон ба бухлу ҳасаду бадбинӣ мунҷар гардида, ба ҳаҷву таҳқири якдигар анҷом ёфт. Ин аст, ки таълифи тазкираҳое, ки як тарафро васфу ситоиш намуда, нисбат ба тарафи дигар беиноятиву камъятиборӣ зоҳир мекарданд, ба ҳукми анъана даромад. Ин ҳолати ногувор аз як сӯ боиси шиддат ёфтани ҳисси душманӣ гардида, аз ҷониби дигар ба нашву намои бесобиқаи нақд-уш-шеър роҳ кушод, ки ин нуктаро муҳаққиқон ишораву таъкид намудаанд.

Фасли чорум, ки «**Нигоҳи тазкиранависони давр ба шеъри гузаштагон**» номгузорӣ шудааст, оид ба андешаҳои наққодонаи тазкиранависони асрҳои XVI-XVII нисбат ба осори суханварони гузашта баҳс мекунад.

Тазкиранависони тоҷику форс нисбат ба шеърӯ шуарои гузашта бо ҳисси эҳтиром сухан ронда, оид ба чараёни зиндагии онҳо маълумоти муфассал додаанд. Дар ибтидо оид ба мақому мартабаи шоир, вижагиҳои шеъри вай, хидмати шоир дар ташаккулу таҳаввули адабиёти давр ибрази ақида намуда, ба шеъри бузургони адабиёти тоҷику форс баҳои муносибу сазовор додаанд. Мо ин гуна муносибати самимиву пур аз меҳру садоқатро дар яке аз асарҳои муътабари таърихӣ ин айём «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, дар тазкираҳои ҷомеи «Ҳафт иқлим»-и Розӣ ва «Майхона»-и Фаҳруззамонӣ мушоҳида карда метавонем.

Дар «Ҳафт иқлим»-и Аҳмади Розӣ ва «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир оид ба ҳамаи намояндагони адабиёти классикӣ, аз устод Рӯдакӣ оғоз карда, то шоирони муосирашон маълумот пайдо намудан мумкин аст.

Андешаҳои интиқодии тазкиранигорону таърихнависони давр ба ашъори шоирони гузашта ба ду роҳ сурат гирифтааст. Аввал, муаллифон назари худро баён намудаанд, сониян оид ба мақому мартаба ва ҳунари шоирии гузаштагон андеша ё абёти дигаронро оварда, фасоҳату балоғат, мазмунсозиву маъни-офариӣ устодонаи шуарои мутақадаминро ба қайд овардаанд.

Чунончи, дар тазкираҳои «Ҳафт иқлим», «Майхона» ва таърихномаи «Ҳабиб-ус-сияр» муаллифон ҳангоми зикри асмои адибони номдори даврҳои гуногуни адабиёти тоҷику форс, бо нишон додани маъҳази ахбор афкори интиқодии дигаронро овардаанд, ки дар онҳо ба рӯзгори шоир ва сабаку услуби баёни ашъори ӯ баҳои сазовор дода шудааст.

Фасли панҷуми ин боб «**Нақди шеъри ҳамзабонон дар тазкираҳо**» нақди ашъори суханварони форсизабонро, ки дар минтақаҳои гуногуни Ҳинд, Хитой, Ироқ ва дигар мамолик зиндагиву эҷод намудаанд, фаро гирифтааст. Тазкираҳое, ки дар асрҳои XVI-XVII аз ҷониби суханварони тоҷик таълиф гардидаанд, мисоли Нисорӣ, Мутрибӣ ва Малехо баробари зикри маълумоти оиди рӯзгор ва осори намояндагони доираҳои адабии Бухоро, Самарқанд, Тошканд, Бадахшону Ҳисор, ки ба қаламрави аморати Бухоро дохил мешуданд, дар бораи адибоне, ки берун аз ҳудуди мамлакат аз ҷумла, Эрону Афғонистон

ва Ҳиндустону Хитой зиндагиву эҷод мекардаанд, ё зодгоҳашон берун аз қаламрави мамлакат буда, ба Самарқанд, Бухоро, Хоразм омада таҳсил ва касби камол намуда буданд ва дар ҳамин шаҳрҳо умр ба сар мебуданд, низ маълумот дарҷ кардаанд.

Аз омӯзиши тазкираҳои Мутрибӣ ва Малехо бармеояд, ки мусаннифони тоҷик аз осору авзои шоирони ҳамзабони сарзаминҳои ҳамҷавор ва Эрону Ҳинду Ироқ огоҳии комил доштаанд ва девони ашъори бархе аз шоирони машҳурро пурра хондаву китобат ҳам карда будаанд. Тазкиранависони тоҷик дар бораи шеърӣ шоирони машҳуру номашҳури хуросонӣ ва ҳиндӣ изҳори мулоҳиза намуда, ашъори баланди Абдуллоҳи Беҳчат, Тобеи Қумӣ, Ҳаётии Насрободӣ, Ҳазини Ироқӣ, Ҳочӣ Фаридунбек Собики Сифохонӣ, Соҳиби Кошонӣ, Ризои Хуросонӣ, Фозили Кошонӣ, Қассоби Кошонӣ, Козими Кошонӣ, Ҳочӣ Карими Нишопурӣ, Масъуди Сифохонӣ, Матини Сифохонӣ, Муштоқи Кошонӣ, Начоти Сабзаворӣ, Начиби Ваҳшатро нақду баррасӣ намуда, хусну кубҳи ашъор ва хулқу атворашонро мавриди баррасӣ ва арзишгузорӣ қарор додаанд.

Қобили зикр аст, ки муносибати тазкиранависон ба ашъори шоирони шинохтаи асрҳои пешин ва ҳамзамонашон гуногун буда, дар баъзе аз тазкираҳо бадбиниву тамасхур ва истехзову таҳқири аҳли адаб нақл шудааст, ки ин ҳол бештар дар «Сафинаи Хушгӯ» ба ҷашм мерасад. Бар асоси андешаҳои ғаразнокӯ нақдҳои ағлаби шоирону тазкиранависони ҳиндунаҷод дар тазкираҳои ҷомеи хеш нисбат ба адибони номдор безътиборӣ зоҳир намудаанд, ки инро дар мисоли ҳамаи тазкираҳои нимаи дуюми асри XVII ва давраҳои баъд мушоҳида метавон кард.

Шоирон ва тазкиранигорони эронӣ бозътироз дар муқобили ин падидаҳои муғризона дар ашъору тазкираҳои хеш ин адибони тафриқаандозро сарзаниш кардаанд, ки ин масъала дар осори Ҳазини Лоҳичӣ ва Волаи Доғистонӣ ба таври мушаххас баррасӣ шудааст. Ҳамчунин онҳо ба шахсият ва осори гаронарзиши устодони шеърӣ Аҷам арзи эҳтиром гузошта, аз эҷодиёти онҳо мисолҳои фаровонро ба ҳайси намуна овардаанд.

Боби чоруми диссертатсия **“Нақди шеър дар маҳфилҳои адабӣ”** унвон дошта, аз чор фасл иборат мебошад. Дар фасли якуми ин боб **“Нақди шеър дар китобҳои адабиётшиносӣ ва осори дигар”** афкори интиқодии суханварон дар осори адабиётшиносӣ, таърихӣ ва ёддоштӣ таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Давоми асрҳои XVI - XVII дар ҳавзаҳои адабии Хуросону Мовароуннаҳр ва Ҳиндустон осори зиёди таърихӣ, адабӣ ва илмӣ таълиф шудаанд, ки барои омӯзиши вазъи ҳаёти сиёсӣ, илмиву фарҳангӣ, шароити сиёсиву иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳамон замон дорои аҳаммият мебошанд. Осори мазбурро, ки андешаҳои адабӣ, авзои илмиву эҷодӣ, фаъолияти суханварону вижагиҳои ашъори онҳо, инчунин меросу афкори шуарову нависандагонро мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор додаанд, метавон ба осори адабиётшиносӣ ва осори таърихӣ дастабандӣ намуд.

Дар асрҳои XVI - XVII осори зерини адабиётшиносӣ таълиф шудаанд: «Дур-ул-бахр»-и Зоминӣ, «Маҷмаъ-ус-саноеъ-фӣ-улум-ул-бадоеъ»-и Низомиддин Аҳмад, «Риёз-ус-саноеи кутбшоҳӣ»-и Улфати ибни Ҳусайни Соваҷӣ. Бино ба таъкиди Зарринқуб «Сирочиддин Алихони Орзу, ки аз ҷумлаи умарои

машхури ин давлат (Темуриёни Ҳинд -М.М.) будааст, китобе навишта дар нақди девони Ҳазин ва абёти ғалати бисёре аз он девон бароварда ва қисмате аз ин рисола ро Волаи Доғистонӣ дар «Риёз-уш-шуаро»-и хеш нақл кардааст»⁷⁶.

«Маҷмаъ-ус-саноеъ»-и Низомиддин Аҳмад, ки ба Шохичаҳон тақдим шудааст аз шумори бехтарин осори адабиётшиносии аҳди мазкур эътироф гардида, бо сарсухан, тасҳеҳ ва таълиқоти Муҳаммади Хушқоб соли 1394 ҳиҷрий дар Техрон ба таъб расидааст. Низомиддин Аҳмад аз падар ва бародараш бо номи Абдуллатиф, ки аз аҳли фазл будаву шеър мегуфтаанд, ёд карда аз ашъорашон мисол овардааст. Ин асар аз фаслҳои зерин иборат аст: Фасли аввал дар тақсими калом, фасли дуюм дар баёни саноеи лафзӣ, фасли сеюм дар зикри саноеи маънавӣ, фасли чорум дар сирқоти шеърӣ ва баёни баъзе алфоз, ки дар ин фан муносибат доранд ва хотима. Рисолаи мазкур аз ҷумлаи бехтарин асарҳои адабиётшиносии даврони мадди назар махсуб мешавад. Олимону муҳаққиқон дар омӯзиши шеваҳои нақди адабӣ дар осори адабиётшиносии аҳди мазкур ин рисола ро сарчашмаи муҳимми асрҳои XVI-XVII арзёбӣ кардаанд.

Дар қаламрави забони тоҷикӣ-форсӣ он қадар осори таърихӣ таълиф шудаанд, ки ба қавли ховаршинос Этте «шумори онҳо ба андозаи реги равони канори дарё зиёд аст»⁷⁷. Яке аз вижагиҳои хоси осори таърихӣ классикӣ дар он аст, ки ағлаби муаллифони асарҳои таърихӣ ба тасвири хушки ҳодисаву воқеот напардохта, бар он сайё талош намудаанд, ки аз унсурҳои адабӣ, махсусан, насри мусаччаъ, ҳатто аз саноеи бадеӣ ба таври фаровон истифода намоянд. Дар бисёр маврид вобаста ба мавзӯи тасвир аз ашъори шуарои мутақаддиму муосир ё аз эҷодиёти худашон ба мавқеъ кор гирифта, бад-ин васила каломашонро зебову муассир сохтаанд.

Дар бештари асарҳои таърихӣ ба истилоҳ умумӣ пас аз зикри ҳаводиси таърихӣ як давра оид ба аҳли фазл-орифон, олимону шоирон сухан рафтааст. Масалан, дар «Ҳабиб-ус-сияр» пас аз тасвири давраи ҳукмронии ҳар як шоҳ ва ё давраҳои муайяни таърихӣ таҳти сарлавҳаи «Зикри фузалову уламову удабо» дар бораи шайхони бузург, олимону фозилон ва адибони давр маълумот оварда шудааст. Маълумоти Хондамир дар бораи шоирон ва осору ашъори онҳо гоҳо хеле мухтасар, ҳамагӣ як-ду ҷумлаи дорои характери шарҳиҳолӣ ё тавсифӣ, амсоли «ашъори дилпазир ва абёти шӯрангез дорад» ва ё «шоире балеғу ширинкалом, ва сархайли афозили шуаро» буда, ҳамчунин ба таъкиди маҳорату мартабаи шоир байте чанд аз намунаи ашъораш овардааст. Аммо гоҳо бо нишон додани сарчашмаҳо маълумотро оид ба адибони маъруф басо муфассал, дар ҳаҷми ду-се саҳифа тул медиҳад.

Дигар асари таърихӣ арзишманде, ки аз шумори бехтарин нигоштаҳои таърихӣ давр эътироф гардидааст, «Таърихи Рашидӣ»-и Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ба шумор меравад. Ҳайдар дар дафтари дуҷуми «Таърихи Рашидӣ» оид ба машоиху уламову шуаро, ҳамчунин дар бораи муаммоиён, ҳаттотону наққошони машхури замонаш маълумот дода, дар бораи шоирон Ҷомӣ, Навоӣ, Зикри Шайхим Аҳмад, Ҳасаналӣ Чалоир, Оҳӣ, Ҳилолӣ, Осафӣ, Биноӣ, Сайфӣ,

⁷⁶ Зарринқуб, А. Бо қорвони ҳулла: Маҷмуаи нақди адабӣ. –Техрон: Ибни Сино, 1374. – С.431.

⁷⁷ Этте, Г. Таърихи адабиёти форсӣ. Таъриқи ва тавзеҳи Ш. Ризозода. – Техрон: Нигоҳ, 1337.– С.279.

Мирхусайни Муаммой, Мавлоно Бадахшӣ матолиби ҷолибро дарҷ кардааст⁷⁸.

Асари дигари таърихие, ки фарогири масоили нақди адабист, «Шоҳчаҳоннома»-и Муҳаммадсолеҳи Канбу мебошад. Ин асар аз се чилд иборат буда, таърихи сию яксолаи ҳукмронии Шоҳчаҳонро дар бар мегирад. Муаллиф ҳангоми тасвири ҳодисаву воқеоти таърихӣ, разму базм, лашкаркашиҳо, майдони ҳарбу зарб, чашну ойинҳои хонаводаи подшоҳро басо муфассал бо тамоми ҷузъиёташ тасвир намуда, вобаста ба мазмуни ҳодисоти таърихӣ аз ашъори шоирони дарборӣ, амсоли Ҳочи Муҳаммадҷони Қудсӣ, Калими Кошонӣ, Мулло Шайдо абёти зиёдеро дар жанрҳои мухталифи адабӣ овардааст. Муҳаммад Солех дар охири чилди сеюми китоб дар бораи орифон, олимон, ҳакимону шоирон ва муншиёну хушнависони давр маълумот медиҳад. Муаллиф оид ба нақди шоиру шеърш тавре сухан рондааст, ки хонанда дар бораи суханвар ва ашъори ӯ тасаввурот пайдо карда метавонад ва намунаҳое, ки меорад, воқеан шеърҳои баланду дилписанданд. Бобати таҳаллус, макони таваллуд ва ҳунари шоирии Калими Кошонӣ мегӯяд: «Абитолиб мутаҳаллис ба Калим, ватанаш аз Кошон, таваллудаш дар Ҳамадон, нашъунамояш дар Ҳиндустон, гуфтораш хушфиребу диловез ва табъаш маънирасу файзомез буд. Ба хитоби маликуш-шуарой имтиёз ёфт. Суханонаш пухта аст ва ба мизони андеша барсохта. Ҳар чӣ гуфта, ҳама матину дилнишин ва ибораташ софу маънияш рангин...»⁷⁹

Дар дигар осори таърихӣ ин давра, аз ҷумла «Бобурнома», «Ҳумоюннома», «Акбарнома», «Шарафномаи Шоҳӣ» низ аҳволу ашъори шоирони замон баррасӣ гардида, гоҳо хусну кубҳи шеър ва ҳунари шоир ҳам таҳлил шуда, аммо на ба таври муфассалу мушаххас, чунонки дар таърихномаҳои фавқуззикр омадааст.

Фасли дуюми боби мазкур **“Маҳфилҳои адабӣ ва ривочи нақди шеър”** дар бораи рушди нақди шеър дар маҳфилҳои ҳавзаҳои адабии Сафавия, Шибҳи қораи Ҳинд ва Мовароуннаҳр баҳс менамояд.

а) Рушди нақди адабӣ дар маҳфилҳои адабии давраи Сафавия

Нақди адабӣ, ҳамчун қисми таркибии улуми адабӣ дар рушду такомули адабиёт таъйиди арзиши воқеии осори адабӣ, муайян намудани мавқеъ ва мартабаи адиб, ё осори ӯ, мушаххасан нишон додани хусну кубҳи осори адабӣ нақши муассир доштааст. Дар адабиёти асрҳои XVI-XVII тоҷику форс баробари тараққиёти адабиёт ва пайдоиши сабку равияҳои нави адабӣ, дар тамоми қаламрави забони дари тоҷикӣ густариш пайдо кардани сабки ҳиндӣ ва анвои соддаву мураккаби он, хосатан тарзи ҳаёл, нақди адабӣ ҳам равнақи тоза пайдо кард. Шоирони ин давра аксар маънигаро буданд ва кӯшиш ба харҷ медоданд, ки бо гуфтани «мазмуни тоза», «маънии бегона», «маънии печида», «лафзи ғариб-истеъдоду қудрат» ҳунари шоирии хешро нишон диҳанд, ки ҳамин маъниро Футухӣ низ таъкид карда мегӯяд: «Дар асри ривочи сабки ҳиндӣ ағлаб шоирон ва адибон ба асолати маънӣ қоиланд»⁸⁰.

Пайдоишу густариши сабки нав ва ба вучуд омадани истилоҳоти «тарзи нав», «тарзи ҳаёл» вижагии адабиёти ин давр аст. Дар ашъори шоирони асрҳои

⁷⁸ Дуғлот, М. Таърихи Рашидӣ. Тасҳеҳ ва таҳқиқи Аббоскули Ғаффори Фард. – Техрон: Маркази мероси мактуб, 1383. – С.310, 311, 312, 314, 334.

⁷⁹ Канбу, М. Шоҳчаҳоннома. – Лоҳур: Мачлиси тариқи адаб, 1967. – Ҷ.3. – С.310.

⁸⁰ Футухӣ, М. Нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ. – Техрон: Интишороти Сухан, 1385. – С.112.

XVI-XVII истифодаи ибораҳои «назми рангин», «мазмуни рангин», «маънии рангин», «мисраи рангин», «хаёлотӣ рангин», «шеъри барҷаста», «мисраи барҷаста»-ро ба таври фаровон мушоҳида намудан мумкин аст. Муҳаққиқон бо таъба маълумоти тазкираҳои ин даврон чор самти фаъолияти маҳфилҳои адабии аҳди сафавияро маълум намудаанд, ки онҳо аз “баҳси лафзу маъно”, “баҳси ислоҳӣ”, “баҳси сирқоти адабӣ” ва “ҳақиқатмандӣ” иборат мебошад. Он гуна, ки қаблан қайд карда шуд, аксар шоирони ин давр маънигаро буда, барои гуфтани маонии тозаву бикр талош меварзиданд ва шуарову мунаққидон шеъреро, ки оғӣ аз маонии тоза бошад, қабул надоштанд. Ба қавли Соибӣ Табрэй:

Ёрон талоши нозукии лафз мекунад,
Соиб талоши маънии бегона мекунад.

Барои шоирону мунаққидони аҳди Сафавӣ доғтарин баҳс масъалаи сирқоти адабӣ, яъне аз худ кардани мазмунҳои шеъри дигарон мебошад. Аз ин рӯ камтарин шабоҳати мазмуни шеърро бо ашъори гузаштагон ҳамчун сирқот маънидод мекардаанд. Шоирон ҳаддалимкон талош менамуданд, ки маъноии тозае эҷод кунанд ва аз такрору монандии мазмуни шеъри мутақаддимин парҳез намоёнд, то ба сирқот муттаҳам карда нашаванд.

б) Маҳфилҳои адабӣ дар ҳавзаи адабии Ҳиндустон ва вижагиҳои он

Дар давраи салтанати Темуриёни Ҳинд ҳавзаи адабии ин сарзамин ба муҳимтарину пешрафтатарин ҳавзаҳои адабии форсӣ тоҷикӣ таъдил ёфт. Аз замони салтанати бунёдгузори ин давлат Бобур, ки бо туркию тоҷикӣ шеър мегуфт, то Аврангзеб забони форсӣ забони расмии дарборӣ қарор гирифта, салотину умаро ба ривочи шеъру адаб ҳавасмандии амиқ зоҳир менамудаанд.

Мувофиқи маълумоти тазкираҳову осори таърихӣ, аз ҷумла, «Тазкират-ул-муосирин»-и Ҳазини Лоҳичӣ, «Тазкираи Насрободӣ»-и Тоҳири Насрободӣ, «Миръот-ул-хаёл»-и Шералиҳони Лудӣ, «Маҷолиси Ҷаҳонگیرӣ»-и Абдулсаттори Лоҳурӣ, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Сирочиддин Алиҳони Орзу, «Ҳазоин-ул-ашъор»-и Шоҳалиҳони Кабирӣ ва андешаву хулосаҳои Шиблии Нӯъмонӣ, Маҳмуди Футухӣ, Гулчини Маонӣ, Абулҳусайни Зарринқӯб, мақолаи маҷаллаи «Шеър» таҳти сарлавҳаи «Анҷуманҳои адабии Ҳинд дар даврони Темурӣ» дар дарбори Темуриёни Ҳинд баргузори маҳфилҳову маҷлисҳои адабӣ ҳамчун анъана буд, ки онро «Маҷлиси мушоира» мехондаанд⁸¹. Ба ин тариқ, дар ҳавзаи адабии Ҳиндустон анҷуману маҳфилҳои адабӣ дар дарбори шоҳони Курагонӣ, ҳокимони маҳаллӣ, манзили шоирони номдору аҳли завқ ва дигар амокини ҷамъиятӣ ба таври муназзам барпо мегардид. Салотину умарои сулола аксар адабпарвар ва дар нақди шеър тавоно буда, ашъори шоирони дарборашонро нақду ислоҳ менамудаанд, ки дар инкишофи нақди шеър бетаъсир набудааст.

в) Маҳфилҳои адабӣ дар ҳавзаи Мовароуннаҳр

Дар ҳар ҷое ҳаёти адабӣ ҷараён дорад, баргузори маҳфилу маҷлисҳои адабӣ амри воқеист, зеро барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти маънавӣ, огоҳӣ пайдо намудан аз ҳоли ҳавои адабиёти давр, намоиши маҳорату истеъдоди хеш аз муқтазиёти аҳли адабу завқ ба шумор меомадааст. Дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ, «Музаққир-ул-асҳоб»-и Нисорӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехо ва дар китобҳои таърихи адабиёти тоҷик дар асрҳои XVI-XVII С.Саъдиев, У. Каримов, Р. Ҳодизода, Н. Сайфиев мазкур аст,

⁸¹ Анҷуманҳои адабии ҳинд дар давраи Темурӣ // Маҷаллаи Шеър. – Зимистони 1388. – №68. – С. 21.

ки дар доираҳои адабии Мовароуннаҳр, аз ҷумла шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Тошканду Шохрухия, Балх бинобар вусъат пайдо кардани адабиёти хунармандӣ маҳфилу маҷлисҳои адабӣ дар дӯконҳои хунармандон, манзилҳои дӯстдорони шеър, раставу бозорҳо, баъдтар дар дарбори ҳокимон барпо мешудааст. Ҳамчунин, дар нимаи дуюми асри XVI чанд маҳфили хурди адабӣ, монанди маҳфилҳои адабии Ҳирот, Балх, Бадахшон, Ҳисор, Урганҷ, Шаҳрисабз ва ғайра ғаёл будааст⁸²

Дар фасли сеюми ин боб “**Муколамаву равобити адабии шоирон ва ҷойгоҳи нақдушшеър дар сарчашмаҳои адабии асрҳои XVI-XVII**” оид ба робитаҳои адабии суҳанварони Варорӯду Эрон ва Ҳиндустон ва ҷойгоҳи нақди шеъри эшон дар тазкираҳои ин асрҳо маълумот дода шудааст.

Ҳарчанд дар шароити басо мураккаби сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангӣ миёни халқҳои Хуросону Мовароуннаҳр ва манотиқи гуногуни Эрон муносибатҳои илмиву фарҳангӣ қариб ба дараҷаи нестӣ расида буд, муносибатҳои адабӣ бо вучуди гусастагӣ камобеш идома дошт. Аз ҷумла байни шоирони тоҷику эронӣ муносибатҳои ҳасанӣ эҷодӣ ба мушоҳида мерасад, ки дар ин бора Нисорӣ, Мутрибӣ, Насрободӣ, Малехо дар тазкираҳои хеш маълумот додаанд.

Муносибатҳои адабии байни Мовароуннаҳр ва Эрони ҳам дар адабиётшиносии тоҷик ва ҳам дар адабиётшиносии Эрон ба таври густарда омӯхта нашудааст. Дар сурате, ки муносибатҳои адабии байни Мовароуннаҳру Ҳиндустон ва Эрон Ҳиндустон дар ин даврон таҳқиқ шуда, доир ба ин масъала китобу рисола ва мақолаҳои зиёд таълиф шудаанд.

Адабиётшиноси тоҷик С.Саъдиев дар китоби «Маркази адабии Самарқанд дар шоҳроҳи таърих» бо таъя ба маълумоти сарчашмаҳои таърихиву адабии давраи мазкур робитаи адабии шоирони Мовароуннаҳру Эронро мавриди паҷуҳиш қарор дода, бо овардани чандин далел аз мавҷудияти ҳамин робита дар он даврон шаҳодат додааст⁸³.

Адабиётшинос Ҳошимҷон Қучқоров дар мақолааш «Робитаҳои эҷодии шоирони Мовароуннаҳр ва Эрон дар асрҳои XVI-XVII» дар асоси маълумоти тазкираҳои Мутрибӣ ва Малехо робитаи шоирони Эрон Ҳиндустонро асосан дар ҷавобия гуфтани шоирони Мовароуннаҳр ба ашъори шуарои эронӣ, инчунин, ашъори худро ба Мовароуннаҳр фиристодану ҷавоб гуфтани шоирони тоҷикро талаб кардани адибони эронӣ ва аз ҷавобҳои мушаххас гуфтани шоирони ҳавзаи адабии Самарқанд иборат доништааст. Аз баррасии муҳаққиқони мазкур бармеояд, ки бо вучуди сардии муносибатҳо ва вазъи номусоиди сиёсӣ, задухӯрдҳо ба хоҳири «**мазҳабгарой**», пастравии ҳаёти илмию фарҳангӣ равобити адабӣ ба кулӣ аз байн нарафтааст.

Ҳарчанд ба қавли муҳаққиқони адабиёти муштаракӣ тоҷикӣ-форсӣ аз ҳам ҷудо гардидаву ҳар кадом бо самти хеш такомил меёфтанд, аз аввалҳои асри XVI таълифи тазкираҳои умумифорсӣ дар ҳар ду адабиёт ба тариқи анъанавӣ идома меёфт, ки мисоли барҷастаи он дар тарҷумаҳои тазкираи «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ, ки дар аввалҳои асри XVI аз тарафи Фаҳрии Ҳиротӣ ва Ҳакимшоҳи Қазвинӣ анҷом гирифтаанд, таҷассум гардидааст. Дар ин тазкира

⁸² Сайфиев, Н. Таърихи адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX.– Душанбе: Бухоро.– С.27.

⁸³ Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII.– Душанбе: Дониш, 1985. – С.219.

дар шумори суханварони Мовароуннаҳр теъдоди муайяне аз суханварони Хуросону Эрон низ шомил гардида буданд. Ин дастури гузориши маълумотро шоир ва тазкиранигор Соммиро Сафавӣ дар тазкираи «Тухфаи Сомӣ» идома додааст.

«Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисории Бухорой, ки фарогири аҳволу ашъори сухансароёни нимаи аввали асри XVI мебошад, дар баробари арзи аҳволи шуарои Мовароуннаҳр, ҳамчунин аз ҳаёту эҷодиёти адибони Эрону Хуросон, Бадахшону Ҳиндустон ва кишварҳои дигар низ иттилоъ медиҳад. Ин суханварони мансуб ба кишварҳои гуногун дар тазкираи Нисорӣ на дар алоҳидагӣ ва аз рӯи мансубияташон ба ин ё он кишвар, балки ба тарзи омехта бо суханварони Мовароуннаҳр ва сарзаминҳои дигар зикр ёфтаанд. Дар тазкираи мазкур оид ба дусаду шаст нафар шоир маълумот дода шудааст, ки панҷоҳ нафари онҳоро суханварони кишварҳои фавқуззикр ташкил намудаанд.⁸⁴

Адабиётшинос Садрӣ Саъдиев роҷеъ ба масъалаи мазкур навиштааст: «Ба ғайр аз ин панҷоҳ нафар шоире, ки фаъолияти эҷодии онҳо дар ватанашон Хуросон ва Эрон ҷараён доштааст, дар тазкираи Нисорӣ теъдоди зиёди адибони хуросонӣ ва эронии маскуни Мовароуннаҳр низ зикр ёфтаанд»⁸⁵.

Анъанаи тазкиранигорони садаи XVI дар охири асри XVII дар «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехо бозтоби нав пайдо намуд. Дар ин тазкира аз 165 нафар адибони ҳамзамони муаллиф, 56 нафар шоирони эронӣ мебошанд. Дар асари Малехо нисбат ба тазкираи Мутрибӣ оид ба рӯзгору осори шумораи бештари суханварони эронӣ сухан рафтааст.

Ин суннати хучастаи такмили робитаҳои таърихии адабиёти форсӣ ва адабиёти тоҷикро чанд тазкиранигорони аҳди Сафавӣ низ пайравӣ кардаанд. Аз ҷумла, адиби эронӣ Тоҳири Насрободӣ тазкираи бузурги шоирони аҳди Сафавияро мураттаб сохта, дар он боби алоҳидаро ба шоирони Мовароуннаҳр тахсис дод. Дар ин боби тазкира мураттиб роҷеъ ба аҳволу осори панҷоҳу панҷ нафар шоири Мовароуннаҳр сухан дар миён оварда, ки қисми бештари онҳо намояндагони марказҳои адабии Бухоро ва Балх будаанд. Аз шоирони маркази адабии Самарқанд танҳо даҳ нафарро зикр намудааст, ки бештари онҳо низ бо маркази адабии Бухоро вобастагӣ доштаанд. Сарчашмаи асосии маълумоти мазкур дар хусуси суханварони Самарқанд, бешак қавли Малехост, зеро ӯ овони сафараш ба Эрон бо Тоҳири Насрободӣ мулоқот намуда суҳбат орошта буд.

Хусусияти фарқкунандаи тазкираҳои адибони эронӣ дар он аст, ки мураттибон шуарои тоҷикро дар боби алоҳида ҷойгузин намудаанд, дар сурате, ки дар тазкираҳои Нисорӣ, Мутрибӣ ва Малехо суханварони эронӣ дар қанори адибони маҳаллӣ паҳлу ба паҳлу омадаанд. Ин усули гузориши мавод дар бораи суханварони тоҷик ба тазкираҳои Лутфалибеки Озар ва «Риёз-уш-шуаро»-и Волаи Доғистонӣ, ки дар асри XVIII тасниф шудаанд, низ сидқ мекунад.

Муносибат ва равобити адабии миёни шоирони тоҷик эронӣ афзун ба маълумоти тазкиранависони эронӣ дар бораи шоирони тоҷик ва аҳбори тазкиранигорони тоҷик оид ба аҳволу осори шоирони эронӣ дар ривочи ҷавобу

⁸⁴ Ҳодизода, Р. ва диг. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Маориф, 1988. – С.9-11.

⁸⁵ Масъалаҳои муҳими адабиёти тоҷик [Матн] // Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ. – Самарқанд: СамДУ, 2011. – С.8.

татаббуоти миёни онҳо ба ашъори якдигар низ равшан акс ёфтааст. Падидаи пайравӣ, татаббуъ, ҷавобгӯӣ ва назиранависӣ ба осори шоирони гузаштаву муосир ба сифати сахнаи намоиши кудрату маҳорати шоирӣ дар ҳамаи давру замонҳо роиҷ будааст ва дар тазкираҳои Насрободӣ, Мутрибӣ ва Малехо низ бе тафсилоти бештар дарҷ гардидааст.

Равобити адабии суханварони Мовароуннаҳру Хуросон ва Ҳинд дар ҳамон замони пурошуб гувоҳи он аст, ки омилҳои иҷтимоӣ ҳамбастагии илму адабу фарҳанги ҳамзабонро наметавонад аз миён бардорад. Ҳарчанд дар даврони муборизаҳои пайиҳами лашкариёни сафавӣ ва шайбонӣ, ҷангҳои бемазмунӣ мазҳабӣ ва куштори беасоси ходимони адабу фазл адабиёт рӯ ба таназзул ниҳод, робитаҳои суханварони манотики гуногун, ки бо забони форсӣ ашъор месурӯданд, маҳву нобуд нагардид. Ахбори тазкиранависони машҳури асрҳои XVI-XVII бурҳони қотеъ дар сикҳати назарияи мазкур аст.

Омили ҳастии робитаҳои адабӣ бар ду ҷиҳат вобаста аст, ки яке сафар кардани адибон ба мамлакатҳои ҳамдигар, ё огоҳии онҳо аз аҳволи зиндагиву эҷоди ҳамдигар тавассути номаҳо, ки намунаҳояш дар тазкираҳои Насрободӣ, Мутрибӣ, Малехо оварда шудаанд. Омилӣ дуюм татаббуъ ва ҷавобия гуфтани шоирон ба ашъори ҳамдигар мебошад. Баррасиҳо нишон медиҳанд, ки аксари адибони эронӣ ягон байт, ғазал ва ё порчаи шеърро ба аҳли адаби Мовароуннаҳр ирсол намуда, ҷавоби сазовор гуфтани эшонро дархост менамудаанд, ки қисмати бештари ҳамингуна мукотиботу муросилот ба ҳавзаи адабии Самарқанд рост меояд. Ҳама санаду далелҳои мазкур дар тазкираҳо нишон медиҳад, ки аҳли илму адаб новобаста ба мураккабии вазъи сиёсии асрҳои XVI –XVII робитаи адабии шуарои ҳамзабонро ҳифз карда, рангу таровати тозае ба он бахшидаанд.

Фасли чоруми ин боб «**Нақди адабӣ дар шуруҳоти асрҳои XVI-XVII**» маърифати асари бадеӣ ва заминаҳои шарҳнависӣ бар адаби тоҷикию форсӣ, нақди адабӣ дар шуруҳоти асрҳои XVI-XVII-ро баррасӣ намудааст. Дар асрҳои XVI-XVII вобаста ба вазъияти иҷтимоӣ, таърихиву илмӣ ва фарҳангиву адабӣ дар ҳавзаҳои адабии Эрон, Варорӯд ва Ҳиндустон мактабҳои шарҳнависӣ фаъолият доштанд. Нисбат ба замони гузаштаву баъдӣ дар ҳамин давраи шарҳҳо бештар таълиф шудаанд. Намояндагони мактабҳои шорехии Эрону Вароруд асосан ба кашфи маънову шарҳи осору абёти мушкилбаён ва тафсири маонии мармузу ихомот, кашфи чистону луғзу муаммо эътибор додаанд.

Пас аз таъсиси давлати Темурӣёни Ҳинд, ки муҳити созгореро барои аҳли адаб ташкил намуданд, фарҳангнависиву шарҳнависӣ низ рушд намуд. Дар ин ҳавзаи адабӣ на ҳама аҳли адаб аз нозукиҳои забони тоҷикӣ бархурдор буданд ва дар дарки тобишҳои маъноии вожаву таркибот ва таъбирот душворӣ мекашиданд, ки маҳз ҳамин ҳолат омилӣ пайдоиши ихтилофи адибони «**вилоятӣ**» ва суханварони ҳиндунаҷод гардид.

Мактаби шарҳнависию турк, ки ба қавли А. Насриддин «самараи он дар кулли кишварҳои исломӣ пазируфта шудааст» яке аз мактабҳои бонуфузу сермаҳсули шарҳнависӣ маҳсуб меёбад. Мавсуф дар бораи хидматҳои шорехони турк ва вижагиҳои хоси ин мактаб навиштааст: «Сухансанҷони турк ба шарҳу

тафсири осори се суханвари бузурги форсу тоҷик – Мавлавӣ , Саъдӣ ва Ҳофиз таваччуҳи зиёд кардаанд»⁸⁶.

Хулоса, дар асрҳои XVI-XVII дар ҳавзаҳои адабии Эрон, Варорӯд ва Ҳиндустон, инчунин вобаста ба густаришу нуфузи адабиёти тоҷику форс дар Туркияи Усмонӣ шарҳнависӣ равнақ ёфта ба ағлаби осори мумтози адабӣ шарҳҳо таълиф шудаанд, ки дорои арзиши баланди илмӣ мебошанд. Шорехон баробари шарҳу тафсири осори шоирон, андешаҳои ҷолибе дар бораи ҳунари суханварии адибон ва арзиши осори онҳо баён намудаанд.

ХУЛОСАҲО

1. НАТИҶАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Вазъи иҷтимоиву фарҳангӣ ва таҳаввули афкори адабӣ, мушахассоти фикриву маърифатии суханварон, шеваи баён ва андешаҳои адабии шуарои қарнҳои XVI-XVII, масъалаҳои ҷойгоҳи нақд дар тазкираҳо ва осори таърихӣ адабиёти тоҷику форс, заминаҳои ташаккул ва рушди нақд, анвои нақди адабӣ, намунаҳои нақди адабӣ ва афкори интиқодӣ дар осори адабиву таърихӣ, нақшу арзиши адабии осори таърихиву адабии асрҳои XVI-XVII, мактабҳо ва ҳавзаҳои адабии Мовароуннаҳру Хуросон ва Ҳинд дар рисола таҳлилу натиҷагирӣ шудааст:

1. Ҳарчанд бархе аз адабиётшиносон ва муҳаққиқони илму адаб перомунӣ афкори интиқодӣ изҳори назар кардаанд, мақоми нақди классикии форсу тоҷик дар адабиётшиносӣ ба таври густарда муайян карда нашудааст. Масъалаи таҳқиқи марҳилаҳои рушду нумӯи нақди форсӣ дар адабиётшиносии қаламрави форсизабон Эрону Афғонистон бештар мавриди омӯзиш ва баррасии илмӣ қарор гирифта аз ҷониби адабиётшиносони мумтоз чун Абдулҳусайни Зарринқӯб, Шафеии Кадканӣ, Ризо Бароханӣ, Сируси Шамисо, Маҳмуди Футуҳӣ ва дигарон таҳқиқ ва мақоми нақди адабии давраҳои мухталифи адабиёти асрҳои миёна ба истиснои ҳавзаҳои адабии Мовароуннаҳр то ҳақде муайян карда шудааст. Таҳқиқоти дар ин самт ба анҷомрасида моро ба ин натиҷа меоварад, ки гузаштаи нақди адабӣ дар таърихи деринаи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ хеле ғанию рангин буда, дар шинохти асолати адабию ҳунари заминаи мусоид фароҳам овардааст. Бо назардошти ин чараён таваччуҳ ва омӯзиши таърихи афкори адабӣ, нақди адабӣ ва нақди нақди асрҳои XVI-XVII-и ҳавзаҳои Варорӯд аз муҳимтарин масоили илмист [7-М; 8-М].

2. Бо дарки заминаҳои рушд ва густариши афкори адабию ҳунарии адабиёти асрҳои XVI-XVII онро метавон ба ду давра тақсимбандӣ кард, ки ин ду давра бо вижагиҳои худ аз давраҳои дигари адабиёт тафовут дорад. Хусусияти асосии адабиёти ин давра ба ду тақсим шудани муҳити адабии муштарак мебошад, ки дар давоми қарнҳо ташаккул ёфта буд. Матлаби дигар гусаста гардидани равобити адабии Хуросону Мовароуннаҳр ва рӯ ба Ҳиндустон овардани адибони Хуросону Мовароуннаҳр мебошад. Заминаҳои густариш ва таназзули баъзе аз ҷанбаҳои раванди адабӣ маҳз ба ҳамин ҳаводис марбут мебошад [9-М].

⁸⁶ Насриддин, А. Шарҳнависӣ дар таърихи адаби форс-тоҷик.- Хучанд, 2000. – Ҷ.1.– С.123, 162.

3. Баррасии мухтасари навъҳои маъмул ва серистифодаи нақди адабии адабиёти асрҳои XVI-XVII нишон медиҳад, ки нақди ахлоқиро ба ҳайси яке аз қадимтарин анвои нақд аҳли адаб дар дарёфти ормонҳои эҷодии худ бештар ба қор гирифтаанд. Ташаккул ва нуфузи ин навъи нақд пеш аз ҳама аз тақозои замон буда, дар осори адабиву таърихӣ ва ашъори шуаро масъалаи ахлоқ яке аз ҷанбаҳои муҳими осори адабӣ пазируфта шудааст [6-М; 10-М].

4. Тазкиранигорон дар баробари муаррифии шарҳи ҳол ва намунаи осори ин суҳанварон перомуни ҷанбаҳои ҳунари ва мундариҷавии ашъори адибон диду назари худро баён дошта, барои густариши нақду суҳансанҷӣ роҳро ҳамвор кардаанд [6-М; 10-М; 13-М; 17-М].

5. Маълум аст, ки ағлаби осори назму насри классикии форсу тоҷик бо мундариҷаи ахлоқии худ имтиёз мекунанд. Даврони мазкурро метавон яке аз марҳилаҳои рушди нақди ахлоқӣ ва инкишофи жанрҳои адабӣ бо фарогирии ҷанбаҳои маърифативу ахлоқӣ ба шумор овард [14-М; 16-М; 20-М].

6. Собикаи омӯзиш ва таҳқиқи нақди раванқобӣ ва масъалаҳои раванқинохтӣ дар адабиётшиносии тоҷику форс чандон тӯлонӣ нест. Дар асоси осори адибони муосир адабиётшинос Абдуҳолиқ Набавӣ як қатор мақолаву рисолаҳои ҷолибе перомуни ҷанбаҳои раванқинохтии осори нависандагони ин давра таълиф намудааст. Аммо, дар заминаи осори калассикони асрҳои миёна ҷанбаҳои раванқинохтии осори адабӣ дар адабиётшиносии мо ҳанӯз пажӯҳишҳои ба назар намоёне рӯйи қор наомадаанд. Ҳарчанд, суҳанварони аҳли мазкур зимни эҷоди осори мухталиф ба масъалаҳои раванқинохтӣ ва дарки олами ботинии инсон таваҷҷуҳ зоҳир намуда, мероси арзишманده эҷод кардаанд. Нақду баррасии афкори раванқиносии шуаро аз ҷумлаи масъалаҳои муҳими адабиётшиносии замони истиқлол маҳсуб мешавад [8-М; 12-М].

7. Дар адабиёти асрҳои XVI-XVII муносибат ба мероси адабии ниёгон ва ҷойгоҳи муқолама дар ҳаёти адабӣ аз зумраи масъалаҳои муҳим дар шаклгирии мушаххасоти нақди адабӣ ба шумор меояд. Шуаро раванқиву барҷастагии ашъори хешро мусаллам доништа, ба мақому мартабаи бузургони гузашта низ қойил буданд. Падидаи ҷолибе, ки зикраш лозим аст дар бораи ҳусну қубҳи осори муосирон ибрози назар намудани шуарои давраи мебошад. Ҳамчунин, ба муддаиёну нотавонбинон ва ҳосидон ҷавоби муносиб додани шуаро низ барои ташаккули нақди интиқодӣ роҳ кушодааст [10-М; 16-М].

8. «Шеъри тарз» аз вижагиҳои афкори адабии шуарои ин давра маҳсуб мешавад, ки дар ташаккули сабки нав заминагузори кардааст. Намояндагони барҷастаи ин ҷараён ҳам дар Хуросону Мовароуннаҳр ва ҳам дар адабиёти ҳавзаи Ҳиндустон дар ашъори хеш андешаҳои ҷолиби наққодӣ баён намудаанд [11-М].

9. Ҳарчанд роҷеъ ба маҳфилҳои адабӣ иттилооти арзишманده мавҷуд мебошад, нақшу таъсири маҳфилҳои адабӣ, ба хусус дар инкишофи нақди адабӣ, ҳанӯз мавриди пажӯҳиши алоҳида қарор нагирифтааст.

10. Дар ҳавзаи адабии Ҳиндустон анҷуману маҳфилҳои адабӣ дар дарбори шоҳони Курагонӣ, ҳокимони маҳаллӣ, манзили шоирони номдору аҳли завқ ва макони издиҳомии ом ба таври муназзам барпо гардида, дар ин маҳофил таълиму тадриси фанни шеър, ҷавоб гуфтан ба ашъори адибони номдор мутадовил буда, бештар нақди маъниву нақди ислоҳ роиҷ будааст [13-М].

11. Тазкираҳо аз муҳимтарин манобеъ барои шинохти дақиқтари марҳалаҳои таърихи адабиёт ва дарёфти вижаҳои нақди адабӣ маҳсуб мешаванд. Нақди адабӣ дар тазкираҳо намоёнгари завқу саликаи шуарои нақод ва муайянкунандаи мавқеи шеърӯ шоирӣ дар даврони мазкур мебошад. Тазкираҳои даврони мавриди назар на танҳо фарогирии тарочими аҳвол ва мухтасари ашъори шуаро мебошанд, балки афкори интиқодӣ ва нақди адабии давронро низ дар бар гирифтаанд, ки дар таъйиди мушаххасоти ин навъи адабӣ аз арзиши хос бархурдоранд. Ба хусус, чараёни ташаккули нақди таърихӣ-тазкиравӣ дар ин айём аз падидаҳои муҳим маҳсуб мешавад, ки таҳқиқи муфассали он яке аз мавзӯҳои ҷолиби илми адабиётшиносӣ ба шумор меояд [1-М; 3-М; 10-М; 17-М; 18-М].

12. Мухтассоти дигари ин давраи адабиёт ташаккул ва рушди анъанаи тазкиранигорист. Дар ин даврон, яъне дар дарозии асри понздаҳ то охири асри ҳабадаҳ зиёда аз чихил тазкира таълиф гардидаанд, ки фарогирии иттилооти арзишманд перомунӣ рӯзгор ва осори шуарои замон мебошанд. Қобили қайд аст, ки маҳз рушди суннати тазкиранигорӣ боис гардид, ки дар асрҳои ҳадаҳ ва нӯздаҳ таълифи тазкираҳо ба авҷи аълои худ расид [18-М].

13. Тазкираҳои аҳди мазкур на танҳо бо вусъати иттилоот имтиёз мекунанд, балки бо дарбаргирии афкори интиқодии аҳли адаби замон низ дорони аҳаммиятанд [13-М; 17-М].

14. Дар тазкираҳои ин даврон анвои гуногуни нақд ба мушоҳида мерасад, ки бозгӯи вазъи иҷтимоӣ ва ҳунариву адабии раванди адабиёт мебошад. Аз омӯзиш ва баррасии маводи тазкираҳо бармеояд, ки дар аксари онҳо нисбат ба нақди насри аҳли адаб, ба баррасии шеъри эшон бештар тавачҷуҳ зоҳир шудааст. Аз ин лиҳоз, маводи ин тазкираҳо яке аз манбаъҳои муҳими адабӣ дар шинохти шеъри шуаро маҳсуб меёбад. Нақду назарсанҷии шуароро метавон дар мавриди ашъори якдигар аз тазкираҳо ба мушоҳида гирифт, ки дар таҳқиқи мундариҷаи адабиёт яке аз сарчашмаҳои муътамад ба ҳисоб меравад [2-М; 13-М.; 17-М].

15. Нақду баррасии ашъори шуаро бештар дар замимаи фасоҳату балоғати ашъори онҳо, дарёфт ва тафсири истилоҳоти хос, муайян намудани вазни назми шоирон ва нақди забони шеър чараён гирифта, ҳамчунин, ҳунари тасвирсозии суҳанварон низ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст, ки онро ҳамчун навъи нақди балоғӣ метавон арзёбӣ намуд [5-М; 7-М; 11-М; 14-М; 15-М].

16. Дар адабиёти даврони мазкур, ба хусус анъанаи тазкиранигории он хусну кубҳи шеър бо тавачҷуҳ ба таносуби он бо қолабҳои адабӣ баррасӣ гардида, тавоноии шуаро дар навкарди мазомини қолабҳои шеърӣ нақду баррасӣ шудаанд.

17. Дар адабиёти асрҳои XVI-XVII анъанаи истикболия ва татаббуъ-сароиву назирагӯӣ авҷ гирифта, шоирони зиёде дар пайравии шуарои мутақаддим ин анъанаро ба қор гирифтаанд. Дар нақди адабии ин даврон чараёни мазкур мавриди назари мунтақидон қарор гирифта, дар густариши нақди адабии суратӣ (яъне баррасии ашъори шуаро аз назари қолаб ва тасвири берунии шеър) заминаи мусоид фароҳам овардааст [14-М; 16-М; 19-М].

18. Яке аз хусусиятҳои нақди адабии ин даврон вусъат пайдо намудани баҳсҳои интиқодии шуаро мебошад, ки ин чараён мунтақидонро аз куллигӯӣ

раҳонида, нақдро ба тадриҷ ба сӯйи баҳсҳои айниву ҷузъӣ бурдааст. Нақди фаннӣ инкишоф ёфта, мушаххасоти зиндагии фардии шуаро низ аз назари аҳли нақд дур намондааст [8-М].

19. Дар тазкираҳои асрҳои XVI ва XVII аз лиҳози иқтибосу истилоҳот тафовутҳои дар шеваи суҳансанҷии онҳо ба мушоҳида мерасад. Бархе аз тазкиранависон дар баробари рӯнависии шарҳи аҳвол аз ҳамдигар, нақдҳои якдигарро низ тақлид кардаанд. Бо истифода аз ин мавод назару мулоҳизоти шуароро нисбат ба ашъори ҳамдигар метавон ба мушоҳида гирифт [9-М; 11-М].

20. Бештари тазкиранависони ин аҳд дар нақди ашъори ҳамасронӣ худ ашъори шоирони бузурги мутақаддимро низ нақд карданд, ки ин иқдом барои густириши афкори интиқодии адабӣ роҳро ҳамвор кардааст.

21. Афзун бар ин аз муҳтавои тазкираҳо бармеояд, ки тазкиранависон андешаҳои худро дар мавриди зоҳиру ботин, шавқу рағбат, ақидаву ҷаҳонбинии суҳанвар, муносибати онҳо бо дигарон, қобилияту истеъдод, таъби шоириву дилбастагӣ ба ашъору афкори адибони дигар, татаббуғӯӣ ва маҳорати суҳанварии шоирон низ баён намуда масъалаи то ҷое нигоҳи ҷомеъ ба шахсияти эҷодиро ба миён гузоштаанд [10-М; 13-М; 17-М].

22. Тазкиранигори тоҷик баробари нақди шеърӣ суҳанварони ҳамзабон ғолибан аз касбу фаъолияти онҳо, зодгоҳ ва ҷои истиқомат, табаҳҳури эшон ба илмҳои замон, ҳунари хаттотии баъзе аз адибон суҳан кушода, аксари онҳоро дар макорими ахлоқу маҳосини одоб саромад, дар ҷодаи инсоният боинсоф, дар суҳбат дилпазиру дар хондани шеър бемисл ҳисобидаанд, ки барои шинохти шахсият ва ҳайсиати ҳунарии эшон аҳаммияти хос доранд [10-М; 13-М; 17-М].

23. Тазкираҳо дар амри зинда нигоҳ доштани номи бисёре аз шоирон ва ашъори онон нақши босазое ба сомон расонидаанд. Агар имрӯз нусхаи ин китобҳоро дар ихтиёр надоштем, аз иддаи зиёде аз шуаро ва осори эшон, ки зикрашон дар китобҳои дигар наёмадааст, огоҳ набудем [10-М; 13-М; 17-М; 18-М].

24. Аксари муаллифони тазкираҳо соҳибзавқ буда, девони баъзе аз шоиронро пурра мутолиа кардаву намунаҳои шеърӣ хуби онҳоро дар асарҳои худ сабт намудаанд. Бинобар ин, ҳаводорони ашъори хубу марғуб бидуни мутолиаи комили девони шуаро метавонанд бо мутолиаи тазкираҳои мавриди таҳқиқ бо мазияти осори ин ё он шоир ошноӣ пайдо намоянд.

25. Мусаннифони тазкираҳо ва осори таърихӣ даврони мадди назари мо зимни баёни шарҳи ҳол ё нақли ашъори бархе аз шуаро дар бораи мақоми адабии онҳо ва ё аҳаммияти баъзе аз намунаҳои шеършон изҳори назар кардаанд, ки андешаҳои интиқодӣ ва ҳулосаҳои онҳо пажӯҳишгаронро дар муайян намудани пояи илмӣ ва адабии шуарои асрҳои XVI-XVII роҳнамоӣ мекунад [1-М; 2-М; 3-М; 4-М].

26. Яке аз вижагиҳои адабиёти ин асрҳо ташаккули сабки ҳиндист. Ин падида на танҳо дар равнақи шеърӣ заминаи мусоид фароҳам овард, балки дар таҳкими анаъанаи истиқболия, тазмин, татаббуъ ва дигар тамоюлоти адабӣ нақши муассир гузоштааст [5-М; 11-М; 14-М].

27. Анаъанаи нақду суҳансанҷӣ минбаъд низ идома ёфта, дар тазкираҳои асрҳои баъдӣ ҳам мавқеи махсусро соҳиб гардидааст, ки ниёз ба таҳқиқу баррасии алоҳидаро дорад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

Матолиби рисолаҳо метавон дар анҷоми корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ оид ба таърихи адабиёти тоҷикӣ форсӣ асрҳои XVI-XVII, ташаккули мактабҳо ва ҳавзаҳои адабӣ, доираи адабии Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, ҷараён ва мактабҳои адабӣ, нақду сухансанҷӣ ва сабқшиносӣ мавриди истифода қарор дод. Ҳамчунин, натиҷаҳои диссертатсия барои таҳияи мавод оид ба таълими фанҳои таърихи адабиёт, сабқшиносӣ, робитаи адабӣ, назарияи адабиёт, матншиносӣ, ҷараён ва мактабҳои адабӣ, поэтика замина фароҳам меоварад. Маводи рисолаҳо метавон ҳангоми таҳқиқи эҷодиёти намояндагони алоҳидаи Мовароуннахру Хуросон ва Эронӣ Ҳиндӣ ҳамон даврон мавриди истифода қарор дод.

Дар асоси матолиби рисола имкон дорад, ки дар оянда нусхаҳои таърихиҳо ва осори таърихӣ асрҳои мавриди назар ба хатти кирилӣ баргардон карда шавад. Ҳамчунин рӯзгору осори шоирони ношинохта ва муаррифинашудаи асрҳои XVI-XVII-ро ба таври алоҳида мавриди таҳқиқ қарор дода, метавон мероси адабии онҳоро бар асоси нусхаҳои хаттии дастрас таҳия ва ба нашр омода сохт.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-иназди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА-и Федератсияи Россия

[1-М]. Маҳмадшоев, М. Зикри Ҳофизи Таниш дар сарчашмаҳои адабиву таърихӣ асри XVI [Матн] / М.Маҳмадшоев // Номаи Донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ, 2020.- №4.[65].-С.119-122.

[2-М]. Маҳмадшоев, М. Арзиши адабии «Шарафномаи шоҳӣ» [Матн] / М.Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, нашрияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, 2020. -№6[89]. -с.204-208

[3-М]. Маҳмадшоев, М. Ситоиши ҳунармандон ва аҳли санъат дар сарчашмаҳои адабӣ ва таърихӣ асри XVI [Матн] / М.Маҳмадшоев // Паёмномаи фарҳанг, нашрияи илмию таҳлилий, 2021.-№1[53].-С.66-74.

[4-М]. Маҳмадшоев, М. Тасвири симои аҳли адаб, илм ва ҳунар дар «Бобурнома»-и Заҳируддин Муҳаммад Бобур[Матн] / М.Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, 2021.-№2.-С.159-166.

[5-М]. Маҳмадшоев, М. Доир ба адабиёти тоҷик дар ҳавзаи адабии Самарқанд[Матн] / М. Маҳмадшоев // Маҷаллаи илмӣ Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ, 2021.-№3.-С.93-99.

[6-М]. Маҳмадшоев, М. Шеваҳои ривочи нақди ахлоқии адабиёти тоҷикӣ форсӣ дар асрҳои XVI-XVII [Матн] / М.Маҳмадшоев. Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ, 2021. - №1-4(92). -С.17-21.

[7-М]. Маҳмадшоев, М. Баъзе хусусиятҳои адабиёти нимаи дуюми асри XV ва ибтидои асри XVI [Матн] / М.Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, нашрияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, 2021.-№4[93]. -С.183-187.

[8-М]. Маҳмадшоев, М. Омилҳои ташаккул ва рушди нақди адабӣ дар адабиёти асрҳои XVI-XVII [Матн] / М.Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, 2021.- №6. -С.167-174.

[9-М]. Маҳмадшоев, М. Тасвири пайванди адабӣ дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ асрҳои XVI-XVII [Матн] / М.Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, нашрияи ДДОТ ба номи Садриддин Айни, 2021.- №6 [95]. -С.159-163.

[10-М]. Маҳмадшоев, М. Баъзе намунаҳои нақди адабӣ дар “Тухфаи Сомӣ”-и Соммирзои Сафавӣ [Матн] / М.Маҳмадшоев // Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ, 2022. -№1(90). -С.31-382.

[11-М]. Маҳмадшоев, М. Афкори адабии шуарои асрҳои XVI-XVII [Матн] / М. Маҳмадшоев // Маҷаллаи илмӣи Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ, 2022.- №1(70). -С.68-74.

[12-М]. Маҳмадшоев, М. Анвои нақд дар адабиёти асрҳои XVI ва XVII [Матн] / М.Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, 2022. -№2, -С. 256-262.

[13-М]. Маҳмадшоев, М. Нақду баррасӣ ва андешаҳои адабиву интиқодӣ дар “Тазкираи Насрободӣ” [Матн] / М.Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, 2022. -№3. -С.171-177.

[14-М]. Маҳмадшоев, М. Шеваи баён ва андешаҳои адабии Шавкати Бухороӣ. [Матн] / М.Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ, 2022.- №1/3(101).-С.15-21.

[15-М]. Маҳмадшоев, М. Афкори адабии Бадриддини Ҳилолӣ [Матн] / М. Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, 2022.-№6. -С. 168-174.

[16-М]. Маҳмадшоев, М. Ифодаи эҳтиромӣ дилбастагӣ нисбат ба адибони шинохта дар ашъори Соибӣ Табрзӣ [Матн] / М.Маҳмадшоев. // Паёми Дониш-кадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих, 2022. -№ 3(47). - С.95-99.

[17-М]. Маҳмадшоев, М. Намунаҳои нақди адабӣ ва афкори интиқодӣ дар “Тазкират-уш-шуаро”-и Мутрибии Самарқандӣ [Матн] / М. Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, 2023.-№3. -С.216-223.

[18-М]. Маҳмадшоев М. Тазкира(антологӣ) и литературно-исторические труды как источники изучения истории культуры и литературы таджикского народа(XVI в.) [Матн] / М.Маҳмадшоев // Вестник РТСУ. Научный журнал. 2023.-№1(79).- С. 186-193.

[19-М]. Маҳмадшоев, М. Инъикоси ашъори ифтихорӣ ва ҷойгоҳи суҳан дар осори Соибӣ Табрзӣ [Матн] / М.Маҳмадшоев, М.Ҳасанова. // Гузоришҳои Академияи Миллии илмҳои Тоҷикистон. Шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ, 2023.-№1(021). -С.234-238.

[20-М]. Маҳмадшоев, М. Ҷойгоҳи нақди маърифату ахлоқӣ дар адабиёти тоҷику форсӣ асрҳои XVI - XVII [Матн] / М. Маҳмадшоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ, 2023.-№4. -С.199-204

II.Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[21-М]. Маҳмадшоев, М. Васфи Нишопур ва Хуросон дар ашъори Назирӣ //Маводи конференсияи байналмиллалӣ дар мавзӯи «Масоили мубрами фанҳои иҷтимоӣ, гуманитарӣ ва дақиқ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва фарогири COVID-19». – Панҷакент: ДОТП, 2020, саҳ. 96-100

[22-М]. Маҳмадшоев, М. «Воспевание человеческой добродетели в поэзии Соиб Табрзӣ». Ежегодный сборник научных статей «Язык, культура и литература» Научный издательский центр «Абсолют». Волгоград: 2022.-№4, -С. 108-112

[23-М]. Маҳмадшоев, М. Симои аҳли санъат ва ҳунар дар тазкираҳо ва осори таърихии асри XVI. Армуғонӣ «Ганҷи суҳан», Ҷ. 7. -Хучанд: 2022. -С. 138-140

[24-М]. Махмадшоев, М. Выражение уважения в поэзии Соиба Табрези. Материалы международной конференции академика «Ботирхана Валижужаева и классическое литературоведение». Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова. –Самарканд:2022.–С .422-426 .

[25-М]. Махмадшоев, М. Ҳилолӣ шоири шинохтаи мактаби адабии Ҳирот. Журнал « ENDLESS LICHT IN SCIENCE». AlmatV, Kazakhstan. JulV 2022. -№3. – С.234- 242.

[26-М]. Махмадшоев, М. Мазмун ва мундариҷаи ашъори Шавкати Бухорӣ. international scientific forum. xalqaro ilmiV forum. 22 june 2022. -Тошкент: -С.960- 96.

[27-М]. Махмадшоев, М. Ҳаёти адабӣ дар аҳди Темуриён. Материалы международной конференции «Актуальные проблемы филологии и его инновационные решения». - Фергана: 2022 -С. 291-296.

[28-М]. Махмадшоев, М. Таъсири Соиби Табрези ба ашъори шоирони тоҷику форс. Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы филологии и журналистики»: -Душанбе: ДСТР, 2022. -С. 615-618.

[29-М]. Махмадшоев, М. Воплощение литературных, научных и художественных личностей в «Бабурнаме» Захируддина Мухаммада Бабура. Материалы международной научно-практической конференции «Творчество Захириддина Мухаммада Бабура и мировая культура» -Чимкент: 2023. -С. 191-201

[30-М]. Махмадшоев, М. Образ представителей искусства и ремесла в антологиях и исторических произведениях XVI века. Материалы международной конференции O‘zbek filologiyasining dolzarb muammolari. «Xorazm Voshlari» nashriyat-matbaa uVi. –Urganch:-2023. -С.267-276.

[31-М]. Махмадшоев, М. Тоҷу Соиб ошноӣ тарзи Мавлоно шаванд.. Сборник международной научно-практической конференции «Мавляна и современный мир». -Бохтар: 2023.-С.139-142.

[32-М]. Махмадшоев, М. Таъсири ғазалиёти Саъдӣ ба Соиб //Доклад на республиканской научно-практической конференции «Саади и развитие газели» посвященной 35-летию Государственной независимости Республики Таджикистан и 145-летию Героя Таджикистана Садриддина Айни. -Худжанд: 28-29.04. 2023.

III. Монография

[33-М].Махмадшоев, М. Масъалаҳои нақду сухансанҷӣ дар адабиёти тоҷику форс(асрҳои XVI-XVII). Монография [Матн] / М.Махмадшоев.-Хучанд: Нури маърифат, 2022.-244с.

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ХУДЖАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АКАДЕМИКА БОБОДЖОНА ГАФУРОВА»**

УДК- 82.09(575.3)
ББК– 83.3(0) 4
М–44

На правах рукописи

МАХМАДШОЕВ МАХМАДШО МИРЗОШОЕВИЧ
**ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ
КРИТИКИ ТАДЖИКСКО-ПЕРСИДСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ XVI-XVII ВЕКОВ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук по специальности
10.01.00 – Литературоведение
(10.01.01– Таджикская литература, литературные связи)

ХУДЖАНД – 2024

Диссертационная работа выполнена на кафедре классической таджикской литературы Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»

Научный консультант: **Салими Носирджон Юсуфзода** – академик Национальной академии наук Таджикистана, доктор филологических наук, профессор, член Центральной комиссии по выборам и референдумам Республики Таджикистан.

Официальные оппоненты: **Суфизода Шодимухаммад Зикриёпур** - доктор филологических наук, Директор Центральной научной библиотеки им. И. Ганди НАН РТ;

Курбонзода Рухшона Курбон - доктор филологических наук, проректор по международным отношениям Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни;

Низоми Мухриддин Зайниддин – доктор филологических наук, профессор, ректор «Таджикского государственного университета культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде».

Ведущая организация **Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки.**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2024 года, в ___ часов на заседании Диссертационного совета 6Д.КОА-037 при ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» (735700, г. Худжанд, п. Мавлонбекова, 1).

С диссертацией и авторефератом можно ознакомиться в библиотеке Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова», г. Худжанд, ул. Исмоила Сомони, 17 и на сайте www.hgu.tj.

Объявление о защите диссертации и ее автореферат размещены на официальном сайте ВАК при Президенте Республики Таджикистан www.vak.tj.

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2024 года.

**Учёный секретарь
Диссертационного совета,
кандидат филологических
наук, доцент**

Шарипова М. З.

СОКРАЩЕНИЯ:

1. в. см - время смерти
2. т.д. – так далее
3. др. - другие
4. дисс. - диссертация
5. ВАК – Высшая аттестационная комиссия.
6. ч.- часть
7. н.э. – нашей эры
8. введ. - введение
9. ГОУ – Государственное образовательное учреждение
10. М.М. - Махмадшоев Махмадшо
11. см. - смотрите
12. стр. – страница
13. рож. - рождение
14. приibl.- приблизительно
15. под. - подготовка
16. х. - хиджри
17. т. – том
18. с. - солнечный
- 19 p. – page

I. ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. XVI-XVII века признаны эпохой расцвета таджикско-персидской литературы. Великое множество трактатов и научных трудов, прозаических и поэтических сочинений, созданное учеными и литераторами этих столетий, является ярким доказательством величия духовного наследия этих веков.

В Мавераннахре, в частности, в городах Самарканд, Бухара, Ташкент, Худжанд, Фергана осуществляли свою деятельность крупные литературные круги, а в Гиссаре, Кулябе, Истаравшане сравнительно небольшие литературные школы. О литературной жизни этого периода подробным образом сообщается в тазкире «Музаккир-уль-ахбаб» («Воспоминания о друзьях») Нисари и «Тазкират-уш-шуаро» («Антология поэтов») Мутриби, охватывающие поэзию поэтов первой половины XVI и начала XVII веков, изучение, описание, классификация и всестороннее исследование материалов которых, в сопоставлении с другими литературно-историческими источниками этого периода, проливают свет на нераскрытые страницы литературы XVI-XVII веков и на некоторые важные вопросы теории литературы и литературной критики классической литературы.

В стихотворениях поэтов XVI-XVII веков, наряду с сохранением литературных традиций прошлых периодов, как с точки зрения содержания, так и стиля изложения, произошли заметные преобразования, обусловившие возникновение нового стиля, именуемого «индийским стилем» (стиль Бедиля), который получил распространение по всей территории развития таджикской культуры, в особенности в литературном круге Вароруда. Распространение литературных воззрений и теорий поэтов этих периодов оказало глубокое

влияние на развитие классической персидско-таджикской критики поэзии и в целом, на развитие литературной критики в более поздние периоды.

Литературная критика, как составная часть литературоведения, начала формироваться с развитием художественной литературы и занималась критикой особенностей развития художественного слова, определением места литературы и его влияния на нравственное и моральное воспитание общества, взаимосвязи литературы с обществом, влияния художественного слова на душевное и психологическое состояние читателя, а также познанием душевного состояния литератора во время создания литературных произведений и роли вдохновения в создании художественного произведения, рассмотрением в литературных произведениях соответствия описанных событий исторической правде и художественного слова внутренним закономерностям художественной литературы, в целом, теории литературы. Критика в процессе своего развития и эволюции выступила не только как один из важнейших факторов развития художественной литературы, но и оказала непосредственное влияние на формирование и развитие критического мышления общества.

В таджикско – персидской литературе литературная критика имеет давнюю историю, а ее эстетические принципы были сформированы на основе художественных воззрений ученых древнего Ирана и научных трудов ученых мужей Индии и древней Греции, а также науки риторики исламского периода. Не случайно, что большинство учёных ссылаются на труды иранского ученого Абдуррахмона Джурджани, который в своей книге на арабском языке под названием «Асрар-аль-балага» («Секреты риторики»), рассматривает основы риторики, его принципы и закономерности. Научные трактаты «Дур-уль-бахр» («Жемчуга моря»), «Рисолаи муаммо» («Трактат о загадках»), «Маджма'-ус-саное'» («Свод художественных искусств»), «Рияз-ус-саное'» («Сад ремесленников») и десятки других произведений средневековья сыграли значимую роль в развитии школ литературной критики.

В литературе XVI-XVII вв. прослеживается несколько видов литературной критики, в частности нравственная, социальная, психологическая, историческая, критика поэтов и профессиональная критика, которые в той или иной степени проявляются в художественных произведениях, тазкире и литературоведческих трудах, не ставшие до сих пор предметом специального монографического исследования. Литературная критика XVI - XVII вв. занимает особое место и в таких прозаических произведениях и воспоминаниях как «Бадое'-уль-вакое'» («Удивительные события»), «Бабур-наме» («Книга Бабура»), «Латоиф-ут-таваиф» («Занимательные рассказы») и исторических летописях «Хабиб-ус-сияр» («Друг жизнеописаний»), «Та'рихи Рашиди» («История Рашиди»), демонстрирующие развитие литературной критики в новом историческом периоде и месте.

В изучении истории таджикско-персидской литературы поэтические тазкиры признаны важнейшими первоисточниками. По словам Сируса Шамисо составители тазкире являются «стилистами и критиками литературных произведений». Появление на литературной арене XVI-XVII вв. большого количества тазкире и критических воззрений авторов этих тазкире, обусловили возникновение новых направлений в литературной критике, которые до сих пор не стали предметом специальных исследований. В этот период тенденция

составления тазкире получила развитие на территории Тимуридов Индии, о чем свидетельствует выход на поэтическую арену целой плеяды персоязычных поэтов, невероятное развитие персидско-таджикской поэзии и преумножение значения поэзии на этой земле.

Изучение богатого материала литературных и исторических памятников XVI-XVII веков, художественного видения критиков и их эстетической мысли, особенностей литературных связей в литературных кругах Мавераннахра и Хорасана, Ирана и Индии, позволяет лучше познать новые литературные процессы и тенденции оценки художественных произведений в литературе этого периода.

Актуальность и значимость настоящего диссертационного исследования заключается в многоаспектном исследовании методов литературной критики на основе материалов тазкире, исторических произведений, летописей и литературоведческих трудов XVI-XVII веков, а также в научном осмыслении критических воззрений составителей тазкире о произведениях поэтов прошлого, творческих связях литературных школ и особенностей литературных кругов Мавераннахра, Хорасана, Ирана и Индии.

Степень изученности научной темы. В научных работах и статьях ученых Ирана, Таджикистана, Индии и Пакистана литературная критика, ее виды и подходы в классической литературе рассматриваются с нескольких сторон, также подвергаются специальному исследованию литературно-критические воззрения отдельных поэтов. Научный труд Абдулхусайна Зарринкуба «Ошнои бо накди адаби»¹ («Знакомство с литературной критикой») представляет собой наиболее полное исследование в этом направлении, включающее вопросы литературной критики и её истории развития. В своем исследовании ученый рассматривает основные проблемы литературной критики, ее виды и подходы на примере художественных воззрений греческих, римских, арабских и персидских литераторов, а также специфику литературной критики в средневековой персидской литературе.

Другим исследованием, посвященным научной интерпретации этой проблемы, является книга Махмуда Киянуша под названием «Кудамо ва накди адаби. Баррасии дидгохи шоирон ва нависандагони классики форси дар накди адаби» («Поэты прошлого и литературная критика. Исследование критических воззрений персидских поэтов и писателей»), в которой подвергается анализу литературная мысль персидских поэтов разных эпох. Также в трактатах «Анвои адаби» («Литературные жанры») Сируса Шамисо, «Аз маъно то сурат» («От значения к образу») Мухаббати, «Шоире дар хучуми мунаккидон» («Поэт под натиском критиков») Шафеи Кадкани, «Накди адаби дар сабки хинди» («Литературная критика в индийском стиле») Махмуда Футухи рассматриваются различные вопросы литературной критики.

В таджикском литературоведении изучение литературно-эстетической мысли считается относительно новым направлением, зародившимся преимущественно в советское время. Ученые С.Айни², Е.Э. Бертельс³ и А.Н. Болдырев⁴ первыми в

¹ Зарринкуб, А. Ошнои бо накди адаби. Чопи хафтум. – Техрон: Интишороти Сухан, 1383. – 404с.

² Айни, С. Намунаи адабиёти тоҷик. - Душанбе, 2010. – 420 с.

своих трудах исследовали литературную мысль в таджикско – персидской классической литературе, взгляды поэтов на поэзию и ее основные проблемы. В 60-70-ые годы XX века в таджикском литературоведении было написано множество научных статей и работ об истоках формирования и эволюции литературной мысли в классической литературе, основных проблемах поэзии и стиля поэтов, роли и месте поэтов в обществе.

Литературовед Худои Шарифзода в своих книгах «Ташаккули афкори адабии тоҷик дар асрҳои X-XII» («Формирование таджикской литературной мысли в X-XII веках»), «Балогат ва суханвари» («Риторика и красноречие»), «Каломи баде'» («Поэтика») в ходе анализа проблем литературной критики высказывает свои мысли относительно теоретических вопросов поэзии и значимости литературной критики в исследовании аруза и правил рифмовки стихов. Профессор Абдунаби Сатторзода в книге «Нуктаи пайванд» («Точка соединения»), включающей в себя серию статей автора, рассматривает актуальные проблемы истории развития школ литературной критики с древнейших времен до XV века. Рахим Мусулмониён, анализируя особенности таджикской средневековой литературно-эстетической мысли на материале трактата Атоуллоха Махмуда Хусайни «Бадое'-ус-саное'» («Художественное. искусство») приводит свои заключения об истории развития классической таджикской поэтики и определяет роль автора в развитии теории литературы классической таджикско-персидской литературы. Исследователь Махмадёр Шарифов в своей диссертации «Шамси Кайси Розинокиди шеър» («Шамс Кайси Рази- критик поэзии»), широко используемой целым рядом ученых в этой области, на примере книги одного из величайших таджикско-персидских литературоведов – Шамса Кайси Рази подвергает анализу художественную и критическую мысль, в частности литературные и критические воззрения этого художника слова. Боймурод Шарифзода в своей диссертации «Хокони ва накди шеър» («Хакани и критика поэзии»), в ходе анализа критических воззрений Хакани Шарвани, подчеркивает, что теоретических концепций Атоуллоха Хусайни по вопросам формирования и развития критики поэтов заслуживают внимания⁵.

Джонон Бобокалонова в книге «Назаре ба таърихи танқиди адабии тоҷик»⁶ («Взгляд на историю таджикской литературной критики») в краткой форме рассуждает об истории зарождения и развития литературной критики. Также Джумакул Хамроев в своей книге «Асрори накди адаби»⁷ («Тайны литературной критики») высказывает свои мысли о литературной критике, о ее видах, методах, жанрах и своеобразии.

Научные труды профессора З. Гаффоровой «Масъалаҳои хиндшиносии равобитии адабии» («Вопросы индиеведения и литературных связей»), «Ошноии бо Чамолии Дехлави» («Знакомство с Джамали Дехлави»), «Ташаккули ва инкишофи адабиёти форсизабони Кашмир дар асрҳои XVI–XVII» («Становление и развитие персоязычной литературы Кашмира в XVI-XVII веках»), «Тазкираҳои Сархуш ва

³ Бертельс, Е. История персидско-таджикской литературы. Избранные труды. – Москва: Восточная литература, 1960. – С. 372.

⁴ Болдырев, А. Зайниддин Восифи-таджикский писатель XVI в. – Сталинабад, 1957. – С.376.

⁵ Шарифзода, Б.Хоконӣ ва накди шеър. – Душанбе: Шарқи Озод, 2010. –186 с.

⁶ Бобокалонова, Ч. Назаре ба таърихи танқиди адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 360 с.

⁷ Хамроев, Ч. Асрори накди адаби. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 128 с.

Хушгу хамчун сарчашмаҳои нақду суҳансанчи» («Антологии Сархуша и Хушгу как источники литературной критики»), а также монография О. Саидджафарова «Вазъи сиёси ва адабии Ҳиндустон дар асрҳои XVI-XVII» («Политическое и литературное положение Индии в XVI-XVII веках») представляют собой большую ценность для изучения таджикской и персидской литературы литературного круга Индии исследуемых веков.

В этом направлении осуществили свои исследования и такие отечественные ученые, как Ш. Хусейнзода, Ю. Салимов, Р. Хадизода, А. Сатторзода, Б. Максудов, Б. Шарифзода, Х. Шарифов, А. Насриддин, Н. Салими, М. Мирзоюнус, Р. Тагой-муродов, М. Нарзикул, Н. Нуров, М. Урунова, С. Азамзод и др., в научных трудах и статьях которых освещаются отдельные аспекты классической литературной критики.

Особенности проявления отдельных элементов литературной критики в тазкире различных периодов рассмотрены в трудах и статьях М. Мухаббати⁸, М. Ризои, Я. Шакурӣ, О. Нақизода⁹, «М. Ризои и О. Нақизода»¹⁰, С. Чағатоӣ¹¹, А. Мирзоева¹², «А. Насриддина»¹³, Ф. Акрамова¹⁴, У. Назирова¹⁵, Н. Сайфиева¹⁶, З. Шеркаванда¹⁷, Ш. Шарипова¹⁸, М. Нуруллоевой¹⁹ и др.

Исследование литературной критики в тазкире конца XIX века привлекло внимание исследователей истории литературы, в частности Ш. Ну'амани, Г. Этте, Э. Брауна, Е. Бертельса и др. Практически во всех современных литературоведческих исследованиях по истории таджикской литературы в зависимости от предмета исследования этому вопросу в той или иной степени уделяется внимание. В исследованиях и научных статьях С. Вахидова, Р. Мусулмониён, А. Сатторова, Т. Неъматзода, А. Махмадаминова, С. Окиловой, Э. Раджабова рассматриваются различные аспекты литературной критики в тазкире «Лубоб-уль-албоб» («Сердцевина сердецин») Авфи, «Тухфаи Соми» («Дар Соми») Соммирзо, «Тухфат-уль-ахбоб» («Дары друзей») Возеха, «Маджмуат-уш-шуаро» («Собрание поэтов») Фазли и «Намунаи адабиёти тоҷик» С. Айни, научные положения которых были использованы в ходе исследования.

⁸ Махдӣ, М. Аз маъно то сурат – Техрон: Суҳан, 1388. – Ҷ.1, 2. – 318с

⁹ Ризои, М., Шакурӣ, Я., Нақизода, О. Таҳлили чанд истилоҳи нақди адабӣ дар тазкираҳои асри Сафавия // Номаи Фарҳангистон ва Пажӯишномаи Шибҳи Қора. – 1392. – №4. – С.93-106.

¹⁰ Ризои, М., Нақизода, О. Нақди адабӣ дар тазкираҳои сабки ҳиндӣ // Фаслномаи таҳассуси сабқшиносии назму насри форсии Баҳори адаб. – Поизи 1392. – №3. – С.147-262.

¹¹ Чағатоӣ, С. Баррасӣ ва таҳлили дидгоҳҳои нақди адабӣ дар тазкираи Насрободӣ // Ҳафтумин ҳамоиши пажӯишҳои забон ва адабиёти форсӣ. – Исфанд, 1392. – С.389-400.

¹² Мирзоев, А. Малехо хамчун шеърфаҳм ва суҳансанчи асри XVII // Шарқи сурх. – 1948. – №2. – С.36-40.

¹³ Насриддин, А. Чихил мақола. – Хучанд: МИИ «Ганҷинаи суҳан», 2007. – 578 с.

¹⁴ Акрамов, Ф. Тазкираи «Нусхаи зебои Чаҳонгир»-и Мутрибӣ чун сарчашмаи омӯзиши ҳаёти адабии Мовароуннаҳру Ҳинд (асри XVI ва ибтидои асри XVII) – Душанбе: 1998. – 139 с.

¹⁵ Назиров, У. Нисорӣ ва аҳамияти тазкираи ӯ дар омӯхтани адабиёти асри XVI // Чанд мулоҳизаи адабӣ: Маҷмуаи илмӣ ИДПД ба номи Т. Г. Шевченко. Серияи филологӣ. – Душанбе: 1973. – С.220-232.

¹⁶ Сайфиев, Н. «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ // Мактаби Советӣ. – 1968. – №8. – С.12-15.

¹⁷ Шеркаванд, З. Аҳамияти «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехои Самарқандӣ дар таърихи адабиёти форсӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. Бахши филологӣ. – 2012. – №4/3 (88). – С. 244-249.

¹⁸ Шарипов, Ш. Тазкираи «Майхона»-и Абдуннабии Фаҳруззамонӣ ва сохтори он // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. Бахши филологӣ. – 2013. – №4/5 (119). – С. 249-254.

¹⁹ Нуруллоева, М. Нақши «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибии Самарқандӣ дар ҳифзи калимаҳои гуишии тоҷикӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2022. – №1/3 (101). – С.27-29.

Связь исследования с программами (проектами) и научными темами.

Тема диссертационного исследования выполнена в рамках «Перспективного плана научно-исследовательских работ кафедры таджикской классической литературы на 2021-2025 гг.: «Текстология, подготовка, редактирование и издание литературных произведений» факультета таджикской филологии ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова»

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Основной целью диссертационной работы является исследование и анализ актуальных проблем литературной критики, факторов и предпосылок динамики её развития в литературе исследуемого периода, становление критики поэзии в литературе XVI-XVII веков, влияние индийского стиля на развитие поэзии и литературной критики, а также критики поэзии на развитие традиции написания газелей, роли поэтов исследуемого периода в совершенствовании литературной критики и влияния традиции составления тазкире на развитие литературной критики.

Задачи диссертационного исследования. С целью всестороннего исследования научной темы решение следующих задач было поставлено в центре исследования:

- изучение политического, социального, литературного и культурного положения XVI-XVII вв., негативного влияния религиозных распрей на литературу этого периода;
- исследование факторов эволюции литературы в Индии и ее влияния на литературные круги Хорасана и Мавераннахра;
- анализ факторов и предпосылок развития персоязычной литературы Индии и ее влияние на развитие таджикско-персидской литературы этого периода и последующих веков;
- исследование факторов развития и распространения традиции составления тазкире и литературной критики в Хорасане, Мавераннахре и Индии;
- анализ основных направлений литературной критики в литературе XVI-XVII веков;
- исследование жанров литературной критики в литературе исследуемого периода;
- определение роли литературных кругов Ирана, Мавераннахра и Индии в развитии литературной критики;
- исследование литературной мысли в творчестве поэтов первой половины XVI - XVII веков, в частности;
- критика поэзии в литературоведческих трактатах исследуемого периода;
- литературные воззрения в воспоминаниях;
- литературная мысль в исторических произведениях;
- методы литературной критики в тазкире;
- взгляд составителей тазкире на жизнь и поэзию поэтов прошлого;
- критика поэзии персоязычных поэтов в тазкире ;
- литературные связи поэтов Мавераннахра и Ирана в XVI-XVII вв.

Объект исследования. Основным объектом диссертационного исследования являются тазкире, исторические произведения и литературоведческие труды, а также диваны поэтов XVI-XVII веков.

Предмет исследования. Предметом исследования являются критические воззрения, литературная мысль о стиле изложения поэтов XVI-XVII вв., проблемы места литературной критики в тазкире и исторических произведениях таджикско-персидской литературы, факторы и предпосылки становления и развития литературной критики, жанровые разновидности литературной критики, примеры видов литературной критики в литературно-исторических произведениях, роль и литературное значение историко-литературных произведений XVI-XVII вв., литературных школ и их влияния на литературу того периода.

Теоретическая основа исследования. В ходе диссертационного исследования использована методология исследования отечественных и зарубежных учёных С. Айни, Э. Бертельса, Э. Брауна, И. Брагинского, Ахмада Гульчини Маони, Абдулхусайна Зарринкуба, Сируса Шамисо, Махмуда Футухи, Шафеи Кадкани, А. Мирзоева, Р. Хадизода, А. Абдуллоева, Н. Масуми, Ю. Салимова, С. Саъдиева, С. Вахидова, С. Амиркулова, У. Каримова, А. Сатторзода, Х. Шарифова, А. Насриддина, Н. Салими, Н. Сайфиева, А. Кучарова, М. Мирзоюнус, З. Гаффоровой, Б. Рахими, Ш. Суфизода, Р. Тагоймуродова, О. Саиджафарова, М. Низоми, М. Нарзикула, Н. Нурова и других.

Методологические основы исследования. Диссертация осуществлена с опорой на сравнительно-исторический, структурно-художественный, описательный и статистический методы исследования.

Источники исследования. Произведения представителей литературы XVI-XVII веков, таких как Камолиддин Бинои, Абдуллах Хатифи, Абдуррахман Мушфики, Бадриддин Хилали, Зайниддин Махмуд Восифи, Назим Герати, Осафи, Шавкат Бухараи, Сайб Табрези, Сайид Насафи, Калим Кашани, Талиб Омули, Назири Нишопури, Мохташам Кашани, Мирза Абдулкадир Бедиль, Насирали Сархинди, Фитрат Зардузи Самарканди, Мулхам Бухараи, Коани Ширази, воспоминания «Бабур-наме» Захируддина Мухаммада Бабура, «Бадое'-уль-вакое'» Зайниддина Махмуди Восифи, «Маджма'-ус-саное'» Низамуддина Ахмада ибн Мухаммада Салеха Хусейна Сиддики, а также исторические труды «Хабиб-ус-сияр» Хондамира и «Та'рихи Рашиди» Мирзо Мухаммада Хайдара. Тазкире, составленные в Хорасане и Мавераннахре, такие как персидские переводы «Маджолис-ун-нафаис» («Собрание утонченных») Навои, «Тухфаи Соми» Соммирзы Сафави «Музаккир-уль-ахбаб» Ходжи Хасана Нисари, «Тухфат-ус-сурур» («Дары радостей») Дарвешали Чанги, «Тазкират-уль-таварих» («Антология историй») Мирали Кабула, «Тазкират-уш-шуаро» Мутриби Самарканди, «Музаккир-уль-асхаб» («Радение собеседников») Малехо Самарканди, «Джавахир-уль-аджаиб» («Чудесные жемчуга») Фахри Хирави, а также тазкире, созданные в Индии, в том числе «Май-хана» («Питейный дом») Абдуннаби Фахруззамана, «Хизонаи Омира» («Сокровищница правителей») Гуломалихана Озода, «Нафаис-уль-муассир» («Утонченные мысли») Мир Алоуддавла Казвини, «Базмор» («Украшения собраний») Мирсаида Али Хусайни, «Хафт иклим» («Семь климатов») Амин Ахмада Рази, «Арафот-уль-ошикин» («Место встречи

влюбленных») Таки Авхади, «Мир'ат-уль-хаял» («Зеркало воображения») Шералихана Луди и другие тазкире исследуемого периода, изученные в диссертации с точки зрения тематики, содержания, объема и охвата информации составителями тазкире более подробно изложены в монографии диссертанта «Масъалаҳои нақду суҳансанҷи дар адабиёти тоҷику форс(асрҳои XVI-XVII)» («Вопросы литературной критики и риторики в таджикско-персидской литературе (XVI-XVII вв.)»).

Научная новизна исследования состоит в следующем:

-в диссертационной работе впервые в таджикском литературоведении подвергаются комплексному анализу проблемы, связанные с основными методами литературной критики, исследуемые в тесной взаимосвязи с литературными кругами Вароруда, Ирана и Индии XVI-XVII вв.;

-в ходе исследования художественных воззрений литераторов и сведений составителей тазкире, доказано присутствие в литературе XVI-XVII веков большинства жанров литературной критики и их качественное развитие. Систематизация материалов литературно-художественного характера поэтов о языке и содержании, своеобразии индийского стиля, в частности его изощрённого поэтического языка, может оказать помощь в составлении учебных пособий по литературной критике и истории ее развития для специалистов и студентов;

-на основе исследования литературно-этических мыслей поэтов XVI-XVII веков составителей тазкире вопросы поэзии на языке дари, о художественном воображении, критики смысла и содержания, критики слова, соотношений языковых единиц и смысла взаимосвязи слова и смысла, пленительности и вдохновении, о таворуде (случайном совпадении образа, формы и содержания в стихах двух поэтов) и сиркате (плагиат), особенностей индийского стиля, в особенности сложного образа мышления, небывалос развитие литературной критики в исследуемом периоде выдвинуты на научное обозрение ;

-впервые в таджикском литературоведении подвергнуты научному исследованию роль и влияние литературных кругов на творчество литераторов XVI-XVII веков в Иране, Вароруде, Индии и их роль в развитии литературной критики;

-впервые на основе анализа сведений тазкире и художественных воззрений литераторов и обобщений исследователей, в том числе Махмуда Футухи, Мухаммаджавада Махдави, Сируса Шамисо, Мухаммада Ризаи, Орзу Накизода, устанавливаются факторы возникновения стилистических различий между иранскими и индийскими литераторами исследуемых столетий;

-также впервые была предпринята попытка систематизации критических воззрений авторов тазкире.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Глубокий кризис политического, экономического и социального положения Вароруда, Хорасана и Ирана стало основной причиной упадка научной и литературной жизни в XVI веке, о чем свидетельствуют литературно-исторические труды и исследования отечественных и зарубежных ученых.

2. Создание Тимуридского государства в Индии и благосклонное отношение тимуридских эмиров к персоязычным литераторам способствовали широкому развитию таджикской и персидской литературы на территории Индии, о чем

свидетельствует возникновение литературных кругов в Дели, Кашмире, Лахоре, Агре и т. д. Также на литературную арену вступил ряд талантливых поэтов, внесших весомый вклад в развитие таджикско-персидской поэзии.

3. Литературная критика, о которой еще издревле упоминалось в трудах греческих ученых и мудрецов, в истории таджикско-персидской литературы также имеет давнюю историю. В этом плане литературоведческие труды разных эпох стали одним из факторов развития литературной критики в литературе XVI-XVII вв.

4. Виды литературной критики в произведениях литераторов XVI-XVII вв. представлены по-разному, и большей частью охватывают нравственную, социальную, психологическую, историческую и профессиональную критику.

5. Анализ литературно-критических взглядов писателей XVI-XVII вв. показал, что большинство были высокого мнения о своей поэзии, а в некоторых случаях следовали творчеству своих современников или же подвергали их критике.

6. Важнейшие тенденции поэтики таджикской классической поэзии нашли отражение в поэзии XVI-XVII веков, среди которых – приверженность стилю классиков литературы, новаторство в традиционных жанрах поэзии, поэтическое подражание, а также мастерское использование художественно-выразительных средств.

7. Тазкире относится к числу важнейших источников исследования литературной критики XVI-XVII вв, и именно в них нашли отражение ценные литературно-критические воззрения авторов о жизни поэтов и писателей эпохи и значении их наследия, в связи с чем составителей тазкире называют критиками литературных произведений.

8. Исторические труды и воспоминания указанных веков признаны важнейшими источниками изучения литературно-критических взглядов литераторов XVI-XVII вв.

9. Исследование проблем литературной критики в литературоведческих трудах исследуемого периода показало, что учёными этой эпохи созданы ценнейшие научные труды, ставшие новым словом в этом направлении.

10. Литература XVI-XVII веков характеризуется широкой деятельностью литературных кругов Мавераннахра, Хорасана и Индии, роль которых в развитии литературной критики исследуемого периода признана достаточно весомой. Посредством этих литературных кругов, укреплялись литературные связи поэтов этого периода.

Теоретическая значимость исследования. Результаты и научные выводы автора диссертации по литературной критике, литературоведению, поэтике, теории литературы, стилистике, культурологии и др. могут быть применены на практике, что удостоверяет ценность и теоретическую значимость исследования.

Практическая значимость исследования. Практическая значимость исследования заключается в монографическом исследовании проблем литературной критики XVI-XVII веков. Практические и теоретические материалы диссертации могут быть использованы в процессе преподавания дисциплин по литературной критике, спецкурсов, источниковедения студентам и магистрантам филологических, востоковедческих и исторических факультетов.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности.

Диссертационное исследование соответствует паспорту специальности, утвержденному ВАК при Президенте Республики Таджикистан 10.01.00-Литературоведение (10.01.01 - Таджикская литература, литературные связи).

Личный вклад соискателя научной степени в исследовании Диссертантом впервые в монографическом плане комплексно исследованы и обобщены вопросы развития литературной критики в XVI-XVII веках. Рассмотрены вопросы развития жанров литературной критики в тазкире, норм и правил литературной критики в историко-мемориальных произведениях, взаимосвязей школ и литературных кругов в персидоязычных странах, исследованные на основе большого количества памятников литературы исследуемого периода как основы развития такого явления как качественное обновление видов литературной критики.

Достоверность результатов исследования и апробация диссертации.

Диссертация обсуждена и рекомендована к защите на заседании кафедры классической таджикской литературы Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова» от 23.06.2023, (протокол №11).

По теме диссертационного исследования доложены доклады на **международных** конференциях (1. 52-й международный конкурс научно-исследовательских работ. -Москва, 2001; 2. «Filologiya ta'limi masalalari: muammo va uning innovatsion yechimlari»- Фергана, 11.05.2022; 3. «Туракул Зехни и проблемы таджикского языка, литературы и культуры».- Самарканд, 28.05.2022; 4. «Академик Ботурхон Валихуджаев – выдающийся литературовед».- СГУ имени Шарофа Рашидова. 05.2022; 5.Международный научный форум-2022» - Ташкент, 22.06. 2022; 6. «Роль и значение Захируддина Мухаммада Бабура». -Чимкент, 24-25.02.2023; 7. «Роль традиции и инноваций в устойчивом развитии современной науки». -Тюмень, 10.04.2023) и др. и **республиканских** конференциях (1. «Лидер нации и эволюция национальной философии в период Независимости».- Худжанд,17.04.2022; 2. «Особенности текстологии и литературной критики в период Независимости» -Худжанд,18.11.2023; 3.«Место Садриддина Айни в развитии таджикского языка и литературы»- Худжанд, 25-26.04.2023; 4. «Саади и развитие газели». - Худжанд, 28-29.04.2023).

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации опубликована 1 монография объемом 244 страниц, 32 статьи, в том числе 20 статей в рецензируемых научных журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из четырех глав, 13 разделов, 7 подразделов, заключения и списка литературы, её общий объём составляет 349 страниц компьютерного набора.

II. ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во введении диссертации аргументируется актуальность темы и степень её изученности, связь исследования с программами (проектами) научных исследований, определяются цель, задачи и объект исследования. Также обоснована теоретическая и практическая значимость работы и научная новизна, представлены положения, выносимые на защиту и личный вклад диссертанта.

Первая глава диссертации озаглавлена «Предпосылки развития литературной критики в таджикско-персидской литературе XVI-XVII веков». В первом разделе главы – «Социально-политическая и культурная обстановка Мавераннахра в XVI-XVII вв. и ее влияние на литературу» исследованы политическая, социальная и культурная ситуация эпохи и ее влияние на литературу, научную и литературную среду литературных кругов Мавераннахра.

XVI век для народов Мавераннахра и Хорасана считается весьма сложным и противоречивым. После смерти Тимура (1335-1405) его наследники начали борьбу за владение престолом, обусловившую начало множества локальных конфликтов. Через столетие кочевые племена во главе с Мухаммадом Шейбанидом сокрушили империю Тимуридов. В 1500 году Мухаммад Шейбанихан захватил древний город Самарканд и в течение пяти лет, то есть до 1505 года, держал под своей властью всю территорию Мавераннахра.

Одним из основных факторов, ставшим преградой для политического, социального и литературного развития того периода, стал религиозный конфликт, разразившийся между приверженцами шиитского и суннитского мазхаба на территории Мавераннахра и Хорасана с вторжением Исмаила Сефевидов на эти территории. Другая причина заключалась в том, что Исмаил Сефевид объявил себя лидером шиитского мазхаба, и прикрываясь доктриной шиизма, чинил расправы и грабеж людей, реализуя под этим лозунгом иные намерения. Основной целью Исмаила Сефевидов было расширение территории своего государства за счет богатых и развитых земель и собственное обогащение. Эти религиозные конфликты продолжались до конца XVI века и принесли Мавераннахру и Хорасану большие разрушения и жертвы. Доказательством чему является тот факт, что знаменитые поэты Хилоли и Биноид стали жертвами этого религиозного конфликта. Одной из причин разделения и разрыва отношений между Мавераннахром и Ираном являются эти политические и религиозные конфликты²⁰.

В конце XVI века политическая ситуация в Мавераннахре была весьма напряженной. В 1583 году Абдуллахан II был объявлен ханом Шейбанидов и намеревался взять под свою власть все территории, некогда подчинявшиеся Шейбанихану. С этой целью в феврале 1584 года Абдуллахан II направил войска в Тахористан и Бадахшан. В том же году войска узбеков заняли Толикон, Баглан, Норин, Андараб и крепость Зафар. В начале апреля 1584 года Абдуллахан II во главе со своим сыном Абдумумином направил войска для подчинения Куляба. В течение сорока дней жители этой территории оказали сильнейшее сопротивление Шейбанидам, в результате чего их войска, неся большие потери, отступили. Абдуллахан II не смог стерпеть этого поражения и напал на Куляб. После ожесточенных боев и сражений первого июля 1584 года крепость Куляб была сдана, а все ее защитники убиты²¹.

Академик Б. Гафуров дал ясную и правдивую оценку такому тяжелому положению простого народа: «Положение безземельных дехкан было крайне бедственным. В XVI веке, как и в предыдущие периоды, основной единицей

²⁰ Ходизода, Р.ва диг. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.

²¹ Камол, Х. История вторжения кочевых племен Дашти Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в). – Душанбе: 2012. – С.230.

земледельцев по-прежнему оставалось дехканское хозяйство. Все виды земель были сданы в аренду дехканам. Положение дехкан-арендаторов не было одинаковым. Из официальных документов XVI века известно, что в большинстве случаев арендаторами вакуфных и государственных земель были феодалы. При этом крестьяне работали поденщиками на арендованных землях феодалов. Условия аренды были очень дорогими, поскольку феодал-арендатор взимал с поденщика столько, сколько хотел. Положение дехкан и поденщиков также ухудшалось из-за того, что срок аренды был коротким. Например, в вакуфных документах в большинстве случаев отмечается, что земля не должна сдаваться в аренду на срок более трех лет»²².

По мнению историков и авторов тазкире XVI-XVII веков, а также ученых и исследователей, исследовавших социально-политическую и литературную среду указанной эпохи, обстановка в Мавераннахре и Хорасане была неблагоприятной. Вторжения, грабежи, разрушения и насилие войск Шейбанидов и Сефевидов обусловили ухудшение положения экономики страны, а грабежи населения, принуждение к уплате высоких налогов, заставившие значительную часть местного населения покинуть свои земли, по словам очевидцев, привели к беспощадному голоду в большинстве городах, селениях и окрестностях.

Особенностью литературы данного периода является разделение литературной среды, формировавшейся и развивавшейся на протяжении веков, ослабление литературных связей между Хорасаном и Мавераннахром, миграция литераторов Хорасана и Мавераннахра в Индию и появление нового стиля в поэзии под названием «индийский стиль». Представители литературы первой половины XVI в. сочиняли преимущественно в хорасанском и иракском стилях и продолжали традиции гератской литературной школы. Возникновение во второй половине XVI в. и распространение индийского стиля, достигшего в творчестве Бедиля пика своего развития, в XVII веке обусловило появление множества последователей индийского стиля и формирование новой литературной школы.

Согласно историческим и литературным источникам, в результате многочисленных конфликтов между Сефевидами и Шейбанидами, в особенности эскалации религиозных противоречий, политическая, экономическая, научная и литературная жизнь Хорасана и Мавераннахра претерпела существенные изменения, а наука и литература понесли видимые материальные и духовные потери. Письменные историко-литературные источники свидетельствуют о том, что религиозный фанатизм достиг своего пика, признание поэтов согласно религиозной направленности их наследия, стало причиной преследований, пыток и даже казней выдающихся поэтов периода династией Сефевидов. За ответ на касыду Амира Хусрава «Дарёи Абзор» («Река праведников») известному поэту Огахи по приказу правителя города Герата был отрезан язык, о чем сообщают Хондамир и Нисори и в качестве доказательства приводят следующие строки:

<i>Арсан шахри Харӣ раишки сипехри</i>	<i>Площадям города Хари завидует</i>
<i>ахзар аст,</i>	<i>небо,</i>
<i>Дарғаҳашро шамсан хуршед гулмехи</i>	<i>Дворцы его, словно гвозди золотые</i>
<i>зар аст.</i>	<i>блещут.</i>

²² Гафуров, Б. Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С.599.

*Чархи качрав бин, ки аз таъсири ӯ
шахре чунин,
Маскани чамъе парешонрӯзгори абтар
аст.*

*Смотри, по превратности злой
судьбы,
Стало пристанищем немых
отверженных поэтов.*

Соммирза также отмечает, что по причине множества нецензурных выражений в этой касыде, «упоминание коих я не считаю достойным в этой книге» и сатирические строки, сказанные в адрес Муиниддина, стали главной причиной его негодования к поэту:

*Рӯйи зишташ аз касофат матбахи
Намрудро,
Кухна кафгирест, аммо лоқи
хокистар аст.*

*Уроливое лицо грязно как кухня
Намруда
Половник старый, требующий
чистки золой.*

По утверждению Соммирзы, по приказу правителя Герата Амирхана поэту Ахмади Табаси, высмеивавшему правителя и его окружение, были отрезаны язык и правая рука.

*Чунон ки боди хазон рехт барги беду
чинор,
Забону панҷаи ман дод бахти ман
бар бод.*

*Как листья желтые осенний ветер
снес
Пустил по ветру мой язык и руку
злой рок.*

По сведениям Соммирза, поэта Мавляна Замири за чтение негодных правителю стихов волочили по городу с колодкой на голове и с очерненным лицом²³. Из этих примеров следует, что «литературная обстановка Хорасана в 30-е годы XVI века действительно была смутной и грозной для поэтов»²⁴. Именно по причине распрей и расправ многие ученые и поэты были вынуждены покинуть родину и устремиться в Ирак, Мавераннахр и Индию.

При правлении династии Джанидов существовали два литературных центра: Бухара и Балх. Таджикская литература в этот период получила больше развития нежели в XVI веке. Однако во времена Субханкулихана условия стали настолько суровыми, что даже ряд придворных поэтов покинули родину и направились в Индию. В то время как придворная и суфийская придворная литература находилась в состоянии упадка, в неформальных кругах, особенно среди городских ремесленных кругов, суфийская поэзия развивалась в гармонии с народной средой, и воспитала таких великих поэтов, как Фитрат Зардуз, Муллообид Мумтаз, а также Сайидо Насафи, чье литературное творчество было больше связано с жизнью простых сословий страны²⁵.

Анализ политической, социальной и литературной обстановки XVI-XVII веков в Мавераннахре, убеждает, что постоянные войны и конфликты, дворцовые перевороты, борьба за власть шейбанидских и сефевидских дворов оказали разрушительное влияние и сильно ослабили Хорасан и Маваеруннахр. Неблагоприятные политические и экономические условия стали существенным

²³ Сафавӣ, С. Тухфаи Сомӣ. Тасхех ва мукаддимаи Рукниддин Хумоюнфаррух. – Техрон, 1347.– С.118, 125.

²⁴ Каримов, У. Адабиёти тоҷик дар асри XVI.– Душанбе: Дониш, 1985. – С.142.

²⁵ Гафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. –Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – С.646.

фактором кризиса научной и культурной жизни, которые нашли свое отражение в литературных и исторических произведениях этой эпохи.

Второй раздел главы назван «**Взгляд на литературные преобразования в литературе Индийского субконтинента в XVI-XVII веках и факторы ее развития**», в нем изучены факторы возникновения и распространения таджикско-персидского языка, развитие персоязычной литературы на территории Индии, материальная поддержка литераторов правителями династии Тимуридов Индии, а также беспрецедентное развитие таджикско-персидской литературы в XVI-XVII веках. Начиная с начала XVI века, в связи со сложившейся весьма сложной политической ситуацией, в частности распадом империи Тимуридов в Средней Азии и приходом к власти династии Шейбанидов в Мавераннахре и Сефевидов в Иране, военными походами и массовыми казнями, кровопролитной борьбой между ними, упадком в социальной жизни людей, безразличием правителей к развитию литературы, более того, ненавистью и откровенной враждебностью сефевидских властей к поэзии и литературе, усилением религиозного фанатизма, пыток и даже казни противников, в том числе поэтов, разрыв литературных связей между поэтами Хорасана и Мавераннахра, упадок придворной литературы, как в Иране, так и в Варуруде, являются факторами, приведшими к застою и спаду литературной жизни в целом.

Тавфик Субхани в своей книге «*Нигохе ба таърихи адабиёти форси дар Хинд*» («Взгляд на историю персидской литературы в Индии»), говоря о культурных и этнических взаимосвязях Ирана и Индии с древнейших времен до арабского завоевания во времена правления праведных халифов (711 г. н.э.), в разделе об распространение исламского правления в Индии отмечает следующее: «Вместе с войском ислама в Индию проникли иранский язык, литература и философия, поскольку большинство воинов Касима – арабского военачальника, были иранцами, а сам Касим оставался в Ширазе шесть месяцев и разместил среди своих солдат шестьдесят тысяч иранцев. Арабский язык также процветал как религиозный язык среди жителей Синда, большинство из которых приняли религию ислама».²⁶

До основания династии Тимуридов Индии, во времена правления Кураганидов, Индийского султаната, Садатов (Сайидов), Лудидов язык фарси-дари получил большое распространение, и многие литераторы, часть которых эмигрировала из Хорасана и Мавераннахра, сочиняли на этом языке поэзию и прозу.

Джалалиддин Хумаи, опираясь на авторитетные источники, приводит следующее о факторах возникновения и развития персоязычной литературы в Индии: «Первый местный поэт сочинял в Индии в пятом веке хиджры, и им был Абдуллах Лахури, родившийся и выросший в Индии»²⁷.

Образование на территории Индии империи Тимуридов, известной под именем «Великие Моголы», привело к новому этапу развития литературы на языке фарси-дари в Индии, прославившейся как «персоязычная литература Индии».

²⁶ Субхонӣ, Т. Нигохе ба таърихи адаби форси дар Хинд. –Техрон: Интишороти дабирхонаи шӯравии густариши забон ва адабиёти форси, 1377. – С.3.

²⁷ Хумои, Дж. Таърихи адабиёти Эрон.– Техрон: Фуруғи, 1348.– Ҷ. 2.– С.292.

В период, когда на трон взошел Бабур – основатель династии Тимуридов Индии, Мавераннахр стал центром науки, религии и культуры, а в Самарканде и Бухаре под покровительством и защитой Тимуридов литература достигла своего пика развития, а ко двору Хусайна Байкара были привлечены Джами, Навои, Ваиз Кашифи, Бехзод и другие выдающиеся представители ученых кругов, известные мистики, литераторы. Естественно, благоприятная политическая, научная и культурная обстановка оказала влияние на мировоззрение и мировосприятие будущих правителей династии Тимуридов, в том числе и на мышление Бабура. Хотя Бабур не получил официального образования, как он писал в своих мемуарах, он учился у таких выдающихся ученых, как Шейх Мазид, Худай, Бобокули, Мавляна Абдуллах. Мирза Бабур вырос в литературной среде, читая «Шах-наме» Фирдоуси, «Гулистан» и «Бустан» Саади, произведения Амира Хусрава и Низами, «Зафар-наме» Шарафуддина Али Йезди и «Табакати Насири» Кози Минходжа. Во время своего правления он не только покровительствовал литераторам, но и писал стихи на тюркском и персидском языках, а согласно сведениям тазкире и упоминаниям в воспоминаниях порой экспромтом сочинял стихи на персидском языке. Он также был силен в литературной критике и высказывал свои критические воззрения о поэзии. Такое покровительство и помощь, приверженность таджикско-персидской литературе продолжилось в период правления Хумоюна (1530-39 гг.), Акбаршаха (1556-1605 гг.), Джахангира (1605-1627 гг.), чье настоящее имя Салим, которого лишь позднее назвали Джахангиром, а также Шахи Джахана (1627-1658), в период правления последнего представителя индийской династии Тимуридов – Аврангзеба (1658-1707) значительно сократилось, поскольку Аврангзев не интересовался поэзией и литературой, и не поощрял высокопарные и хвалебные касыды поэтов.

Согласно сведениям литературно-исторических источников, в период правления династии Кураганидов при дворе служили 10 поэтов, в период Делийского султаната – 15 поэтов, Халуджитов – 23 поэта, Сайидов и Лудитов – 14 поэтов, 51 поэт служили в период правления индийской династии Тимуридов, при дворе Бабура - 3 поэта, Хумоюна - 34 поэта, Акбаршаха - 130 поэтов, Джахангира - 30 поэтов, Шахджахана - 29 поэтов и Авранзеба - 56 поэтов, и в целом 370 стихотворцев. Здесь мы перечислили лишь тех поэтов, которые занимались творчеством в период Тимуридов Индии. Количество ученых и ремесленников, приехавших из Мавераннахра и Хорасана в Индию было намного больше.

По данным Гулчина Маони, число писателей и литераторов, мигрировавших из Ирана в Индию в указанные исторические периоды, составляет 745 человек, из них 259 человек прибыли в Индию в период правления Акбаршаха, 173 в период правления Джахангира, 114 в период правления Шахджахана и 66 в период правления Аврангзеба²⁸.

Представители этого крупного литературного круга своим уникальным стилем открыли новую страницу в истории таджикско-персидской литературы, оказали глубокое влияние на развитие литературы на всей территории дари-

²⁸ Маонӣ, А. Корвони Ҳинд. – Машхад, 1369.– Ҷ.1.– С.6.

персидского языка и обусловили большие изменения в истории таджикско-персидской литературы. Эти изменения выражались, прежде всего, в том, что манера изложения, иначе говоря, стилистика поэтической речи, существенно отличалась от предшествующих периодов персидской поэзии на дари, а создание витиеватого смысла получило приоритет.

В XVII веке в Средней Азии и Индии не было поэта, которого бы не коснулся этот стиль (индийский - М.М.), даже если тот не был приверженцем этого стиля. Наивысшая ступень персидской поэзии рассматриваемой эпохи воплотилась в поэзии таких известных поэтов, как Толиб, Калим, Саиб и Бедиль. В частности, Бедиль был признан выдающимся поэтом, возвысившим индийский стиль до такого уровня, что позже заслуженно стал называться «стилем Бедилия».

Персоязычной индийской литературе как предмету научного исследования уделили внимание ученые не только исследовательских центров востоковедения различных европейских стран, Индии и Пакистана, но и ученые Ирана, Афганистана и Таджикистана. О персоязычной индийской литературе и ее выдающихся представителях приводятся обширные сведения в книгах З. Сафо, Г.Эгте, Дж. Хумои, Т.Субхани, Я. Рипки, Г.Алиева, Р. Ходизода, У. Каримова, С.Саъдиева, Н.Сайфиева по истории литературы.

Также издано множество книг, исследований и статей по персоязычной индийской литературе, важнейшими из которых являются: «Адабиёти форси дар миёни хиндувон» («Персидская литература среди индийцев») Саида Абдуллаха, «Ше'р-уль-Аджам» («Поэзия Аджам») Шибли Нумани, «Адабиёти форси дар Хиндустон» («Персидская литература в Индии») Саида Нафиси, «Таърихи тафаккури исломи дар Хинд» («История исламской мысли в Индии») Азиза Ахмада, «Таърихи шеър ва суханварони форси дар Лохур: аз зухури ислом то асри Шохичахон» («История поэзии и персидских литераторов в Лахоре: от явления ислама до эпохи Шахджахана») Яминхана Лохури, «Забон ва адабиёти форси дар Хиндустон» («Персидский язык и литература в Индии») Каюмарса Амири, «Нигохе ба таърихи адаби форси дар Хинд» («Взгляд на историю персидской литературы в Индии») Тавфика Субхани, «Адаби форси ба аҳди Аврангзеб» («Персидская литература в правление Аврангзеба») Нуралхасана Ансори, «Забон ва адабиёти форси дар Хинд» («Персидский язык и литература в Индии»), «Абутолиб Калим Кошони» Амира Хасана Ибади, «Ганчинаи сухан» («Сокровище слов») Забехулла Сафа, «Эрони Сагир ё тазкираи шуарои порсизабони Кашмир» («Малый Иран или антология персоязычных поэтов Кашмира») Абдулхамида Ирфони, «Корвони Хинд» («Караван Индии»), «Таърихи тазкираи форси» («История персидской антологии») Ахмада Гулчина Маани, «Зоири Хинд» («Индийский паломник»), «Бобурияи Хинд» («Бабуриды Индии»), «Сайри шеъри форси» («Обзор персидской поэзии») Абдулхусейна Зарринкуба, «Назми форсизабони Кашмир» («Персоязычная поэзия Кашмира») Гардхари Лала Тику, «Авч ва фуруди забони форси дар Хинд» («Взлет и падение персидского языка в Индии») Хакима Хушназара, «Кашмир дар шеъри форси» («Кашмир в персидской поэзии») и «Арзиши як манбаи мухимми адаби» («Ценность одного важного литературного источника») А. Мирзоева, «Назми форсизабони Хинду Покистон дар нимаи дуюми асри XIX ва асри XX» («Персоязычная поэзия Индии и Пакистана во второй половине XIX и XX веков»), «Персоязычная литература

Индии» Г.Алиева, А. Гаффорова, «Сакинома в системе персидской литературы XVI-XVII веков» Ш. З. Суфиева, «Ташаккул ва инкишофи адабиёти форсиабони Кашмир дар асрҳои XVI-XVII» («Становление и развитие персоязычной литературы Кашмира в XVI-XVII веках»), «Газкираҳои Сархуш ва Хушгу хамчун сарчашмаҳои нақду сухансанчи» («Антологии Сархуша и Хушгу как источники литературной критики и литературоведения») З.Гаффаровой и др. Для исследования научной темы большую ценность представляют также статьи и высказывания С. Айни, А. Гаффорова, А. Хабибова, З. Ахрори, А. Алимардонова, С. Акрамова, А. Мухторова, Р. Тагоймуродова, О. Саиджафарова, Н. Нурзода.

В первой части своего труда «Мирзо Абдулқодир Бедиль» Садриддин Айни отмечает: «Необходимо отметить, что исламские правители, пришедшие в Индию извне, основную поддержку, прежде всего, имели со стороны своих соплеменников, а после в целом всех мусульман, и мусульманских иммигрантов, в частности, и всегда предоставляли огромные привилегии иранцам, туранцам и арабам. Это правило или обычай стали еще более популярными при правлении Тимуридов, и любой, кто приезжал в Индию из Ирана, Средней Азии, будь он из числа ученых, поэтов или военного сословия, пользовался большим уважением и занимал высокие должности в Индии. Власти в целом мигранты все, что связано с Ираном или Средней Азией, называли «вилаяти»²⁹.

Одним из важных внутренних факторов развития науки и поэтического слова на территории Индии является блестящее развитие литературы. Все правители, их наследники и эмиры, даже женщины династии Тимуридов Индии росли в среде науки, культуры и литературы, были хорошо знакомы с поэтикой, могли дать оценку поэтическим и прозаическим произведениям, понимали изящность и красоту поэзии.

Бедиль, Носирали, Хазин, Сархуш, Танхо, Абдулганибек Кабул, Фитрат Мусави, Офарин Лахури, обладающие своей литературной школой и своеобразным поэтическим стилем, на литературных собраниях обучали поэтике, ученики сочиняли стихи в подражание наставнику, обсуждали ту или иную тему. На следующий день ученики представляли свои черновики наставнику для оценки и корректировки³⁰.

В целом, исследуя ключевые вопросы первой главы, мы пришли к заключению, что после распада государства Тимуридов, Мавераннахр оказался под влиянием Шейбанидов, и в результате войны и кровопролития династия Сефевидов и Шейбанидов привели Хорасан и Мавераннахр к разрухе и упадку. Все эти войны и столкновения обусловили ухудшение жизни населения и спаду социального развития, в силу чего больше всех пострадало население.

Политическая и социальная напряженность исследуемого периода способствовала к упадку формировавшегося веками литературной среды, разорвала литературные связи между Хорасаном и Мавераннахром, а большинство литераторов, покинув свою родину, отправилось в Индию, что стало предпосылкой для возникновения нового стиля, называемого «индийским стилем поэзии».

²⁹ Айни, С. Мирзо Абдулқодир Бедил. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954.– С.9, 10.

³⁰ Шамисо, С. Сабқиносии шеър.– Техрон: 1376. – С.98.

Исследование проблем эволюции персоязычной литературы в Индии и факторов ее развития, на основе источников и исследований литературоведов показывает, что до образования государства Тимуридов Индии персоязычная литература находилась в динамичном развитии. Здесь жили и творили такие выдающиеся поэты, как Хусрав Дехлави, Хасан Дехлави, Салман Соваджи, Мас'уд Салман, чьи произведения оказали существенное влияние на творчество поэтов литературных кругов Хорасана и Мавераннахра. Большинство литераторов, этого литературного круга, сочиняли произведения в подражание им. Однако с возникновением государства Великих моголов в индийском литературном круге начали происходить значительные изменения, которые в последствии распространились в персидской поэзии и литературе, и обрели множество последователей.

Миграция ученых и литераторов на Индийский субконтинент, возникновение благотворной творческой среды при благоволении и покровительстве правителей династии Тимуридов, а также перевод древнеиндийских произведений на персидский язык привели к взаимной интеграции и распространению новых литературных традиций Аджамы и Индии, что стало предпосылкой возникновения прочных поэтических традиций в формировании индийского стиля поэзии. Такое распространение художественного видения в познании поэтического слога и миссии поэта создало новые перспективы, проявляющиеся в усовершенствовании норм и критериев литературной критики.

Во втором главе диссертации – «**Жанры литературной критики и их развитие в таджикско-персидской литературе XVI-XVII веков**», рассматриваются её ключевые вопросы в двух разделах и семи параграфах.

Как известно, художественная литература как форма общественного сознания является образным отражением жизни. По мнению известного французского писателя Оноре де Бальзака, писатели во все времена считались «секретарями общества», которые волнующе и страстно изображали события, явления, изменения и развитие общества, а также внутренний мир, чувства, вкусы и духовный мир человека посредством художественного слова. По мнению литературоведов, литература и художественное изображение – это не заурядное изображение социальных, исторических, политических и культурных событий или простой человеческой судьбы, не копирование и подражание красоте природы, а образная картина, имеющая уникальную конечную цель, то есть литература следует определенной идее или замыслу. Именно такая образность и эстетическая ценность считаются «главной и принципиальной характеристикой художественной литературы». Именно поэтому исследователи определяют литературный образ как «конкретный, в то же время обобщенный образ человеческой жизни, созданный посредством воображения, и имеющий эстетическую ценность», а художественную литературу – как искусство, охватывающее все аспекты общественной жизни или как «интеллектуальную деятельность человека»³¹.

Литератор воздействует на эмоции, интеллект и сознание людей посредством образности художественного слова и стремится донести идею, принятую или еще не осознанную обществом. Другими словами, поэт, описывая природные,

³¹ Тимофеев, Л. Основы теории литературы. – Москва: 1976. – С.63, 64, 65.

исторические и общественные события, человеческие судьбы, внутренний мир персонажа своего произведения и даже природные пейзажи, выражает свой собственный взгляд и стремится воздействовать на мысли и сознание масс, воздействует на их чувства, мышление или же меняет их.

Литературная критика с момента своего возникновения всегда шла в ногу с художественной литературой. На протяжении всей истории своего становления и развития она не только открыла путь к совершенству и развитию художественной литературы, но и оказала непосредственное воздействие на формирование критического мышления общества. По мнению Х. Шарифзода, «...ценность этой науки (литературной критики – М.М.) для истории литературы больше, чем метрика аруза и рифмы³²», поскольку художественная литература играет важную роль в определении отношения читателя к тому или иному общественному явлению, в том числе к политической, социальной, экономической, духовно-культурной и эстетической обстановке. Писатели, как наиболее прогрессивная часть общества, возникновение любого явления ощущают намного быстрее и реагируют на любые приемлемые или неприемлемые, желательные или нежелательные явления, и именно эта реакция, это прогрессивное мнение быстро распространяется среди других членов общества.

В целом, взгляды в историю литературной критики, можно понять, что она изначально оказывает огромное влияние на раскрытие, постижение признание и оценку подлинной ценности художественного слова, и, следовательно, играет существенную роль не только в развитии художественной литературы и ее достойной репрезентации, но и является одним из наиболее эффективных средств формирования критического мышления общества.

Наряду с литературной критикой изучением и исследованием различных аспектов художественного наследия занимаются также исторические науки и теория литературы, и хотя каждая из них имеет определенное предназначение и границы, определенную тематику исследований, изначально по причине единого объекта исследования друг без друга не могут существовать. Поэтому среди ученых существуют разногласия и противоречия относительно вопроса взаимоотношений наук о литературе, причем часть из них считает, что литературная критика и художественное исследование - тождественные понятия, а другая часть совершенно отрицают взаимосвязь между этими науками». ³³

В истории классической таджикско-персидской литературы немало учёных, изучивших один из вопросов литературы, в частности аруз, рифму, критику поэзии, художественные средства выражения, изложение, риторику, науку изложения, и создавших тем самым ценные научные труды.

Таджикская классическая литературная критика, которую называют «накд-уш-шеър», всегда сопутствовала классической литературе и до появления первых произведений по литературоведению существовала в стихах поэтов, которую еще называют поэтическая критика. Начиная с Рудаки и его современников, поэты всех эпох с гордостью говорили о совершенстве и изысканности своей поэзии или рассуждали, либо критиковали недостатки в поэзии других поэтов.

³² Шарифов, Х. Каломи бадъ. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 160 с.

³³ Замонӣ, О. Муҳаққиқин ва мунаққидини забон ва адабиёти форсӣ дар хинди қарни бистум. Ҳамроҳ ба таърихи мухтасари накд ва таҳқиқ дар адабиёти форсӣ. – Маркази таҳқиқоти форсӣ, Ройзани фарҳангии Ҷумҳурии Исломии Эрон. – Деҳлӣ: Навҷопхона, 1993. – С.18.

Во все периоды развития литературы, поэты в своих стихах высказывали ценные суждения об отношении поэта к поэтическому искусству, истинном предназначении поэта и его месте и роли в литературе, влиянии его поэзии на социум, соотношении слова и смысла в поэзии, об искусственной и изощренной поэзии, о литературных воззрениях предшествующих поэтов, что крайне важно для прояснения многих аспектов творчества литераторов.

По мнению Х. Шарифова, в этом виде критики «не все теоретические взгляды поэтов выражают важнейшие особенности развития литературы того периода. Литературно-эстетические воззрения поэтов, как и во все периоды в большей степени связаны со стилистическими особенностями их творчества и в этой связи имеют в той или иной степени субъективный характер»³⁴.

Такой вид критики литературы продолжился и в литературе XVI-XVII веков, и большинство выдающихся поэтов указанного литературного периода – Бинои, Хотифи, Мушфики, Хилоли, Восифи, Нозим, Шавкат, Саиб, Сайидо, Фитрат Зардуз, Мулхам, Бедиль высказывалось о роли и значении слова, поэтическом искусстве, стилистических особенностях своей поэзии или же подчеркивало свое превосходство в сочинении поэзии в ответ своим оппонентам.

В разные периоды развития филологических наук и появления множества литературоведческих трудов, таких как «Чахор макала» («Четыре беседы») Арузи Самарканди, «Махасин-уль-калам» («Качества пера») Маргинани, «Тарджимон-уль-балоба» («Переводчик красноречия») Умара Родуяни, «Хадаик-ус-сехр фи дакаи-уш-шеър» («Сады волшебства в тонкостях поэзии») Ватвата, «Раят-уль-арузайн» («Концепция аруза»), «Канз-уль-кафия» («Сокровищница рифм»), «Худжиста-наме дар илми аруз» («Худжиста-наме об арузе») Хасана Катто, «Аль-му'джам» («Свод правил») Кайса Рази, «Бадое'-ус-саное'» («Художественное искусство») Воиза Кошифи, возникло новое направление в критике поэзии, исследователи, особо обозначив этот вид литературной критики, которая в основном предназначена анализировать соответствие художественных произведений правилам и нормам существующих теорий, таких как метрика аруза, рифма, художественные средства, сиркат и таворуд, а также правил тазмина – подражаний поэтическому образцу, совершенство поэтической речи и манеры, назвали ее «накди хирфаи» или же «накди фанни» (дословно - профессиональная критика)³⁵.

Известные литераторы, такие как Бинои, Осафи, Хотифи, Хилоли, Восифи, Шавкат, Сакка, Сайидо, Соиб, Нозим, Бедиль, с большим благоговением и почитанием относились к творчеству великих предшественников Рудаки, Фирдоуси, Хокони, Низами, Руми, Саади, Хафиз, Джами, Хасана Дехлави и называли свои сочинения подражанием их творчеству, а себя их последователями. Также с гордостью высказывались о характерных особенностях своей поэзии, своих нововведениях и создании изысканных смыслов, а также об уникальной и неповторимой манере выражения поэтической речи.

Первый раздел главы назван «**Виды литературной критики в литературе XVI-XVII веков**» и состоит из семи параграфов, в которых подвергается анализу

³⁴ Шарифов, Х. Каломи бадеъ.– Душанбе: Ирфон, 1991.– С.120.

³⁵ Зарринкӯб, А. Ошной бо накди адабӣ. Чопи ҳафтум.– Техрон: Интишороти Сухан,– 1383. – С.342.

*Намеояд зи гулчин бозбонӣ.*³⁷

влюбиться.

*Срывающему цветы не стать
садовником.*

В литературе данного периода создание нравственных произведений, таких как «Бехруз и Бахром» Биной, «Сифот-ул-ошикин» («Качества влюбленных») Хилоли, а также в стихотворениях других литературных жанров, в таких как газель, кыт`а, касыда и мухаммас огромным пластом заложены нравственные воззрения и оценка произведений литераторов с этой точки зрения, что демонстрирует развитие нравственной критики данного периода.

*Тавозӯъ кун, ки ёбӣ арҷмандӣ,
Фурӯтан шав, ки бинӣ
сарбаландӣ.*³⁸

*Учтивым будь, чтобы стать
уважаемым,
Будь скромн и достигнешь ты
вершин.*

О нравственном аспекте произведений Биной А. Мирзоев отмечает, что «Этические вопросы можно встретить везде, в поэзии и прозе поэта, однако особое значение имеет его масневи – «Бехруз и Бахром». В этом произведении нравственно-этические воззрения Биной, высказанные им в других произведениях, получили широкое развитие, и таким образом доведены до совершенства и обобщены наилучшие идеи таджикского нравственно-просветительского учения X-XV веков.³⁹

Согласно сведениям историко-литературных источников, представители литературы XVI-XVII веков также смогли преуспеть в сатире. По словам Соммирза, таковыми были поэты Мавляна Мурод, Мавляна Хусайни, Мавляна Хайрони, Мирам Сиях.

В целом, после осуществления краткого обзора одного из наиболее распространенных видов литературной критики в литературе XVI-XVII веков, можно сделать вывод о том, что нравственная критика является одной из древнейших форм литературной критики, а соблюдение нравственных норм в художественных произведениях считалось важнейшим условием словотворчества. Произведения, противоречащие нравственности или идущие с ней врознь, подвергались строгому осуждению.

Другим видом критики является социальная критика, широко используемая во все периоды таджикской классической литературы. Литература, по сути, является отражением жизни общества, а литератор - зеркалом, отображающим в своих произведениях социальную обстановку своего времени, более того, социальная среда является возбудителем эмоций и воззрений литератора, побуждающим к созданию художественных произведений. Особенно героический эпос и батальный жанр, обладающие выраженным социальным характером и обширными сценами, ярко демонстрируют социальную обстановку и ее влияние на жизнь общества. Даже лирический жанр, насыщенный на первый взгляд личными переживаниями и выражающими эмоции радости и счастья, бол и печал, мечты, мысли и намерения личности, без социального контекста будет неполным, поскольку среда является причиной преобразования психологического состояния

³⁷ Соиб. Мунтахабот. Мураттибон З. Ахрорӣ, Л. Шералӣ. – Душанбе: Ирфон, 1980. – С.677.

³⁸ Хилолӣ, Б. Девон. Ахтарони адаб / Мухаррир М. Хотам. – Душанбе: Адиб, 2016. – Ҷ.32. – С.440.

³⁹ Биной, К. Ҳикоёт ва тамсилот. Бо саъй, кӯшиш ва таҳияи умумии Абдулғанӣ Мирзоев. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963.– С.5.

содержанию своего творчества и представляли собой наиболее прогрессивную группу. Достижения этой литературы, прежде всего, связаны с именами поэтов-ремесленников, в подтверждении чему достаточно назвать имена таких поэтов, как Сайидо, Сарафроз, Фитрат Зардуз и Мулхам, относящиеся к числу ярких и выдающихся представителей литературы исследуемого периода.⁴³ К числу поэтов-ремесленников данного периода относятся Гафур Самарканди (торговец пряностями), Масихо Самарканди (кузнец), Манзур Самарканди (сапожник), Дори Куфини (красильщик), Абдурахим Ошик (торговец пряностями), Курбон Одоб (золотошвей), Вохиб Бухорои (чеканщик), Бадеи Ирфон Бухорои (оптовый торговец), а также Азми Бухорои, Унвон Самарканди и Адои Сангчоряки, которые занимались земледелием.

В целом, во все времена влияние социальной обстановки на литературную среду является объективным явлением, а литературные воззрения являются отражением социальной обстановки. В связи с этим в социальной литературной критике предметом дискуссии является влияние литературы на общество и общества на литературу.

Другим видом литературной критики, исследованной нами в произведениях представителей таджикско-персидской литературы рассматриваемой эпохи, является психологическая критика. Неспроста поэта называют «инженером человеческой души», ведь слова поэта или писателя способны воздействовать на человеческий дух и показать ему другой мир, более красочный и более важный, чем мир реальный, знакомый его глазам. Сила и очарование творческого слова именно в том, что оно доставляет духовное наслаждение читателю или слушателю, приводит его в волнение, а иногда побуждает к действию. Речь настоящего и оригинального литератора не может быть бездушной, она должна быть живой, действенной и образной воображения.

Именно по этой причине великие поэты всегда высоко оценивали художественное слово и роль литератора. Так, Хокони слово, которое не воодушевляет, называет «позорным», Хилоли называл поэзию «откровением», поэта - «высоким престолом», поэзию - «волшебством» и поэта «волшебником», Бедиль еще более утонченно называет поэтическое вдохновение - «чудесным предвкушением», что во много раз выше колдовства и магии:

*Муддаи даргузар аз даъвии тарзи
Бедил
Сехр мушкил, ки ба кайфияти
эъҷоз расад.*⁴⁴

*Обвинитель, не притязай на
стиль Бедилья,
Магия, вряд ли достигнет
предвкушения чуда*

Выдающие поэты Рудаки, Фирдоуси, Хайям, Низами, Саади, Мавлоно, Хафиз, Камол, Соиб, Бедиль, по словам Джами, довели поэзию «до степени чуда», что признано многими известными литераторами, которые почли за честь стать их последователями.

Автор книги «Ошнои бо накд» («Знакомство с литературной критикой») рассматривает научные воззрения древних и современных ученых и философов о

⁴³ Ходизода, Р.ва диг. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX . – Душанбе: Маориф, 1988. – С. 126.

⁴⁴ Бедил, А. Осор. Ғазалиёт. Таҳияи С. Сиддиқов. – Душанбе: Адиб, 1990. – Ҷ.1.– С.231.

ключевой психологической сути литературной критики, в том числе мнения Платона, трактовавшего литературное произведение как сухое и бесполезное подражание природе, и Аристотеля, возражавшему Платону, что литературное произведение в силу фантазии писателя превосходят явления природы и цитировал в доказательство слова Филиппа Сидни: «Поэт создает другой мир, имеющий новую и неповторимую форму, поэтому поэт не повелитель природы, он ее соавтор и помощник». По мнению литераторов, исследователей и психологов, вдохновение – это состояние души, возникающее благодаря влиянию очарования, обладающее огромной силой, приводящей в волнение поэта и побуждающей его к созданию прекрасного и чистого смысла. Состояние вдохновения не возникает по воле и желанию творца. Источником вдохновения могут быть идеи и воззрения учёных, философов, мудрецов и даже самые простые идеи, т.е. для вдохновения наряду с высоким талантом, по утверждению Бедилья, нужны «здравый нрав» и внутренняя подготовка, также она связана с мотивацией извне, которую, по мнению Зарринкуба, «психология сегодня пытается представить рожденной в человеческой натуре».⁴⁵ Бедиль Дехлави в подтверждение своих слов приводит следующее:

*Ба ин гӯше, ки маънӣ аз тамизаиш
танг медорад,
Танини пашиае гар бишнавам,
илҳом мегирам.*

*Этому уху, которому суть смысла
понять так сложно,
Жужжание комара услышав,
вдохновляюсь я.*

Создатели литературных шедевров не в состоянии написать и строки без вдохновения в душе, поскольку знают, что написанное без вдохновения ценности не имеет, о чем Абулмаани говорит:

*Қадри сухан баланд кун аз машқи
хомӯшӣ,
Ҳарфи нагуфта маънии илҳом
доштааст.⁴⁶*

*Значение слова возвышай, молчание
избрав,
Несказанное слово по сути есть
вдохновение.*

Как ранее упоминалось, в большинстве авторитетных словарях слово «илхом» («вдохновение») трактуется как «нисхождение смысла в сердце милостью Бога», и большинство известных литераторов указывают на этот постулат в своей поэзии. Если Ходжа Хафиз Ширази слышал «крики и волнение святых, исходящих утром с небес, как будто они заучивали его стихи», то Бадриддин Хилоли вознес сердце поэта к высотам небес, считал поэта небесной птицей, и его перо – источником божественной благодати, и его свет – светом освещающим души. Несомненно, такая поэзия рождалась в состоянии вдохновения, и это никак не может быть интерпретировано по законам логики и ума:

*Забоне чун забони шоирӣ нест,
Фунуни шеър гайр аз соҳирӣ нест.
Сухан дар қолаби вазну қавофӣ,
Барад занги малол аз табъи софӣ.
Дили шоир ба авҷи осмон аст,*

*Нет языка, подобного языку
поэзии,
Поэзия не что иное, как магия.
Речь в гармонии рифмы и
размера,*

⁴⁵ Бедил, А. Осор. Ғазалиёт. Таҳияи С. Сиддиқов.– Душанбе: Адиб, 1990.– Ҷ.1.– С.231.

⁴⁶ Бедил, М. Куллиёт: Ғазалиёт. Иборат аз ҷаҳор чилд.– Кобул, 1341.– Ҷ.1.– С.222.

*Зи шаҳбозони қудсиошён аст*⁴⁷. *Уноси́т прочь из души огорчения.
Душа поэта парит в небесах,
Он - птица, живущая на святых
небесах*

В заключение следует отметить, что объяснение душевного состояния поэта и его внутреннего мира – дело весьма сложное и загадочное, и в то же время представляет интерес для критического исследования, до настоящего времени не ставшего предметом всестороннего изучения.

Историческая критика в творчестве писателей исследуемого периода также занимает существенное место. В центральной оси художественной литературы всегда находится человек. Совсем не случайность, что иногда литературу называют еще и человековедением. Именно поэтому материалы художественных произведений широко используются исследователями различных научных отраслей. В частности, историки и исследователи истории литературы часто используют сведения из художественных произведений при исследовании политической, социально-экономической, научной, литературной и культурной обстановки, а также анализе причинно-следственных связей возникновения конфликтов, прогресса или регресса общественной жизни, новых явлений и феноменов, взаимодействий между членами общества в разные исторические периоды. Исследователи истории в качестве достоверного источника используют произведения литераторов или, наоборот, существует множество литературных произведений, раскрывающих суть исторических событий посредством описания событий и явлений определенной эпохи. В связи с этим, некоторые критики считают, что исторические события являются главным критерием определения ценности литературных произведений. Однако другая часть опровергает данные утверждения сторонников исторической критики, утверждая о том, что «то, что является предметом интереса критиков в художественных произведениях, является не только историческим аспектом»⁴⁸.

В более чем тысячелетней истории таджикско-персидской литературы существовали также стихотворцы, из поэзии которых остался лишь один бейт или небольшой отрывок из поэтического сборника. Другие же произведения канули в лету по разным причинам. Этот вопрос подробно исследован в книге автора этих строк под названием «Тазкираи шоирони Зарафшон» («Антология поэтов Зерафшана») на примере произведений неизвестных поэтов XVI-XIX веков верховий Зерафшанской долины⁴⁹.

Историческая критика важна для познания поэзии и литературы, однако ее не следует считать достаточной при исследовании поэзии и прозы, по следующим причинам:

1. Критики, рассматривающие поэзию и литературу с точки зрения истории, попадали под влияние литературных произведений определенного автора, и если литературные произведения им нравились, они представляли жизнь писателя как добрую и поучительную, также наоборот, если у них складывалось негативное впечатление от прочтения литературного произведения, то подвергали критике его

⁴⁷ Хилолӣ, Б. Девон. Ахтарони адаб. Мухаррир М. Хотам.– Душанбе: Адиб, 2016.– Ҷ.32.– С.478.

⁴⁸ Зарринқуб, А. Ошноӣ бо нақди адабӣ. – Техрон: Интишороти Суҳан, 1383.– С.98.

⁴⁹ Маҳмадшоев, М. Тазкираи шоирони Зарафшон.– Хучанд, 2010. – 104 с.

жизнь и давали низкую оценку его творчеству. Например, некоторые иранские критики высказали следующее мнение об авторе «Тазкираи Насрободи» («Антология Насрабади»): «Суждения и подборка стихов Насрободи являются пристрастными и несправедливыми, например, он упомянул двадцать один бейт своего сына Бадеуззамана, который является неизвестным поэтом, а из поэзии Бедиля Дехлави привел лишь два бейта. Он особо комментировал творчество некоторых поэтов, таких как Мирза Исхок, Халифа Султон, и был недобр к другим, упоминая о них нелицеприятно».

2. Если в литературной критике преобладает исторический подход, то его литературоведческий аспект не будет достаточен. Поэт может обратиться к истории, однако исторический аспект не будет достаточен для критики и признания его художественных произведений. Историческая критика оценивает произведения искусства, написанные под вдохновением, благодаря природному таланту или жизненному опыту лишь по одному критерию. Так, Насрободи в своей антологии, упоминая творчество Зулоли Хонсори, который был одним из самых скандальных поэтов своего времени, говорит о нем следующее: «Он уникален по чистоте и привлекательности слова, в жанр масневи он внес новый стиль, которому никто не может подражать, его высокие стихи подобны чуду». Со слов Насрободи об этом «неприемлемом для других» поэте можно сделать вывод, что ему нравилась поэзия Зулоли, и он даже считал некоторые его стихи «тайным вдохновением».

3. Иногда последователи исторической критики искали прямую связь между жизнью писателя и его творчеством, и в данном случае поэт предстает главным персонажем поэмы, даже если эта поэма рождена воображением поэта. В других случаях произведения поэта представлены как последствия ряда исторических событий. Например, автор «Тазкире Насрободи» весьма лестно отзывается о четверостишии поэта, своего современника - Мирхамама, воспевавшего имама Али, и дает ему оценку, равную целому поэтическому дивану:

<i>Ин чаҳор халифаро, ки медонӣ</i>	<i>Эти четыре халифа, знакомых</i>
<i>нағз,</i>	<i>тебе,</i>
<i>Гӯям сухане бо ту зи инсоф</i>	<i>Скажу тебе, ты совести не</i>
<i>малағз.</i>	<i>теряй.</i>
<i>Бодомӣ хилофат аз паи гардишии</i>	<i>Миндаль халифов по воле судьбы,</i>
<i>дахр,</i>	<i>Сбросил три шкуры, пока</i>
<i>Афканд се пушт то бурун омад</i>	<i>открылось</i>
<i>мағз⁵⁰.</i>	<i>ядро</i>

Однако несмотря на все противоречия, историческая критика является одним из наиболее важных видов литературной критики. Этот вид критики имеет особое значение при определении достоверности исторических фактов в литературных произведениях. Критик должен точно определить достоверность и правильность исторических фактов на основании неоспоримых письменных свидетельств, а в случае искажения или ошибки в использовании исторических фактов в литературном произведении должен донести до автора доказательства и способствовать исправлению текста литературного произведения, а также найти причины возникновения недочетов и искажений и пути их исправления.

⁵⁰ Футухӣ, М. Нақди адабӣ дар сабки хиндӣ. –Техрон: Интишороти Сухан, 1385.– С.226, 233, 230.

Другим видом критики является профессиональная литературная критика. На первый взгляд кажется, что литератор по собственной воле и усмотрению занимается сочинением художественных произведений, выбором темы, стиливой манерой, использованием художественных средств, т.е. волен в выборе художественных приемов, литературных жанров, в сочинении стиха, композиционного построения сюжета и т.д. В действительности, все жанры художественных произведений, как по форме, так и по содержанию, по образности и художественной стилистике, а также в идейно-композиционном строе следуют внутренним правилам сюжета, языка и стилистики выражения, сформировавшимся на протяжении веков нормам и канонам, которым литератор должен непременно следовать. За пренебрежением сформировавшейся и признанной системой форм и содержания художественного произведения, последует критика литературоведов, в целом называется профессиональной критикой.

Этот вид литературной критики также распространен в таджикском литературоведении. Соблюдение поэтами и писателями правил и законов литературного жанра – главное требование профессиональной литературной критики. В связи с этим, еще с древнейших времен новичкам в ремесле, ученые и литераторы вменяли в правило изучать правила грамматики и художественные формы. Указания, рекомендации и наставления ученых-литературоведов в «Кабус-наме» Кайковуса, «Чохор макала» Арузи Самарканди, «Ал-муджам» Кайса Рози, «Бадое'-ус-саное'» Атауллаха Хусайни, «Нафаис-ул-фунун фи араис-ул-уюн» Махмуда Омули и др. до сих пор не утратили своей научной, литературной и просветительской ценности.

Согласно источникам, в XVI-XVII веках были созданы ценные литературоведческие труды, как «Дур-уль-бахр» («Жемчуга моря») Казои Зомини, трактат «Муаммо» («Загадка») Джамили Бухорои, трактаты о загадках и метрике аруза Дарवेशа Мухаммада Косони, в XVI-XVII вв., «Маджма'-ус-саное'» Низомуддина Ахмада, которые играют значимую роль в развитии классического литературоведения, в том числе профессиональной литературной критики.⁵¹ По мнению выдающихся литературоведов, наряду с полным изучением и знанием правил и законов литературного искусства, изучение классических литературных произведений является также одним из главных условий успеха на творческом пути. Правила и законы литературного жанра, как и другие аспекты общественной жизни и природы, всегда находятся в процессе эволюции и развития.

Согласно мнению исследователей, в ходе изучения профессиональной литературной критики обнаруживается еще один вид критики, называемой критикой словесности. В профессиональной критике при определении ценности литературного произведения критик, прежде всего, обращает внимание на соблюдение общих правил и закономерностей в употреблении слов и выражений, поскольку, по мнению ученых, словесный аспект считается основным элементом в художественном произведении, поскольку слово является лицом любого произведения. Это подтверждается строками Бедиля:

⁵¹ Ходизода, Р. ва диг. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Маориф, 1988. – С.28.

*Маънӣ ба зайри лафз мусаввир
намешавад,
Афтодааст кори дилу дида бо
ниқоб⁵².*

*Смысл не может отражаться
помимо слов,
Души и сердца порывы не обходятся
без покрова.*

В заключение можно сказать, что в произведениях исследуемой эпохи, наряду с использованием разных видов критики, также широко использовались историческая, профессиональная и словесная критика. Более того, исследование профессиональной критики в произведениях литераторов этой эпохи привело нас к заключению, что последователи данного подхода высоко ценили значение слова.

В литературе исследуемого периода критика смысла среди других видов литературной критики занимает особое место. Литераторы в художественной речи отождествляли слово и его смысл с телом и душой, лицом и сущностью, морем и жемчужиной, влюбленным и возлюбленной, духом и телом. Если всмотреться в смысл этих уподоблений, то можно заметить, что первичен всегда смысл, а слово - вторично. Джурджани, выдающийся ученый в красноречии, подчеркивает это и считает, что ценность и значимость слова создается благодаря глубокой и неразрывной связи слова и его смысла. Джурджани приводит: «Когда мы говорим, что это слово верно, мы рассматриваем его положение с точки зрения порядка речи и его гармонии со значением сопутствующего с ним словом. Когда мы говорим, что другое слово находится на своем месте, приятно для слуха и легко на языке, то имеется в виду та смысловая гармония и соответствие, которое существует между этими словами».⁵³

В нравственной, социальной, исторической, психологической и литературной критике большее значение приобретает смысл, а форма, размер, рифма, жанровые особенности и даже художественность речи отходят на второй план.

В профессиональной критике внимание критика сосредоточено на слове и его смысле, поскольку слово и смысл должны находиться в устойчивой зависимости.

*Аз Сулаймон сар намеҷид агар
деву парӣ,
Лафзу маънӣ ҳам бувад дар таҳти
фармони сухан⁵⁴.*

*Также как Сулейману подчинялись
пери и дивы,
Слова и смысл также подчинены речи.*

Критика смысла и содержания играет особую роль при установлении объективной ценности литературных произведений и требует от литературного критика совершенного знания всей совокупности художественных средств.

Второй раздел главы назван «Авторская критика в произведениях литераторов XVI-XVII веков» и посвящен одному из древнейших и наиболее эффективных видов литературной критики – поэтической критике, посредством которой литераторы выражали свои критические воззрения, о достоинствах и недостатках произведений классических и современных поэтов. В таджикско-персидской литературе поэтическая критика признана одной из древнейших видов

⁵² Бедил, А. Осор. Ғазалиёт. Таҳияи. С. Сиддиқов.– Душанбе: Адиб, 1990.– Ҷ.1.– С.147.

⁵³ Чурҷонӣ, А. Асрор-ул-балоғат. Гарҷумаи Халил Тачлил.– Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1396. – С.87.

⁵⁴ Табрэзӣ, С. Девон. Ғазалиёт. НУН-ЙО. Бо кӯшиши Муҳаммад Қаҳрамон. – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1380. – Ҷ.6.– С.293.

литературной критики, которую можно встретить еще в художественных произведениях IX-X веков. Этот вид критики в последующем продолжил развитие наряду с расширением и развитием художественной литературы, с возникновением новых литературных тенденций, совершенствованием содержательного и стилистического аспекта произведений литературы. Поначалу теоретические воззрения были относительно просты и в основном сводились к восхвалению поэтов-основоположников таджикской классической литературы, таких как Рудаки, Фирдоуси, признанию творческого мастерства, изредка критике поэзии других поэтов.

В последующие периоды развития литературы произошло расширение тематического и содержательного аспекта поэтических произведений, охватывающих философско-научные вопросы, возникли известные литературные школы, в частности суфийская литература, обусловившая создание суфийских литературных шедевров, получила развитие придворная литература, обострилось соперничество поэтов в поэтическом мастерстве, ожесточилась конкуренция среди литераторов, поэтов, критикующих поэзию друг друга, утверждающих и доказывающих свое превосходство над своими современниками, выражающих уважение к великим творцам прошлого, что в целом отражено в поэзии, вобравшей в себя литературную мысль исследуемой эпохи.

Ученый Ю. Салимов, высказав интересные и обоснованные суждения о политической, социально-культурной жизни XVI-XVII веков и литературной ситуации указанной эпохи, отмечает: «Таким образом, литература XVI века, продолжив все прогрессивные литературные традиции X-XV вв., местами вводила некоторые изменения и совершенства». А литературную жизнь XVII века ученый характеризует тем, что «начиная с 20-х годов XVII века литературная жизнь в Средней Азии стала очень оживленной. В этот период династия Аштарханидов начала уделять внимание литературным придворным собраниям, в которых собирали до 30-40 поэтов»⁵⁵.

Критика поэтов в литературе XVI-XVII веков существенно отличается от предшествующих периодов таджикско-персидской литературы, а художественные воззрения поэтов указанного периода можно классифицировать следующим образом:

- а) Критика собственной поэзии
- б) Критика поэзии предшествующих поэтов
- в) Критические воззрения о поэзии и поэтах

Все представители литературы исследуемого периода, размышляя о месте и ценности своей поэзии и поэзии предшествующих поэтов, выказывали уважение известным поэтам, как Низами, Саади, Аттар, Камол, Мавляви, Хафиз, Ходжу, Амир Хусрав, Хасан, Хокони и упоминали о своей приверженности к их поэзии.

Основные проблемы литературной мысли XVI-XVII веков можно разделить следующим образом:

1. Познание величия выдающихся литераторов прошлого и выражение приверженности и уважения к их поэзии;
2. Признание своей приверженности известным поэтам и писателям прошлого или же современным литераторам. Сочинение стихотворений в

⁵⁵ Салимов, Ю. Ёдгори умр.– Хучанд: Нури маърифат, 2003.– Ҷ.2.– С.293;360.

стилистике известных поэтов или создание стихов в подражание известных произведений стихотворцев своего времени;

3. Упоминание о равенстве собственных сочинений с произведениями знаменитых литераторов;

4. Чувство гордости за свою поэзию, акцент на превосходство собственных стихов и своего мастерства в том или ином литературном жанре;

5. Суждения о литературных достоинствах и недостатках произведений литераторов, а также анализ их поэзии и представление выводов;

6. Отстаивание собственных позиций и места в литературе и достойный ответ оппонентам и завистникам;

7. Критика поэзии других поэтов в целях демонстрации своего мастерства и таланта;

8. Суждения о соотношении слова и смысла в поэзии;

9. Особенности поэзии индийского стиля;

10. Превосходство смысла над словом;

11. Подчинение слова смыслу и содержанию;

12. Ценность и значимость поэта и поэтического слова.

Выдающиеся представители литературы XV-XVI веков, такие как Бинои, Осафи, Хотифи, Хилоли, Восифи, Мушфики, Калим, Мухташам, Коони, Шавкат, Нозим, Сайидо, Соиб, Бедиль, Фитрат Зардуз, Мулхам высказали свои суждения в этом направлении так же, как и литераторы предыдущей эпохи.

Гератская литературная школа под руководством Джами оказала глубокое влияние на становление многих известных литераторов, а большинство представителей литературы XV-XVI веков были воспитанниками этой школы, сочинявшими стихи в хорасанском и иракском стилях. Еще при жизни Джами в Хорасане зародился новый стиль в поэзии, о котором позднее исследователи упоминали под названиями «период литературного возрождения», «поэзия индийского стиля», «индийский стиль», «стиль Бедиля». Новый стиль сочинения газелей связан с именем поэта Бобо Фигони. Известный востоковед Е.Э. Бертельс в статье «К вопросу об индийском стиле в персидской литературе» писал: «Фигони прибыл в Герат в начале был благосклонно принят при дворе Султана Хусайна. Однако его новая манера выражения пришлась не всем по вкусу, говорят даже, что современники называли его неумелые и непонятные стихи «**фиганият**» («особенное изящество»)»⁵⁶.

Представители первой группы, выражая свое уважение и благоговение выдающимся поэтам прошлого, гордились плавностью и изысканностью собственной поэзии. Поэты второй группы, в частности Калим, Мухташам, Коони, Шавкат, Нозим, Сайидо, Соиб, Бедиль, Фитрат Зардуз⁵⁷, помимо новаторства в манере изложения и новизны в тематике и содержании, обладали собственными уникальными суждениями по вопросам поэтического мастерства и поэзии, высказали мнение о соотношении формы и содержания, особенностях поэтического стиля, превосходства смысла над словом, о соответствии слова смыслу и содержанию, о месте и предназначении поэтической речи и поэта,

⁵⁶ Бертельс, Е. Избранные труды. Наваи и Джами. Главная редакция восточной литературы. – Москва: Издательство Наука, 1965. – С.436.

⁵⁷ Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII.– Душанбе: Дониш, 1985.– 284 с.

которые в последующие века оказали существенное воздействие на дальнейшее развитие литературной критики. При сравнении художественных воззрений обеих групп относительно литературных понятий «поэзия», «форма», «содержание», «смысл», «слово» можно ясно проследить и различие в их поэзии. Следует отметить, что, за исключением слова «*сухан*» («слово»), все упомянутые понятия употребляются в качестве литературных терминов.

Как показали результаты, художественные воззрения литераторов второй половины XVI века и XVII века в освещении всех обсуждаемых вопросов в отличие от представителей литературной школы Герата были более основательными.

Автор «Бадое'-ул-вакое'», сравнивая собственные поэтические сочинения с поэзией Хасана Дехлави отмечает, что если его стихи прочитают люди, обладающие поэтическим вкусом, то почувствуют, что они по форме и содержанию настолько похожи стихам Хасана Дехлави, что невозможно отличить.

Выдающиеся поэты XVI и XVII веков также, как и предшественники, размышляли в своей поэзии, о поэтике своих стихов, об их плавности и совершенстве, о своем даре и поэтическом таланте, иными словами, о ценности своего творчества, что имеет огромное значение для определения роли и особенностей поэтической критики, поскольку специфические особенности литературы каждого периода проявляются прежде всего, в поэзии исследуемого периода.

Наряду с другими литераторами XVI-XVII веков Соиб и Бедиль, как выдающиеся писатели указанной эпохи, своими творениями открыли новые страницы в истории таджикской литературы и оказали существенное влияние на её дальнейшее развитие. О выдающейся роли и характерных особенностях их поэзии написано немало статей, диссертаций и исследований. В связи с тем, что стилевая манера и художественные воззрения Бедилья в отечественном литературоведении изучены достаточно всесторонне и опубликовано множество статей и книг по этому вопросу, мы воздержимся от повтора критических суждений и сосредоточим внимание на критические взгляды Соиба в его стихотворениях, поскольку изучение большого количества его стихотворений, по мнению исследователей его творчества показывает, что он отличался изысканным красноречием, высказывал свои суждения о поэтической речи и поэте, о приоритете смысла над словом относительно больше, чем все его предшественники и современники, и бейты приведенные нами в последующих главах и разделах, являются тому доказательством.

а) Критика собственной поэзии

Большинство авторов научно-литературных источников высоко оценили творчество и поэтическое искусство Соиба. В частности, Шибли Нумани признает, что «Поэзия в Иране началась с Рудаки и закончилась Мирзой Соибом. До Рудаки также были поэты, и после Мирзо Соиба люди сочиняли стихи»⁵⁸. Вопрос поэзии и поэтики, знакомство с поэтами занимает в стихотворениях Соиба особое место. В большинстве стихотворениях он высказывает глубокие мысли о художественной речи, о большом труде поэта в создании изысканных стихов. Поэт посвящает этой

⁵⁸ Табрзй, С. Девон. Мунтахаби ғазал. Ахтарони адаб. Мураттибон: З. Ахрорй, Л. Шералй. – Душанбе: Адиб, 2017.– Ҷ.34.– С.8.

теме целую газель и подчеркивает, что слово – это свет и отрада души, цветок в букете ценителей поэзии, снадобье для израненного тела, а ее недостатки и слабость могут вызвать презрение ценителей поэтического слога. Чтобы поэзия блистала красотой и облагораживала душу, необходимо соблюдать соотношение слов и смысла. Соиб в большинстве случаев подчеркивает именно этот момент и говорит, что красивое слово окрыляет смысл:

<p><i>Гарчи бебол кунад маънии нозук парвоз, Лафзи покиза пару бол бувад маъниро⁵⁹.</i></p>	<p><i>Хотя и парит без крыльев тонкая мысль, Чистое слово окрыляет смысл.</i></p>
--	---

б) Критика поэзии других. Соиб, будучи красноречивым поэтом, выступая среди наиболее известных поэтов, сочинявших газели, был мостом между прошлым и последующим периодами, и, наслаждаясь изящной мыслью великих мистиков - Санаи, Аттара, Амир Хусрава, Саади, Балхи, Ходжа Хафиза, открыл путь их воззрениям среди своих современников и будущим поколениям, сыграв тем самым значимую роль в развитии газели и красноречия. Упоминание в стихах Соиба имен известных литераторов прошедших веков и его современников свидетельствует о том, что он был хорошо осведомлен об их поэтическом творчестве. В своих стихах Соиб упоминает имена Санаи - 4 раза, Аттара - 9 раз, Мавляна - 45 раз, Саади - 10 раз, Хафиза - 33 раза, Фигани - 6 раз, Амира Хусрава - 5 раз и Толиба - 7 раз. Он писал поэтические ответы, заимствовал из их стихов или же выражал свое уважение и почитание в отдельных бейтах, и всегда подчеркивал свою приверженность их произведениям.

в) Художественные воззрения Соиба о поэзии и поэтическом искусстве

Поэт сочинил семь полных газелей с редифом «сухан» (поэзия), одну газель с редифом «маони» (мн. ч. «смысл»), одну газель с редифом «маъни» («смысл») и одну газель с редифом «газал» (газель»). По мнению поэта-философа, смысл создается посредством слога, поэтому место слова таково, что никакая творческая рука не может стоять выше его:

<p><i>Аз сухан арзу само таширфи ҳастӣ ёфтааст, Ҳеч дасти офариниш нест болои сухан⁶⁰.</i></p>	<p><i>Словом были воздвигнуты земля и небеса, Над словом не властна никакая создающая рука.</i></p>
---	---

Своеобразие литературных произведений этого периода связано с возникновением «поэзии в индийском стиле», то есть нового стиля. Наиболее видные представители этого направления как в Хорасане и Мавераннахре, так и в литературе Индийского субконтинента высказывали в своих стихах интересные суждения, связанные с литературной критикой, и если эти мысли о слове и смысле, приоритетном статусе смысла, неразрывности связи между словом и речью, поэтическим воображением, о поэзии индийского стиля и её своеобразия собрать воедино и систематизировать, то можно представить полное руководство

⁵⁹ <http://bit.ly/SaebNebesht/1399> *تایستان مقیمی حسین نویسنده و برناه نویسنده 401 تھیہ و برناه نویسنده*

⁶⁰ Табрэзӣ, С. Девон. Ғазалиёт. НУН-ЙО. Бо кӯшиши Муҳаммад Қаҳрамон.– Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1380.– Ҷ.6.– С.292.

по литературной критике. Как уже подчеркивалось, представители индийского стиля зачастую были приверженцами изысканной, отягощенной сложными смыслами поэзии и сыграли существенную роль в развитии таджикско-персидской литературы, отдавая приоритет содержанию.

Таджикская классическая литературная критика, которая также упоминается терминами «*накд-уш-шеър*», «*карз-уш-шеър*», развивалась наряду с классической литературой и присутствовала в поэзии еще до времен написания специальных трудов по литературной критике и называлась поэтической критикой. Начиная с основоположника таджикско-персидской литературы Рудаки и его современников, вплоть до других эпох, поэты говорили о соотношении слова и смысла в поэзии, о художественных воззрениях выдающихся поэтов, оказавшие сильное влияние на формирование норм и правил поэтической речи. Однако таким подходом не все теоретические воззрения литераторов касаясь литературной критики смогли отобразить общие характеристики развития литературы определенного периода. Следует подчеркнуть, что этот вид литературной критики продолжался и в литературе исследуемых периодов, причем большинство знаменитых литераторов этого периода, высказав свои мысли о высокой ценности слова, поэтического искусства, изысканности и привлекательности своих творений, подчеркивали свое превосходство в сочинении стихов над своими соперниками. Еще одним важным фактором развития литературоведения является сочинение в области литературоведения, давшие начало новому течению в поэтической критике, которое ученые назвали профессиональной литературной критикой.

Другой предпосылкой развития литературной критики считается появление в XVI-XVII вв. множества литературных, художественных и научных произведений. Эти произведения внесли ясность в исследование многих литературных, исторических и культурных вопросов рассматриваемого периода, поскольку авторы указанных произведений, будучи являясь выдающимися учеными-литературоведами, принимали непосредственное участие на литературных собраниях и дискуссиях. По этой причине ими дается подробное описание деятельности множества научных и литературных собраний и объективное мнение и выводы. Исследование художественных воззрений литераторов указывает на то, что в стиле изложения представителей литературы первой половины XVI в., в том числе Бинои, Хилоли, Осафи, Хотифи, Мушфики, Восифи, прослеживается достойное продолжение традиций литературной школы Герата, и литературное мнение представителей нового стиля существенно отличалось от них. Представители нового стиля, наряду с изменением способа изложения и расширением тематики и содержания поэзии, расширили круг своих суждений и высказали свои положения о соотношении формы и содержания, об особенностях новой поэзии, превосходства смысла над словом, подчинении слова содержанию, о статусе поэта и поэзии.

Особое место в развитии литературной критики занимают также исторические произведения: «Бабур-наме» Мирза Бабура, «Бадое'-ул-вакое'» Восифи, «Шарафномаи Шохи» («Книга о чести правителей») Таниша, «Хабиб-ус-сияр» Хондамира, относящиеся к числу наиболее ценных произведений исследуемой эпохи.

Последним фактором, сыгравшим существенную роль в развитии литературной критики данного периода, являются литературные собрания,

получившие широкое распространение. Именно проведение поэтических собраний в литературных кругах Хорасана, Индии и Мавераннахра обусловило развитие литературной критики и укрепило ее теоретическую основу.

Третья глава диссертации озаглавлена «Традиция составления тазкире и развитие литературной критики», в которой важнейшие положения представлены в пяти разделах.

В первом разделе под названием «Традиция составления тазкире в литературных кругах Мавераннахра и Хорасана и краткое описание наиболее известных антологий указанных литературных кругов» изучены важнейшие литературные источники этих регионов и их особенности. Большинство ученых, занимающиеся исследованием литературы первой половины XVI века, обязательно ссылаются на «Маджолис-ун-нафоис» Навои. Это тазкире, составленное в конце XV века, точнее в 1490-91 годах и дополненное в последующем, в 1497-98 годах, содержит сведения о многих представителях литературы первой половины XVI века. Навои внес новшества в жанр тазкире, существенно повлиявшие на развитие более поздних антологий. Литературовед У. Каримов, рассуждая о ценности и характерных особенностях этого тазкире, отмечает: «Маджолис-ун-нафаис» совершенно отличается от всех предыдущих тазкире с точки зрения авторского описания жизни и деятельности литераторов, современников поэта и их расположения по сословиям. В этом вопросе Навои уникален и является новатором в истории развития традиции составления тазкире»⁶¹. По словам Алиасгара Хикмата и Усмона Каримова, переводчики в ходе перевода этого произведения исключили либо сократили некоторые разделы тазкире Навои.

Среди других известных и ценных антологий исследуемого периода можно упомянуть «Тухфаи Соми» Соммирза Сафави, «Музаккир-ул-ахбаб» Ходжи Хасана Нисори, «Тухфат-ус-сурур» Чанги, «Тазкират-ул-таварих» Мирали Кобули, «Тазкират-уш-шуара» Мутриби, «Музаккир-ул-асхоб» Малехо. Тазкире «Музаккир-уль-ахбоб» является логическим продолжением «Маджолис-ун-нафаис» и составлено в 1568 году Хасаном Нисори. Тазкире охватывает сведения о двухстах восьмидесяти трех поэтах XVI века, живших в Хорасане, Мавераннахре и других соседних регионах вплоть до Кашгара и Индии. Это тазкире является одним из наиболее важных литературных и исторических источников о жизни в Мавераннахре в десятом веке хиджры.

Литературно-исторические аспекты и другие особенности указанных тазкире исследованы отечественными и зарубежными учёными и литературоведами. Среди них особую ценность представляют тазкире «Тухфаи Соми» Соммирзо Сафави и «Тазкират-уш-шуаро» Мутриби Самарканди, поскольку оба произведения широко используются учеными и исследователями литературы в силу полноты содержания и критических воззрений, а главное, точного и объективного анализа литературных проблем. В «Тухфаи Соми» Соммирзо Сафави (1560) приводятся интересные сведения по жизнеописанию и о поэзии 713 поэтов-современников автора, которые разделены по сословиям. Ценность указанной тазкире состоит в том, что Соммирзо, наряду с точными и достоверными сведениями, высказывает свои критические суждения о творчестве известных и малоизвестных поэтов и о достоинствах и недостатках их поэзии.

⁶¹ Каримов, У. Таджикская литература в XVI в. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.22.

Второй раздел главы назван «Традиция составления тазкире на Индийском субконтиненте и краткое описание известных антологий» и содержит сведения об антологиях, написанных в Индии. В период правления Тимуридов Индии было написано множество научных, литературных и исторических произведений. В годы правления Кураганидов индийские ученые приложили немало усилий для написания антологий на персидском языке, которые, по мнению исследователей, являются достоверными источниками по изучению истории литературы. Жанр тазкире в Индии до установления мусульманских династий не имела широкого развития, и только в годы их правления этот жанр обрел более широкую жанровую самостоятельность и привлек внимание литераторов⁶².

Наряду с составлением специальных тазкире в исследуемые века создавались и комплексные тазкире, включающие в себя сведения из разных периодов персоязычной литературы. К этой группе антологий относятся «Арафот-уль-ошикин» Мухаммада Авхади, «Латоиф-уль-хаёл» Дороби Ширази, «Маджма'-уль-фузало» («Свод мудрецов») Бакои Бухорои. Тазкире «Арафот-ул-ошикин» Такиуддина Мухаммада Авхади (1616 г.) включает жизнеописание и избранную поэзию более 3300 древних поэтов и поэтов-современников автора, от истоков персидской поэзии до момента написания тазкире, в алфавитном порядке в двадцати восьми разделах. Каждый раздел посвящен одной букве и состоит из трех подразделов с подробным введением. «Латоиф-ул-хайял» («Занимательные мысли») Дороби Ширази, с поэтическим псевдонимом Ориф (1076-1078), представляет собой общую антологию, упорядоченную по названиям городов, и состоит из двух томов.

Тазкире «Маджма'-уль-фузало», состоящее из введения, трёх глав и заключения, написано в конце XVI - начале XVII века Ходжа Мухаммадом Бакои Бухори. Тазкире «Хафт иклим», составленное Амином ибн Ахмадом Рази (1594 г.), предоставляет обширные исторические, географические и историко-географические сведения. «Джавохир-ул-аджоиб» султана Мухаммада Фахри ибн Мухаммада Амири Хирави является уникальной антологией женской поэзии, в которой представлены биографические сведения и поэзия тридцати одной поэтессы.

В течение длительного периода времени, когда в Мавераннахре антологии не вызывали интереса, в Индии появились тазкире «Каламот-уш-шуаро» («Слово о поэтах»), «Хамешабахор» («Вечная весна»), «Сафинаи Хушгу» («Антология Хушгу»), «Яди байзо» («Белая рука»), «Сарви озод» («Вольный человек»), «Рияз-уш-шуаро» («Сады поэтов»), «Маджма'-ун-нафаис» («Сборник ценностей»), «Нукот-уш-шуаро» («Мысли поэтов»), «Гули ра'но» («Изящный цветок»), «Хулосат-ул-калом» («Избранные слова»), «Сухуфи Иброхими» («Сватки Ибрагима»), часть из которых относятся к общим антологиям, в которых собраны ценные сведения о жизни литераторов Мавераннахра и Хорасана и приведены образцы из поэзии стихотворцев.

В целом, в силу политической, экономической и социальной обстановки, с начала XVI века и в течение двух последующих столетий литературная жизнь Хорасана и Мавераннахра переживала кризис, придворная литература замерла в своем развитии, и в то же время в Индии таджикская поэзия и проза была на пике своего развития.

⁶² Амири, К. Забон ва адабиёти форси дар Ҳиндустон. – Техрон: Вазорати иршоди исломӣ, 1374. – С.4.

В третьем разделе этой главы, названной «**Методы поэтической критики в тазкире**», рассмотрены образцы литературной критики, существующее в тазкире, написанной в Мавераннахре, Хорасане и Индии. Жанр тазкире в истории науки, культуры, таджикско-персидской литературы имеет древнюю историю. Первым произведением, в котором использовано слово «*тазкира*» («антология»), является «Тазкират-ул-авлиё» («Антология святых») Аттара Нишопури⁶³, в котором представлены сведения о жизни и достоинствах праведников. В более поздние периоды развития таджикско-персидской литературы и науки были написаны произведения, в которых содержались сведения о жизни учёных, старцев, мудрецов, поэтов. В связи с этим в зависимости от содержания произведения их называли: *тазкират-ул-уламо*, *тазкират-ул-машоух*, *тазкират-ул-фузало*, *тазкират-уш-шуаро* и т. д.

В литературных тазкире приводят биографические сведения о жизни поэтов, образцы их стихов, достоверные сведения о политической, исторической, социальной и культурной обстановке, которые имеют важное и особое значение для исследования различных сфер общественной жизни. Именно поэтому антология была признана энциклопедическим произведением.⁶⁴

По мнению исследователей, в том числе Гулчина Маони, Мухаммада Ризаи, Махмуда Футухи, Ахмада Нумани, Орзу Накизаде на первом этапе в тазкире приводились только биографические сведения о жизни поэтов, и «в некоторых случаях указывались особенности поэзии или сведения о личности поэта»⁶⁵, однако с течением времени критический аспект тазкире стал шире и возникла особая сфера исследований – исследование методов литературной критики в антологиях, в результате чего были сочинены научные статьи и работы, посвященные исследованию особенностям критических воззрений составителей тазкире и использования ими терминологии литературной критики в тазкире XVI-XVII вв.

Изучение и сравнительный анализ тазкире XVI-XVII веков, например персидских переводов «Маджолис-ун-нафаис» Навои, «Бабур-наме» Бабура, «Тухфаи Соми» Соммирзо, «Тазкират-уш-шуаро» Насрободи, «Музаккир-ул-ахбаб» Нисори, «Тазкират-уш-шуаро» Мутриби, «Тухфат-ус-сурур» Чанги, «Майхана» Фахруззамони, «Музаккир-уль-асхаб» Малехо указывают на то, что названные произведения, наряду со своими характерными особенностями, обладают и общностью.

Сведения в тазкире о поэтах различны – о знаменитых поэтах авторы приводят подробные сведения, относительно других же – ограничиваются лишь цитированием одной-двух строк из их поэзии. Такая особенность часто встречается в тазкире «Маджолис-ун-нафоис» Навои, «Хафт иклим» Ахмада Рази, «Каламот-уш-шуаро» Сархуша и «Тазкират-уш-шуаро» Мутриби. Так, в «Маджолис-ун-нафоис» приведены всего несколько строк о таких поэтах, как Мавляна Гуси, Мавляна Бадахши, Мавляна Надими, Мавляна Масихи, Мавляна Ходжи Абулхасан, Мавляна Кутби⁶⁶. Мутриби также приводит в своем тазкире

⁶³ Накави, С. Тазкиранависии форсӣ дар Ҳинду Покистон.– Техрон, 1967.– С.3.

⁶⁴ Маонӣ, А. Таърихи тазкираҳои форсӣ.– Техрон, 1343.– Ҷ.1.– С.190.

⁶⁵ Ризой, М. Нақди адабӣ дар тазкираҳои сабки ҳиндӣ // Фаслномаи таҳассусии сабқшиносии назму насри форсии Баҳори адаб.– Поизи 1392.– №3.– С.250.

⁶⁶ Навой, А. Маҷолис-ун-нафоис. Бо саъй ва эҳтимоми Алиасфар Ҳикмат.– Техрон: Китобхонаи Манучехрӣ, 1363.– С. 18, 19, 21, 22.

краткие сведения о таких поэтах, как Йезди, Ахмад Гилани, Азхари Дехлави, Ахмад Артавони, Амони Бадахшони, Оташи Бухорои, Акдаси Хорасани, Бабли Самарканди⁶⁷.

Критические воззрения составителей тазкире можно разделить на две группы: критика поэта и критика его поэзии.

1. Критика поэта

а) Критика личных качеств и характера поэтов

Составители тазкире в своих произведениях приводят сведения о личных качествах и характере поэтов, их добродетели и нравственности, их знаниях, образовании, о нравах и повадках поэтов, образе и внешности, чтобы читатель ознакомился с личными качествами поэтов, их духовной зрелостью, уровнем мастерства и способностями поэта. Также в тазкире приводятся сведения о негативных чертах некоторых поэтов, отражающих их моральный облик, что в целом называлось нравственной критикой и критикой поэта. Этот аспект присутствует во всех тазкире.

Так, Малехо, продолжив в своих тазкире традиции критического подхода своих современников, высказывает интересные замечания о нравах и моральных качествах поэтов, а также об их внешнем виде. О внешнем виде Боки Кошони он писал: «Он с редкой бородой, с лицом со следами оспы, и высок ростом». А Бехджата Ироки характеризует следующим образом: «Я не видел такого честолюбивого, закрытого от добра от зла мира, постигшего умом суть хорошего и плохого в этом мире, и с душой, не причастной плохому нраву своих современников».⁶⁸

Фахри Хирави в тазкире «Джавахир-ул-аджаиб», оценивая нрав и красноречие женщин-поэтесс, отмечает, что поэтесса под именем Бедили - «одна из талантливых поэтесс города Герата», или же, что поэтесса Нихони Ширази «значительно превосходит в красоте и уме» и далее отмечает: «В той стране мало таких людей, которые сравнятся с ней в красноречии и чистоте речи», и как образец приводит строки из ее газели:

<i>Шаб саги кӯят ба ҳар ҷое, ки наҳлӯ</i>	<i>Там, где ночью твоя собака лежит на</i>
<i>мениҳад,</i>	<i>боку,</i>
<i>Рӯз хуршед он заминро бӯ иса бар рӯ</i>	<i>Днем солнце осыпает поцелуями</i>
<i>мениҳад.</i>	<i>лицо.</i>

Автор «Джавахир-ул-аджаиб» дает также интересные описания таким поэтессам, как Духтари Козии Самарканд, Нисо Фахриниссо, Хонум Хонзода Турбати, Партави, Шохмалик Сайидбегим, Духтари Газзали, Биби Орзу Самарканди, наделяя их такими качествами: «с тонким воображением», «с изысканными манерами», «ее талант украшен драгоценностями поэзии», «несравненная по таланту», «по таланту она одна из самых известных в своем сословии», «в поэзии манеры очень нежны и изящны», «внутренне и внешне красива», «одна из безупречных поэтесс страны»⁶⁹.

⁶⁷ Самарқандӣ, М. Тазкират-уш-шуаро. Таҳия, тавзеҳ ва таҳқиқи М. Қурбоналиева. – Хучанд: Хуросон, 2021. – С.122, 123, 125, 136.

⁶⁸ Самарқандӣ, М. Музаққир-ул-асҳоб. Чопи аввал. Матни интиқодӣ бар асоси ҷаҳор нусхаи муҳим. Бо эҳтимоми Камолӣдин Айнӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С.126,136.

⁶⁹ Хиравӣ, Ф. Чавоҳир-ул-аҷоиб. Баргардон, сарсухан ва шарҳи луғот аз М. Мирзоюнус. –Хучанд: Ношир, 2007. – С.68, 69,72, 81.

б) Критика псевдонимов поэтов.

Авторы тазкире высказали интересные суждения о значении псевдонимов поэтов и причине выбора того или иного псевдонима поэтом, а в некоторых случаях подвергали псевдоним критике. Навои приводит, что псевдонимы поэтов Мавляна Кавкаби, Солеха и Мавляна Кони были присвоены им в связи с ремеслом и названием их родного города», а о псевдонимах поэтов Наргиси, Мавляна Каллоши, Абуали и Пахлавон Хусейна Девона приводит: «Мавляна Наргиси сочинял стихи под этим псевдонимом, он изменил его на Ояти, когда его спросили по какой причине, он не смог ответить. Где бы он ни видел тонкий смысл, он имел привычку его присваивать. Иншааллах, как только поменял прозвище, так и избавился от этой привычки. Пахлавон Хусейн использовал псевдоним «Девона» («Безумный»), и на самом деле он был отчасти юродивым. Характер Мавляна Каллоши имеет отношение к его псевдониму, он человек неимущий, нищий. Мавляна Абуали ходит как безумец, если бы не был безумцем, не именовал бы себя «Абуали»⁷⁰.

2. Критика поэзии

Авторы тазкире, являющиеся учеными, хорошо сведущими в литературоведении, в том числе в соотношении слова и смысла, в метрике арузе, рифме, языковых и выразительных средствах, а также в литературных жанрах и стилистике изложения, особенностях поэзии своего времени, в своих произведениях изучали поэзию с критической точки зрения, давали оценку достоинствам и недостаткам поэзии, которая в целом носит профессиональный характер и включает следующие вопросы:

а) Подражание и поэтические ответы

Тазкире стали важными источниками в этом плане, где отмечены факты, касающиеся приверженности поэтов произведениям классической и современной им литературы, их поэтических ответов на поэзию друг друга.

б) Критика слова и смысла в поэзии. Отмечая неразрывную связь слова и смысла, Соиб Табреси образно говорит, что их невозможно разделить острым ножом, и авторы тазкире, оценивая стихотворения поэтов, рассматривают словесный и смысловой аспекты в совокупности.

Мутриби Самарканди, восхваляя Хакима Хусноро отмечает, что «у него тонкий вкус и не минуты не теряет для поиска слов» и удивляется тому, что «несмотря на присутствие множества гипербол и преувеличений, его поэзия не выходит за рамки традиций». Точно так же он оценивает поэзию Разми: «Он обладает тонким вкусом и внимательно относится к стихосложению, так что понять их уму непостижимо. Часто бывает так, что его стихи невозможно понять за одно прочтение», поэзию же Тоибба Бухори автор оценивает так: «Он обладает тонким вкусом и никогда не оставляет смысл без внимания, а его мастерство проявляется в обеих частях стихотворения, как навеянных вдохновением от поэзии других, так и навеянных собственным вдохновением»⁷¹.

в) Критика метрики аруз и рифмы в поэзии

⁷⁰ Навои, А. Маҷоалис-ун-нафис. Бо сазӣ ва эҳтимоми Алиасғар Ҳикмат. –Техрон: Китобхонаи Манучехрӣ, 1363.– С. 85, 110, 66, 53, 73, 81.

⁷¹ Самарқандӣ, М. Тазкират-уш-шуаро. Таҳия, тавзеҳ ва таҳқиқи М. Курбоналиева. –Хучанд: Хуросон, 2021. – С.231, 370, 390.

В своей тазкире Соммирза даёт критическую оценку употреблению поэтами непонятных слов и негармоничных выражений, словам, далеким от смысла, рифмы и редифа, и называет их пустозвонами и болтунами, а их поэзию неприятной, бессмысленной и нелепой. Вот несколько образцов поэтической критики Соммирзо: Адо Исфакхани - «в его стихах много неправильных рифм», Кавси Табреси «он словно из простолюдин, иногда допускает ошибки в рифме», Рози Шуштари - «в газели у него неплохой вкус, но его поэзия нелепа, он сочинял и в других жанрах, однако все было бесполезно», Шоххусайн Сияки - «в его поэзии множество неверных рифм»⁷². Фахри Хирави в «Джавохир-ул-аджаиб» приводит сведения о жизни и творчестве Хиджоби, дочери известного поэта Бадриддина Хилоли, дал высокую оценку тонкому поэтическому вкусу и подчеркнул, что поэтесса была искусна в рифме. В качестве образца он привел одну газель поэтессы.

г) Красноречие и риторика

В большинстве тазкире авторы наряду с биографическими сведениями о поэтах и сведениями об их наследии, высказали свои критические суждения об их поэтическом мастерстве, красноречии, стилистических особенностях и ценности поэзии. Тохир Насрободи, как и автор «Тухфаи Соми», для оценки красноречия, стилистики, мастерства и ценности поэтического наследия употребляет такие изящные выражения: тонкий вкус, изящный вкус, игривый вкус, очарование, яркий, гармоничный, чистый вкус, немощный и слабый вкус, в подтверждение чего приведем несколько примеров: «Мирзо Мухаммадтохир - ... его поэтический вкус чрезвычайно игрив и крепок, Мирзо Довуд - ... его темперамент чрезвычайно изыскан, Сайид Муборак - ... его поэтический вкус не лишен нежности, Мирза Шуджо' - ... его поэтический вкус в красноречии и изысканности смысла совершенно»⁷³.

д) Сиркат (плагиат).

В своем тазкире Мутриби приводит также сведения о поэтах, которые присваивали чужие стихи и называет их «*шеърдузд*» («поэтами-ворами»). По его сведениям, такими поэтами-плагиаторами были Худжуми Хисори и Шамси Тухмати Туркистани⁷⁴.

е) Средства художественной выразительности

Авторы тазкире в своих произведениях рассуждают и об уровне мастерства и таланте поэтов в использовании средств художественной выразительности, в частности в решении «*муаммо*» («загадка в стихах»), которое было популярно в тот период, а также о необыкновенных поэтических способностях поэтов в этом деле, подчеркивая, что большинство из них преуспели в сочинении загадок в стихах. Согласно сведениям Навои, Мавляна Мухаммадамин преподнес Бабуру слово-загадку «*дилбарам*» («моя любимая»), используя семь *таджнисов* (омонимов), за что был удостоен похвалы. Навои также упоминает Абдулваххаба Мешхеда: «Он был ученым человеком... ему не было равных в рифме, и многие

⁷² Сафави, С. Тухфаи Сомӣ. Таҳиягари матн ва муаллифи пешгуфтору тавзеҳот Б. Мақсудов. –Душанбе: Маориф, 2018.– С. 239, 254, 132, 217.

⁷³ Насрободӣ, М. Тазкираи Насрободӣ. Муқаддима ва тасҳеху таълиқот аз Муҳсин Ночии Насрободӣ. –Техрон: Интишороти Асотир, 1378.– С.228, 18, 19, 40, 52.

⁷⁴ Самарқандӣ, М. Тазкират-уш-шуаро. Таҳия, тавзеҳ ва таҳқиқи М. Курбоналиева. –Хучанд: Хуросон, 2021. – С.182, 393.

знаменитые поэты и ценители литературы Мешхеда были его учениками. Один из этих ценителей, обладающих веселым нравом, нашел слово «муроде дорам» (дословно: «есть у меня просьба»), в стиле маклуб мустави-ул-лафз и представил Абдулваххабу Мешхеда, а тот немного погодя, ответил: «барорад ё раб» (досл. «Господь тебе в помощь»), и этот ответ лучше, чем любая похвала»⁷⁵.

е) Корректирующая критика

В некоторых случаях составители тазкире указывают на ошибки, допущенные поэтами в стихотворениях, и наряду с этим приводят правильные варианты. Так, Алишер Навои, упоминая стихотворение Мавляна Абдусамада, указывает, что здесь допущена ошибка в рифме таджниса слова «хаёл», и когда я уведомил его об этом, он тут же принял это с благодарностью, и это стало причиной нашей дружбы. Автор антологии «Тухфаи Соми» в некоторых случаях корректирует стихи поэтов и предлагает изменить их для придания им большей звучности. Такой вид критики, исследователи его творчества назвали корректирующей критикой. По мнению некоторых литературоведов, подобные исправления, получившие развитие в поэтических текстах того периода, происходили согласно вкусовым предпочтениям, не зависящим от конкретных правил и канонов.

ё) Виды и жанры поэзии.

В истории таджикско-персидской литературы в основном литературные жанры развивались и совершенствовались в зависимости от исторической обстановки, предпочтения придворных кругов и особенностей литературных кругов. Составители тазкире приводят много ценных сведений о творчестве некоторых поэтов разных литературных жанров. Со второй половины XVII века среди поэтов литературного круга Индии возникло литературное соперничество, в контексте которого усилились тенденции деления на группы и стили между поэтами индийской расы и поэтами иранского происхождения, проживающими в Индии, породившие взаимную зависть и ненависть, часто сопровождавшихся сатирой и оскорблениями друг друга. В этом контексте стало традицией написание тазкире, прославляющих одну сторону и с негативным отношением к другой. Подобное явление, с одной стороны, привело к усилению чувства враждебности, с другой - открыла путь к невиданному развитию литературной поэтической критики, на что указывают многие исследователи.

В четвертом разделе, названном **«Взгляд составителей тазкире исследуемого периода на классическую поэзию»**, рассматриваются критические воззрения составителей тазкире XVI-XVII веков на произведения литераторов, живших в предыдущие века.

Персоязычные составители тазкире с большим уважением отзывались о поэзии и прозе прошлого и представили подробные биографические сведения о них. Традиционно в тазкире приводится мнение автора о положении и статусе поэта, особенностях его поэзии, заслуге поэта в становлении и развитии литературы своего времени, дается оценка творчеству великих поэтов таджикско-персидской литературы. Такое искреннее, преисполненное уважения отношение,

⁷⁵ Навои, А. Маҷолис-ун-нафоис. Бо саъй ва эҳтимоми Алиасгар Ҳикмат. – Техрон: Китобхонаи Манучехрӣ, 1363. – С. 43, 26.

мы можем наблюдать в одном из известных исторических произведений «Хабиб-ус-сияр» Хондамира, в тазкире «Хафт иклим» Розы и «Май-хана» Фахруззамони.

В тазкире «Хафт иклим» Ахмада Розы и «Хабиб-ус-сияр» Хондамира можно найти сведения обо всех представителях классической литературы, начиная с Рудаки и заканчивая поэтами-современниками автора тазкире.

Критические суждения критиков и историков того периода о классической поэзии происходило двумя способами. Во-первых, авторы высказывают свои собственные суждения, во-вторых, цитируют мнение или поэтические строки о месте поэта и его поэтическом мастерстве, сказанные другими. Далее дается оценка красноречию и стилистической манере, мастерству в создании глубинных смыслов и специфику поэтической речи.

В антологиях «Хафт иклим», «Май-хана» и историческом произведении «Хабиб-ус-сияр», авторы, наряду с упоминанием имен известных литераторов различных периодов таджикско-персидской литературы, указывают на источник сведений, и цитируют критические суждения других, в которых дается должная оценка личности поэта и его стилистической манере, подкреплённая примерами и достоверными фактами.

Пятый раздела главы назван **«Критика поэзии персоязычных поэтов в тазкире»**. В этом разделе исследована критика поэзии носителей персидского языка, живших и творивших в разных регионах Индии, Китая, Ирака и других стран. Тазкире, составленные в XVI-XVII веках персоязычными авторами, например, Нисори, Мутриби и Малехо, наряду со сведениями о жизни и творчестве представителей литературных кругов Бухары, Самарканда, Ташкента, Бадахшана и Гиссара, входивших в территорию Бухарского эмирата, предоставляют сведения о поэтах, которые жили и творили в тот период в Иране, Афганистане, Индии и Китае, или уроженцами других стран, которые приезжали в Самарканд, Бухару, Хорезм в целях обучения и совершенствования мастерства и жили в этих городах.

Изучение тазкире Мутриби и Малехо дало возможность сделать вывод, о том что они в достаточной мере были знакомы с творчеством поэтов соседних стран - Ирана, Индии и Ирака, полностью читали и переписывали поэтические сборники некоторых известных поэтов. Составители тазкире высказали свои суждения о поэзии известных и малоизвестных хорасанских и индийских поэтов, а также изучили персоналии поэтов и дали оценку достоинствам и недостаткам поэзии Абдуллаха Бехджата, Тобеи Куми, Хаяти Насрободи, Хазина Ираки, Ходжи Фаридунбека Собик Сифохони, Сохиба Кошони, Риза Хорасани, Фозиля Кошони, Кассоба Кошони, Козима Кошони, Ходжи Карима Нишопури, Масуда Сифохони, Матина Сифохани, Муштаки Кошони, Наджоти Сабзавори, Наджиб Вахшат.

Надо отметить, что отношение составителей тазкире к поэзии известных поэтов предыдущих столетий и поэтов-современников неоднозначно, причем в некоторых антологиях часто наблюдается пренебрежительное, презрительное отношение, присутствуют ирония и оскорбления, что наиболее ярко прослеживается в тазкире «Сафинаи Хушгу». Подобная нездоровая критика и беспочвенные домыслы обусловили то, что большинство поэтов и составителей тазкире индийского происхождения проявили в собственных антологиях

неуважение к известным писателям, что можно наблюдать на примере почти всех антологий второй половины XVII в. и более поздних периодов.

Составители тазкире и поэты иранского происхождения боролись против подобных явлений и порицали сеющих разногласия авторов в своих стихах, например, это можно наблюдать в произведениях Хазина Лохиджи и Вола Догистони. Также они проявляли глубокое и искреннее уважение известным поэтам Аджама, приводя из их поэзии множество примеров.

Четвертая глава диссертации названа **«Критика поэзии в литературных кругах»** и состоит из четырех разделов. В первом разделе главы названном **«Критика поэзии в литературоведческих и других произведениях»** исследованы критические воззрения литераторов в литературоведческом, историческом наследии и летописях.

В XVI-XVII веках в литературных регионах Хорасана, Мавераннахра и Индии было написано множество исторических, литературных и научных произведений, имеющих важное значение для изучения научной и культурной жизни, политических, социально-экономических условий того периода. Вышеупомянутые произведения, рассматривающие литературные воззрения, научную и творческую обстановку, поэзию и ее характерные особенности, а также анализ и оценку литературного наследия поэтов и писателей, можно разделить на литературоведческие и исторические произведения.

В XVI-XVII веке были созданы следующие литературоведческие произведения: «Дур-уль-бахр» Зомини, «Маджма'-ус-саное'-фи-улум-ул-бадое'» Низомиддина Ахмада, «Рияз-ус-саное'» Улфат ибн Хусейна Соваджи. По словам Зарринкуба, «Сироджиддин Алихан Орзу, один из самых знаменитых эмиров этой династии (индийских Тимуридов - М.М.), написал трактат о литературной критике поэтического дивана Хазина и нашел множество стихов с ошибками из этого дивана, а часть из этого трактата была приведена Вола Дагистани в своем произведении «Рияз-уш-шуаро»⁷⁶.

«Маджма-ус-саное'» Низомиддина Ахмада, посвященная Шахджахану, признано одним из лучших литературных произведений этого периода и было издано в Тегеране в 1394 году хиджры с предисловием, исправлениями и комментариями Мухаммада Хушкаба, Низомиддин Ахмад упоминает в книге своего отца и брата по имени Абдуллатиф, которые были знатными людьми и сочиняли стихи, и приводит образцы их поэзии. Это произведение состоит из следующих глав: первая глава посвящена особенностям языка, вторая глава - о средствах выразительности, третья глава - о художественных средствах, четвертая глава - о поэтическом плагиате и объяснении некоторой лексики, связанной с этой темой и заключение. «Маджма-ус-саное'» признано одним из лучших литературоведческих трудов того периода, не утратившего до сих пор своей научной ценности. Среди ученых в изучении вопросов литературной критики в литературоведческих произведениях этого периода трактат Низомиддина Ахмада признан наиболее важным и авторитетным источником XVI-XVII вв.

В регионах распространения персидско-таджикского языка написано настолько много исторических произведений, что, по словам востоковеда Этте,

⁷⁶ Зарринкӯб, А. Бо корвони хулла: Мачмуаи накди адабӣ. – Техрон: Ибни Сино, 1374.– С.431.

«количество их столь же велико, как песок у берегов реки»⁷⁷. Одной из характерных особенностей классических исторических произведений является то, что большинство авторов не ограничивались сухим описанием событий и происшествий, а старались приукрасить свои описания литературными средствами и элементами, в частности рифмованной прозой, и даже средствами художественной выразительности. Во многих случаях, в зависимости от тематики события, они использовали поэтические отрывки из классиков и современников или из собственной поэзии, наделяли текст красотой.

В большинстве исторических произведениях после описания исторических событий определенного периода всегда имеются сведения об выдающихся учёных и поэтах. Например, в «Хабиб-ус-сияр»-е после описания правления каждого правителя или отдельных исторических периодов имеется раздел «Упоминание о мудрецах, ученых и литераторах», где приведены сведения о великих шейхах, учёных и литераторах описываемого периода. Сведения Хондамира о поэтах, их наследии и поэзии иногда очень кратки, всего одно-два предложения пояснительного или описательного характера, например, «у него приятные стихи и возбуждающие строки» или «поэт с красноречивой и сладкой речью, предводитель мудрецов», а также упоминает о мастерстве и авторитете поэта, и приводит несколько образцов его стихотворений. В некоторых случаях, указывая источники сведений, он представляет довольно подробные сведения об известных писателях, в объеме двух-трех страниц.

Еще одним очень ценным историческим трудом, признанным одним из лучших исторических произведений исследуемого периода, является «Та'рихи Рашиди» Мирзо Мухаммада Хайдара. Во второй книге «Та'рихи Рашиди» Хайдар приводит сведения об известных старцах, учёных и поэтах своего времени, а также интересные факты о поэтов Джамии, Навои, Зикри Шейхиме Ахмаде, Хасанали Джалаире, Охи, Хилоли, Осафи, Бинои, Сайфи, Мирхусайне Муаммой, Мавляна Бадахши.⁷⁸

Другим историческим произведением, вносящим ясность в вопросы литературной критики, является «Шахджахан-наме» Мухаммадосолеха Канбу. Это произведение состоит из трех томов и охватывает тридцать один год правления Шахджахана. Автор со всеми подробностями описывает исторические события и происшествия, войны, битвы, поля сражений, торжества и обряды семьи шаха и в зависимости от исторических событий приводит множество стихотворных отрывков различных жанров из поэзии придворных поэтов, таких как Ходжи Мухаммаджан Кудси, Калим Кошони, Мулла Шайдо. В конце третьего тома своего исторического произведения Мухаммад Солех упоминает об учёных, мудрецах, поэтах, секретарях и переписчиках того периода. О достоинстве поэтических произведений автор повествует так, что читатель может составить представление о поэте и его стихах, а примеры, приведенные им, действительно являются образцами высокой поэзии. О поэтических псевдонимах, месте рождения и поэтическом творчестве Калима Кошони он говорит следующее: «Абитолиб, известен под псевдонимом Калима, его родина - Кошон, он родился в

⁷⁷ Этте, Г. Таърихи адабиёти форсӣ. Тарҷума ва тавзеҳи Ш. Ризозода. – Техрон: Нигоҳ, 1337.– С.279.

⁷⁸ Дуғлот, М. Таърихи Рашидӣ. Тасҳеҳ ва таҳқиқи Аббосқули Ғафғори Фард.– Техрон: Маркази мероси мактуб, 1383.–С.310, 311, 312, 314, 334.

Для поэтов и критиков эпохи Сефевидов наиболее обсуждаемым вопросом оставался вопрос о литературном плагиате, т.е. присвоении чужих стихотворений, в связи с этим малейшее сходство содержания стихотворения с поэзией прошлого они трактовали как плагиат. Поэты старались создать новые уникальные смыслы и избежать повторов, чтобы не быть обвиненными в плагиате.

б) Поэтические собрания литературного круга Индии и их особенности.

В период правления династии Тимуридов Индии самым передовым литературным кругом стал персидско-таджикский литературный круг. Со времен правления Бабура, основателя этого государства, сочинявшего стихи на тюркском и таджикском языках, до Аврангзеба персидский язык стал официальным языком государства, а эмиры и правители проявляли глубокий интерес к развитию поэзии и литературы.

Согласно сведениям антологий и исторических произведений, в частности, «Тазкират-ул-муосирин» Хазини Лохиджи, «Тазкираи Насрободи» Тохири Насрободи, «Мир'от-ул-хаёл» Шералихона Луди, «Маджолиси Джахонгири» Абдулсаттора Лохури, «Маджма'-ул-нафоис» Сироджиддина Алихона Орзу, «Хазоин-ул-аш'ор» Шохалихона Кабири и заключениям Шиблии Ну'мони, Махмуда Футухи, Гулчина Маони, Абулхусайна Зарринкуба, статьи в журнале «Шеър» под названием «Анчуманҳои адабии Хинд дар даврони Темури» («Литературные собрания в Индии периода правления Темуридов») при дворе Темуридов Индии традиционно проводились литературные собрания, которые назывались «Маджлиси мушоира» («Вечер поэзии») ⁸¹.

Таким образом, на территории Индии стали на регулярной основе проводиться литературные собрания при дворах Гуридских эмиров, у наместников, в домах известных поэтов и почитателей литературы, а также в других публичных местах. Большинство правителей и эмиров династии благоволили литераторам, довольно неплохо разбирались в вопросах поэтического творчества, критиковали и исправляли стихи своих придворных поэтов, что стало важным фактором для развития критики поэзии.

в) Поэтические собрания литературного круга Мавераннахра

Там, где протекает литературная жизнь, проведение литературных собраний становилось обязательным, поскольку это было необходимо собственно самим литераторам и ценителям художественного слова для удовлетворения духовных потребностей, ознакомления с литературной обстановкой, демонстрации своих способностей и талантов. В «Тазкират-уш-шуаро» Мутриби, «Музаккир-уль-асхаб» Нисори, «Бадое'-ул-вакое'» Восифи, «Музаккир-уль-асхаб» Малехо и в произведениях по истории таджикской литературы в XVI-XVII вв. С. Саъдиева, У. Каримова, Р. Ходизода, Н. Сайфиева упоминается, что в литературных кругах Мавераннахра, в том числе в городах Самарканд, Бухара, Ташкент, Шохрухия и Балх, в связи с развитием литературы ремесленников, собрания и кружки проводились в ремесленных мастерских, домах любителей поэзии, на улицах и рынках, а позже и при дворе наместников. Также во второй половине XVI века

⁸¹ Анчуманҳои адабии хинд дар давраи Темури // Маҷаллаи Шеър.– Зимиҷони 1388.– №68. – С. 21.

действовало несколько небольших литературных кругов в Герате, Балхе, Бадахшане, Гиссаре, Ургандже, Шахрисабзе и др.⁸²

Третий раздел данной главы назван «Диалог и литературные связи поэтов и место поэтической критики в литературных источниках XVI-XVII веков», в котором представлены сведения о литературных связях литераторов Мавераннахра, Ирана и Индии и месте их поэтической критики в тазкире указанного периода.

Несмотря на то, что научно-культурные связи между Хорасаном и Мавераннахром и различными регионами Ирана в сложнейших политических, экономических, социально-культурных условиях были почти утрачены, литературные связи поэтов и писателей продолжались, несмотря на большое расстояние. В частности, между таджикскими и иранскими поэтами сложились хорошие творческие взаимосвязи, о чем сообщают в своем тазкире Нисори, Мутриби, Насрободи и Малехо.

Литературные связи Мавераннахра и Ирана как в таджикском, так и в иранском литературоведении, подробного исследования не имеют. При этом литературные связи между Мавераннахром и Индией, Ираном и Индией достаточно изучены и по этой проблеме написано множество книг, исследований и статей.

Таджикский литературовед С. Саъдиев в своей книге «Маркази адабии Самарканд дар шохрохи таърих» («Исторический путь литературного центра Самарканда») на основе историко-литературных источников подробно рассмотрел литературные связи между поэтами Мавераннахра и Ирана и ввел в научный обиход множество фактов о существовании таких связей в ту эпоху⁸³.

Литературовед Хошимджон Кучкоров в статье «Робитаҳои эҷодии шоирони Мовароуннахр ва Эрон дар асрҳои XVI-XVII» («Творческие связи поэтов Мавераннахра и Ирана в XVI-XVII веках») на основании сведений тазкире Мутриби и Малехо, подтверждает существование связей между поэтами Ирана и Мавераннахра в виде ответной поэзии поэтов Мавераннахра на поэзию иранских поэтов, когда иранские поэты отправляли в Мавераннахр свои стихи и просили таджикских поэтов писать ответные стихи, после чего давали оценку поэтам литературного круга Самарканда. Из сведений тазкире выясняется, что, несмотря на трудности, напряжения в отношениях и неблагоприятную политическую ситуацию, борьбу религиозных школ и упадок научно-культурной жизни литературные связи смогли сохраниться.

По мнению исследователей, единая персидско-таджикская литература была разделена, и каждая развивалась в своем направлении, однако начиная с XVI в. в обеих литературах стал формироваться вид общеперсидской антологии, примером чему являются переводы тазкире «Маджолис-ун-нафаис» Навои, осуществленные в начале XVI века Фахри Хироти и Хакимшахом Казвини. В указанном тазкире наряду с именами литераторов Мавераннахра также приведены имена определенного количества литераторов из Хорасана и Ирана. Такое расположение материала было продолжено и Соммирзо Сафави в тазкире «Тухфаи Соми».

⁸² Сайфиев, Н. Таърихи адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Бухоро. – С.27.

⁸³ Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII. – Душанбе: Дониш, 1985. – С.219.

Тазкире «Музаккир-уль-ахбаб» Нисори Бухорои, представляющее биографические данные и поэзию первой половины XVIII века, наряду с литераторами Мавераннахра, сообщает сведения о жизни и творчестве поэтов Ирана, Хорасана, Бадахшана, Индии и других стран. В тазкире Нисори литераторы разных стран упоминаются не отдельно, по принадлежности к той или иной стране, а в смешанной форме вместе с поэтами Мавераннахра и других стран. В тазкире представлены сведения о двухстах шестидесяти поэтах, пятьдесят из которых являются из вышеупомянутых стран⁸⁴.

Литературовед С. Саъдиев отмечает: «Помимо этих пятидесяти поэтов, творческая деятельность которых проходила на их родине, в Хорасане и Иране, в тазкире Нисори упоминается также большое количество хорасанских и иранских писателей, живших в Мавераннахре».⁸⁵

Традиция написания тазкире в конце XVI века и начале XVII века претерпели изменения, что можно ясно проследить в тазкире «Музаккир-ул-асхаб» Малехо. В этой тазкире из 165 литераторов-современников автора антологии 56 являются иранскими поэтами. В своем тазкире в сравнении с Мутриби, он приводит сведения о жизни и творчестве относительно большего числа иранских поэтов.

Этой благородной традиции улучшения исторических связей между персидской и таджикской литературами также следовали и некоторые поэты времен правления Сефевидов. В частности, Тохири Насрободи составил большое тазкире поэтов эпохи Сефевидов, в котором в отдельной главе упомянул поэтов Мавераннахра. В этой главе тазкире Насрободи представил сведения о жизни и творчестве пятидесяти пяти поэтов Мавераннахра, большинство из которых были представителями литературных центров Бухары и Балха. Он упомянул лишь десять поэтов из литературного круга Самарканда, большинство из которых относились и к литературному кругу Бухары. Основным источником указанных им сведений о поэтах Самарканда, несомненно, являются сведения Малехо, поскольку он встречался и беседовал с Тохиром Насрободи во время поездки в Иран.

Характерной особенностью антологий иранских литераторов является то, что составители отвели таджикским поэтам отдельную главу, а в тазкире Нисори, Мутриби и Малехо иранские литераторы упоминались наряду с местными литераторами. Данный подход в представлении сведений о таджикских поэтах прослеживается в тазкире Лутфалибека Озара и «Рияз-уш-шуаро» Вола Догистани, составленных в XVIII веке.

Наряду со сведениями иранских составителей тазкире о жизни и творчестве таджикских поэтов литературные взаимосвязи между таджикскими и иранскими поэтами подтверждает и развитие ответной поэзии на стихотворения друг друга. Феномен подражания, ответной поэзии и комментирования произведений классических поэтов и поэтов-современников представляет собой сцену демонстрации поэтического потенциала и мастерства, которая существовала во все эпохи, а в тазкире Насрободи, Мутриби и Малехо нашло яркое воплощение.

⁸⁴ Ходизода, Р. ва диг. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Маориф, 1988. – С.9-11.

⁸⁵ Масъалаҳои муҳими адабиёти тоҷик // Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ. – Самарқанд: СамДУ, 2011. – С.8.

Развитие литературных связей в беспокойное, смутное время является доказательством того, что социальные факторы не могут стать преградой на пути взаимосвязей в науке, литературе и культуре носителей одного языка. Несмотря на то, что в эпоху нескончаемых войн между Сефевидами и Шейбанидами, бессмысленных межконфессиональных распри и неоправданных убийств поэтов и ученых литература пришла в некоторый упадок, взаимосвязи литераторов из разных регионов, сочинявших поэзию на персидском языке, не исчезли бесследно. Сведения знаменитых составителей тазкире XVI-XVII веков являются ярким доказательством достоверности этого положения.

Существование литературных связей обусловлено двумя факторами: во первых – поездками литераторов на родину друг друга или же осведомленностью о жизни и творчестве друг друга через переписку, примеры которой приведены в тазкире Насрободи, Мутриби и Малехо. Второе – это подражание и ответная поэзия на стихи друг друга. Исследования показали, что большинство иранских поэтов отправляли поэтам Мавераннахра стихи, газели или поэтические сочинения с просьбой дать достойный ответ, причем большая часть такой переписки относится к литературному кругу Самарканда. Все указанные факты в тазкире демонстрируют, что ученые и литераторы, несмотря на сложность политической ситуации XVI-XVII веков, сохранили литературную связь, придали ей разнообразие и свежесть.

Четвертый раздел главы назван **«Литературная критика в комментариях XVI-XVII веков»**, где рассматриваются вопросы познания художественного произведения и предпосылки возникновения литературного комментария таджикско-персидской литературы, литературной критики в комментариях XVI-XVII веков. В XVI-XVII вв, в зависимости от социально-исторической, научно-культурной и литературной обстановки, в литературных кругах Ирана, Мавераннахра и Индии получила развитие традиция комментирования художественного текста. Представители комментаторских школ Ирана и Мавераннахра в основном уделяли большее внимание раскрытию символических, метафорических смыслов и объяснению сложных выражений в поэзии, а также толкованию смысла загадок и шарад.

После прихода к власти Тимуридов Индии, создавших благоприятную среду для развития литературы, также стал развиваться жанр энциклопедий и комментариев. В этой литературной среде не все литераторы были полностью осведомлены о тонкостях таджикского языка и с трудом понимали смысловые оттенки слов, структур и выражений, что и послужило причиной возникновения противоречия между «провинциальными» литераторами и поэтами индийского происхождения.

Тюркская школа комментирования, «влияние которой ощущается во всех исламских странах» согласно выводам ученого А. Насриддина, считается одной из самых влиятельных и продуктивных комментаторских школ. Ученый отмечает также заслуги тюркских комментаторов и особенности этой школы: «Тюркские комментаторы уделяли большое внимание толкованию и комментированию

произведений трёх великих персидско-таджикских поэтов - Мавлави, Саади и Хафиза». ⁸⁶

В целом, в XVI-XVII веках в литературных регионах Ирана, Мавераннахра и Индии, а также в связи с расширением влияния таджикско-персидской литературы в Османской империи литературные комментарии получили развитие, в результате чего были написаны комментарии к большинству выдающихся классических литературных произведений, которые имеют огромную научную ценность. Наряду с комментариями поэзии комментаторы высказали интересные суждения о поэтике и литературной ценности поэтических произведений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДИССЕРТАЦИИ

В диссертации осуществлено аналитическое исследование социально-культурной обстановки и особенности литературной мысли, стилистики и художественного воззрения поэтов XIX-XX веков, вопросов места литературной критики в тазкире и исторических летописях таджикско-персидской литературы, предпосылок становления и развития литературной критики, видов литературной критики, а также образцов литературной критики и критической мысли в литературно-исторических произведениях, литературного значения историко-литературных произведений XVI-XVII вв., поэтических школ и литературных кругов Мавераннахра, Хорасана и Индии:

1. Наряду с тем, что некоторые ученые и литературоведы высказали свои суждения о литературной критике, специфические особенности классической персидско-таджикской литературной критики в литературоведении до сих не повергнуты монографическому исследованию. Вопрос исследования этапов развития персидской литературной критики наибольшее развитие получил в литературоведении Ирана и Афганистана. В частности, такие известные литературные критики, как Абдулхусайн Зарринкуб, Шафеи Кадкани, Риза Барохани, Сирус Шамисо, Махмуд Футухи и другие, исследовали вопрос определения роли и значения литературной критики различных периодов литературы средневековья, исключением литературного круга Мавераннахра. Исследования, осуществленные в этом направлении, убеждают нас в том, что в древней истории персидско-таджикской литературы литературная критика представлена достаточно широко и многогранно, и создала благоприятные предпосылки для изучения литературно-художественных особенностей наследия классиков. С учетом этой тенденции, интерес и исследование вопросов истории литературной мысли, литературной критики и критики литературной критики XVI-XVII вв. Вароруда является одной из важнейших научных проблем [7-А; 8-А].

2. Исследуя предпосылки развития и эволюции литературно-художественной мысли литературы XVI-XVII веков, можно разделить этот процесс на два периода, отличающихся своими особенностями от других периодов литературы. Ключевой особенностью литературы указанного периода является разделение общей литературной среды, формировавшейся на протяжении веков, на две группы. Другим вопросом является развитие литературных связей между Хорасаном и

⁸⁶ Насриддин, А. Шархнависй дар таърихи адаби форс-тоҷик.- Хучанд, 2000.– ҷ.1.– С.123, 162.

Мавераннахром, миграция литераторов Хорасана и Мавераннахра в Индостан. Именно с этими событиями связаны предпосылки развития и упадка некоторых аспектов литературного процесса [9-А].

3. Краткий обзор распространенных и широко используемых видов литературной критики в литературе XVI-XVII веков показывает, что литературная критика является одним из древнейших видов критики, которую литераторы чаще всего использовали в поисках своего творческого вдохновения. Формирование и влияние литературной критики, прежде всего, обусловлено потребностями периода, и в литературно-исторических произведениях и поэзии вопрос нравственности признан одним из важных аспектов литературных произведений [6-А; 10-А].

4. Наряду с представлением биографических сведений и образцов поэзии, составители тазкире высказали собственное мнение по художественному и содержательному аспекту произведения поэтов, указанных в антологиях, внося существенный вклад в развитие литературной критики. [6-А; 10-А; 13-А; 17-А].

5. Известно, что в большинстве произведений классической персидско-таджикской поэзии и прозе приоритет отдается их нравственному содержанию. Этот период можно считать одним из этапов развития нравственной критики и развития литературных жанров с охватом познавательных и нравственных аспектов. [14-А; 16-А; 20-А].

6. Опыт изучения и исследования психологической критики в таджикско-персидской литературе относительно небольшой. На основе произведений современных писателей литературный критик Абдухолик Набави опубликовал некоторые статьи и исследования о психологических аспектах творчества писателей новейшей эпохи, имеющих особое литературоведческое значение. Однако психологические аспекты в литературных произведениях классиков средневековья в таджикском литературоведении еще существенному исследованию не подвергались, несмотря на то, что поэты исследуемой эпохи уделяли внимание психологическим вопросам и изучению внутреннего мира человека, и оставили ценное наследие. Критика психологических воззрений поэтов считается одним из важных вопросов литературоведения периода независимости [8-А; 12-А].

7. В литературе XVI-XVII веков вопросы отношения к литературному наследию предков и места диалога в литературной жизни являются одними из актуальных и важных вопросов формирования особенностей литературной критики. Поэты, признавая высокую нравственность и совершенство собственной поэзии, отдавали дань уважения мастерству великих классических поэтов. Интересное явление, о котором следует упомянуть, это высказывания в отношении достоинств и недостатков творчества современников. Вместе с этим, ответы на нападки оппонентов и завистников также стали предпосылкой формирования писательской литературной критики [10-А; 16-А].

8. Своеобразие литературных представлений этой эпохи связано с возникновением «поэзии индийского стиля», то есть нового стиля. Наиболее видные представители этого направления как в Хорасане и Мавераннахре, так и в литературе Индийского субконтинента выразили в своих стихах примечательные воззрения, связанные с литературной критикой [11-А].

9. Хотя о литературных кругах существуют ценные научные сведения, роль и влияние литературных кругов, в частности, развитие литературной критики в их ареале, еще не становились предметом специального исследования.

10. В литературном круге Индии литературные собрания регулярно проводились при дворе династии Кураганидов, наместников, в домах известных поэтов и почитателей поэзии, а также в общественных местах. [13-А].

11. Тазкире считаются важнейшими источниками для более углубленного изучения исторических этапов литературы и выявления особенностей литературной критики. Литературная критика в тазкире является отражением таланта и умения поэтов-критиков и определяет поэтическую обстановку в этот период. Тазкире исследуемой эпохи представляют не только биографические сведения и образцы поэзии, но и содержат критические воззрения и особенности литературной критики эпохи, которые обладают особой ценностью в исследовании специфики этого литературного жанра. В частности, процесс формирования исторической критики и критики тазкире в современный период считается одним из важнейших явлений, детальное исследование которого считается одним из наиболее значимых научных проблем в литературоведении [1-А; 3-А; 10-А; 17-А; 18-А].

12. Еще одной особенностью исследуемого периода литературы является формирование и развитие традиции написания тазкире. В этот период, то есть между пятнадцатым веком и концом семнадцатого века, было написано более сорока тазкире, содержащих ценные сведения о биографиях и произведениях поэтов. Следует отметить, что именно развитие традиции написания тазкире привело к расцвету этого жанра XVIII-XIX веках [18-А].

13. Тазкире исследуемого периода не только отличаются своей информативностью, но и включают критические воззрения литераторов указанного периода [13-А; 17-А].

14. В тазкире исследуемого периода можно наблюдать разные виды критики, что является отражением социальной и художественно-литературной обстановки литературного процесса. Обзор и исследование материалов тазкире показал, что в большинстве из них преимущественное внимание уделялось рассмотрению поэзии, чем прозе. С этой точки зрения сведения этих тазкире считается одним из важных литературных источников в исследовании поэзии. Критические воззрения поэтов в антологиях можно принять во внимание как один из наиболее достоверных источников в изучении и содержания литературы [2-М]; [13-А; 17-А].

15. Критика поэтических сочинений стихотворцев в основном была направлена на критику благозвучия и совершенства стихов, нахождение и интерпретацию специальной терминологии, определение метрики аруза и рифмы стихов поэтов, критики языка поэзии, а также способности поэтов к образному мышлению, что можно также считать критикой поэтики стихов [5-А; 7-А; 11-А; 14-А; 15-А].

16. В литературе исследуемой эпохи, в частности, традиции составления тазкире, рассматривается традиция описания достоинств и недостатков стихов с акцентом на ее соотнесение с художественными формами, а также

художественный потенциал поэтов в привнесении новизны в содержание устоявшихся поэтических форм.

17. В литературе XVI-XVII веков процветала традиция истикболия-подражания и ответной поэзии, и многие поэты, следуя классическим традициям, использовали их в своем творчестве. В литературной критике исследуемой эпохи это стремление следовать традициям подверглось критике и создало благоприятную предпосылку для развития отдельной ветви литературной критики – критики форм, т.е. рассмотрения поэзии с точки зрения формы и внешнего облика стихотворения [14-А; 16-А; 19-А].

18. Одной из особенностей литературной критики рассматриваемой эпохи является развитие критических дискуссий, освободивших критиков от обобщений и постепенно приведших критику к детальному рассмотрению конкретных литературных вопросов. Развивалась и профессиональная критика, а также предметом критики стала и личная жизнь поэтов [8-А].

19. В тазкире XVI и XVII веков существуют различия в использовании заимствований и терминологии. Некоторые из авторов тазкире буквально копировали биографии друг у друга и не брезговали даже заимствовать манеру критики друг у друга. Опираясь на эти материалы, можно изучить воззрения поэтов относительно поэзии друг друга [9-А; 11-А].

20. Большинство авторов тазкире исследуемой эпохи в процессе поэтической критики своих современников также высказали критические воззрения о поэзии классических поэтов, что стало важной предпосылкой для развития литературной критики.

21. Вместе с тем, в содержании тазкире можно усмотреть, что их авторы выражают свое мнение о внешних качествах поэта и его внутреннем мире, его интересах, воззрениях и мировоззрении, его отношениях с окружающими, способностях и талантах, его поэтическом мастерстве и приверженности к поэзии и воззрениям других поэтов, красноречии и риторике и тем самым поставили проблему комплексного взгляда на творческую личность литератора [10-А; 13-А; 17-А].

22. Таджикские составители тазкире наряду с критикой поэзии персидско-таджикских поэтов также предоставили сведения об их профессиях и деятельности, месте рождения и проживания, их вкладе в науку, о каллиграфическом таланте некоторых поэтов, дали высокую оценку большинству из них, наделяя их нравственными достоинствами и прекрасными манерами, отмечая высокую нравственность и поэтический талант, что имеет особое значение для изучения поэтов в личностном аспекте и их художественного мастерства [10-А; 13-А; 17-А].

23. Сведения, которые авторы тазкире того периода привели из жизни поэтов, зачастую невозможно получить из какого-либо другого источника. Тазкире сыграли значимую роль в сохранении сведений о жизни множества поэтов и их творчестве. Если бы сегодня мы не располагали рукописями названных тазкире, то не смогли бы узнать о многих из них и их произведениях, поскольку в других источниках таких сведений невозможно найти [10-А; 13-А; 17-А; 18-А].

24. Большинство авторов тазкире обладали тонким вкусом, поскольку полностью изучив диваны отдельных поэтов, привели в своих произведениях лучшие образцы их стихов. В связи с этим почитатели хорошей поэзии не нуждались в поэтическом сборнике и могли довольствоваться чтением образцов, приведенных в тазкире.

25. Составители тазкире и исторических произведений исследуемой эпохи, поясняя ситуацию или пересказывая некоторые стихотворения поэтов, высказывали свое мнение об их литературном статусе или значении некоторых образцов их поэзии, поэтому их критические воззрения и выводы оказывают содействие в определении научных и литературных предпосылок развития поэзии в XVI-XVII веках [1-А; 2-А; 3-А; 4-А].

26. Одной из особенностей литературы исследуемых веков является формирование индийского стиля. Это явление не только создало благоприятную предпосылку для развития поэзии, но и сыграло важную роль в укреплении традиций написания тазмина, татаббу' и других литературных тенденций [5-А; 11-А; 14-А].

27. Традиция литературной критики продолжилась и приобрела особое положение в тазкире последующих веков, что требует отдельного и всестороннего изучения.

Рекомендации по практическому использованию результатов исследования:

Материалы диссертационной работы могут быть использованы в написании научно-исследовательских работ по истории таджикской и персидской литературы XVI-XVII веков, становлению литературных школ и направлений, литературных кругов Самарканда, Бухары, Герата, литературных течений и школ, критике, риторике и стилистике. Также результаты диссертации могут послужить основой для подготовки материалов для преподавания истории литературы, стилистики, литературных связей, теории литературы, текстологии, литературных течений и школ, поэтики. Материалы диссертации могут быть использованы в изучении творчества отдельных представителей поэтических кругов Мавераннахра и Хорасана, а также Ирана и Индии той эпохи.

На основе материалов диссертации в последующем возможно издание персидских рукописей тазкире и исторических летописей исследуемого периода. Также можно охватить отдельным исследованием жизнь и творчество неизвестных и не представленных до сих пор поэтов XVI-XVII веков и подготовить их литературное наследие к публикации на основе имеющихся рукописей.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях автора:

I. Статьи, опубликованные в научных журналах, рецензируемых ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК при Министерстве образования и науки Российской Федерации:

[1-А]. Махмадшоев, М. Отображение Хафиза Таниша в литературно-исторических произведениях (источниках) XVI века [Текст] / М.Махмадшоев // Учёные записки. Серия гуманитарных и общественных наук, 2020.- №4.[65].-С.119-122.

[2-А]. Махмадшоев, М. Литературная ценность «Шарафномаи шохи» [Текст] / М.Махмадшоев // Вестник педагогического университета. Издание Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни, 2020. -№6[89]. - С.204-208.

[3-А]. Махмадшоев, М. Восхваление мастеров и представителей искусства в литературных и исторических источниках XVI века [Текст] / М.Махмадшоев // «Вестник культуры», научно-аналитическое издание, 2021.-№1[53].-С.66-74.

[4-А]. Махмадшоев, М. Изображение образов литераторов, деятелей науки и искусства в «Бобурноме» Захируддина Мухаммада Бобура[Текст] / М.Махмадшоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2021.-№2.-С.159-166.

[5-А]. Махмадшоев, М. О таджикской литературе в литературной среде Самарканда (XVI век) [Текст] / М. Махмадшоев // Учёные записки. Серия гуманитарных и общественных наук, 2021.-№3.-С.93-99.

[6-А]. Махмадшоев, М. Направления развития нравственной критики таджикской и персидской литературы XVI-XVII вв. [Текст] / М.Махмадшоев. Вестник Бохтарского государственного университета им. Носира Хусрава (научный журнал). Серия гуманитарных и экономических наук, 2021. -№1-4(92). -С.17-21.

[7-А]. Махмадшоев, М. Некоторые особенности литературы второй половины XVI и начала XVII вв.[Текст] / М.Махмадшоев // Вестник педагогического университета. Издание Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни, 2021.-№4[93]. -С.183-187.

[8-А]. Махмадшоев, М. Факторы формирования и развития литературной критики в литературе XVI-XVII вв.[Текст] / М.Махмадшоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2021.- №6. -С.167-174.

[9-А]. Махмадшоев, М. Описание литературной взаимосвязи в антологии таджикской-персидской литературы XVI-XVII вв. [Текст] / М.Махмадшоев // Вестник педагогического университета. Издание Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни, 2021.- №6 [95]. -С.159-163.

[10-А]. Махмадшоев, М. Некоторые образцы литературной критики «Тухфаи Сомй» Соммирзо Сафави [Текст] / М.Махмадшоев // Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук, 2022. -№1(90). -С.31-382.

[11-А]. Махмадшоев, М. Литературные взгляды поэтов XVI-XVII вв.[Текст] / М. Махмадшоев // Учёные записки. Серия гуманитарных и общественных наук, 2022.- №1(70). -С.68-74.

[12-А]. Махмадшоев, М. Виды критики в литературе XVI и XVII вв.[Текст] / М.Махмадшоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2022. -№2, -С. 256-262.

[13-А]. Махмадшоев, М. Критика и литературно-критические мысли в “Тазкираи Насрободи” [Текст] / М.Махмадшоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2022. -№3. -С.171-177.

[14-А]. Махмадшоев, М. Стиль выражения и литературные идеи Шавката Бухорои. [Текст] / М.Махмадшоев // Вестник Бохтарского государственного университета им. Носира Хусрава (научный журнал). Серия гуманитарных и экономических наук., 2022.- №1/3(101).-С.15-21.

[15-М]. Махмадшоев, М. Литературные мысли Бадриддина Хилоли [Текст] / М. Махмадшоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2022.-№6. -С. 168-174.

[16-А]. Махмадшоев, М. Выражение уважения и привязанности к известным писателям в поэзии Соиба Табрези [Текст] / М.Махмадшоев . // Вестник Института языков (серия филологических, педагогических и исторических наук), 2022. -№ 3(47). -С.95-99.

[17-А]. Махмадшоев, М. Образцы литературной критики и критического мышления “Тазкират-уш-шуаро” Мутриби Самарканди [Текст] / М. Махмадшоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2023.-№3. -С.216-223.

[18-А]. Махмадшоев М. Тазкира (антологии) и литературно-исторические труды как источники изучения истории культуры и литературы таджикского народа(XVI в.) [Текст] / М.Махмадшоев // Вестник РТСУ. Научный журнал. 2023.-№1(79).- С. 186-193.

[19-А]. Махмадшоев, М. Отражение хвалебной поэзии и место слова в поэзии Соиба Табрези [Текст] / М.Махмадшоев, М.Хасанова. // Доклады Национальной академии наук Таджикистана. Отделение общественных наук , 2023.-№1(021). -С.234-238.

[20-А]. Махмадшоев, М. Место нравственной критики в персидско-таджикской литературе XVI - XVII веков [Текст] / М. Махмадшоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2023.-№4. -С.199-204.

II. Статьи в других научных сборниках и изданиях:

[21-А]. Махмадшоев, М. Воспевание Нишапура и Хорасана в поэзии Назири [Текст] / М.Махмадшоев // Материалы международной конференции «Актуальные проблемы социальных, гуманитарных и точных наук в условиях глобализации и всеобъемлющего распространения COVID-19». -Пянджакент: ДОТП, 2020. - С. 96-100.

[22-А]. Махмадшоев, М. «Воспевание человеческой добродетели в поэзии Соиба Табрези». [Текст] / М.Махмадшоев // Ежегодный сборник научных статей «Язык, культура и литература» Научный издательский центр «Абсолют». Волгоград: 2022.- №4, -С. 108-112

[23-А]. Махмадшоев , М. Образ мастеров искусства и ремесленников в тазкире и исторических произведениях XVI века. [Текст] / М.Махмадшоев // Подарок «Сокровищницы слова», Т. 7. -Худжанд: 2022. -С. 138-140

[24-А]. Махмадшоев, М. Выражение уважения в поэзии Соиба Табрези. [Текст] / М.Махмадшоев // Материалы международной конференции академика «Ботирхана Валижужаева и классического литературоведения». Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова. - Самарканд:2022. -С.422-426 .

[25-А]. Махмадшоев, М. Хилоли известный поэт литературного круга Герата. [Текст] / М.Махмадшоев // Журнал « ENDLESS LICHT IN SCIENCE». Almaty, Kazakhstan.. July 2022. -№3. -С..234-242.

26-А]. Махмадшоев, М. Идейное содержание поэзии Шавката Бухорои[Текст] / М.Махмадшоев // international scientific forum. xalqaro ilmiy forum. 22 june 2022. - Тошкент: - С.960- 963.

[27-А]. Махмадшоев, М. Литературная жизнь в период Темуридов. [Текст] / М.Махмадшоев// Материалы международной конференции «Актуальные проблемы филологии и его инновационные решения». -Фергана: 2022 -С. 291-296

[28-А]. Махмадшоев, М. Влияние Соиба Табрези на поэзию персидско-таджикских поэтов. [Текст] / М.Махмадшоев // Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы филологии и журналистики»: - Душанбе: ДСТР, 2022. -С. 615-618

[29-А]. Махмадшоев, М. Воплощение литературных, научных и художественных личностей в «Бабурнаме» Захириддина Мухаммада Бабура. Материалы международной научно-практической конференции «Творчество Захириддина Мухаммада Бабура и мировая культура» -Чимкент: 2023. -С. 191-201

[30-А]. Махмадшоев, М. Образ представителей искусства и ремесла в антологиях и исторических произведениях XVI века. Материалы международной конференции O‘zbek filologi Vasining dolzarb muammolari. «Xorazm Voshlaril» nashriotmatbaa uVi. –Urganch:-2023. -С.267-276.

[31-А]. Махмадшоев, М. Пока как Соиб станут приверженцем стиля Мавлана [Текст] / М.Махмадшоев // Сборник международной научно-практической конференции «Мавляна и современный мир». -Бохтар: 2023. -С.139-142.

[32-А]. Махмадшоев, М. Влияние газелей Саади на творчество Соиба [Текст] / М.Махмадшоев // Доклад на республиканской научно-практической конференции «Саади и развитие газели» посвященной 35-летию Государственной независимости Республики Таджикистан и 145-летию Героя Таджикистана Садриддина Айни. - Худжанд: 28-29.04. 2023.

III. Монография

[33-А]. Махмадшоев, М. Вопросы литературной критики в персидско-таджикской литературе. Монография [Текст] / М.Махмадшоев .-Худжанд: Нури маърифат, 2022.-244с.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

диссертатсияи Маҳмадшоев Маҳмадшо Мирзошоевич дар мавзуи «Масъалаҳои асосии нақду сухансанҷии адабиёти тоҷик дар асрҳои XVI–XVII», ки барои дарёфти дараҷаи доктори илми филология аз рӯи ихтисоси 10.01.01-Адабиётшиносӣ (10.01.01 – Адабиёти тоҷик, равоҷи адабӣ) пешниҳод гардидааст.

Калидвожа: асрҳои XVI–XVII, нақди адабӣ, таърихи адабиёт, афкори адабӣ, адабиётшиносӣ, маҳфилҳои адабӣ, сарчашмаҳои адабию таърихӣ, тазкираҳо, шоирон, тазкиранависон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндустон, Эрон, Шайбонӣ. Сафавӣ, лафз, маънӣ.

Диссертатсия ба омӯзишу пажӯҳиши муҳимтарин масъалаҳои нақду сухансанҷӣ, заминаҳои пайдоиши нақди адабӣ дар адабиёти давр, омилҳои инкишофи нақди шеър дар адабиёти асрҳои XVI–XVII, таъсири сабки ҳиндӣ дар ривҷи шеър ва нақди адабӣ, таъсири нақди шеър дар тақомулу равоқии ғазалсароӣ, мақоми шоирони давр дар инкишофи нақди адабӣ, нуфузи тазкиранигорӣ дар рушди нақди адабии асрҳои XVI–XVII бахшида шудааст.

Дар диссертатсия бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик маҷмӯи масъалаҳои марбут ба масъалаҳои асосии нақду сухансанҷӣ ба таври ҷомеъ дар алоқамандӣ бо ҳавзаҳои адабии Варорӯд, Эрон ва Ҳиндустон мавриди баҳсу баррасӣ қарор дода шудааст. Дар асоси андешаҳои адабии шоирони садаҳои XVI–XVII ва вижагиҳои арзишгузории тазкиранависон оид ба суварӣ ҳаёл, нақди лафз, нақди маънӣ, вобастагии лафзу маънӣ, ҷазабаву илҳом, зарурат, таворуду сирқот, вежагиҳои сабки ҳиндӣ, ҳосатан тарзи ҳаёли печида, ривҷи бисоҷаи нақду сухансанҷӣ дар адабиёти ин даврҳо ба субут расидааст.

Дар адабиётшиносии тоҷик бори аввал нақш ва таъсири маҳфилҳои адабӣ ба осори суханварони асрҳои XVI–XVII дар Эрон, Варорӯд, Ҳиндустон ва ҷойгоҳи он дар рушди инкишофи нақди адабӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор дода шудааст.

Муаллиф бо арзёбии аҳбори иттилоӣ тазкираҳо ва ишораҳои адибону ҳулосаҳои муҳаққиқон сабабҳои пайдоиши таноқузи сабкӣ миёни адибони эронӣ ҳиндунаҷоди асрҳои мавриди назарро ба таври мушаххас матраҳ намудааст. Ҳамчунин аввалин маротиба кӯшиш ба қор рафтааст, ки андешаҳои наққодии муаллифони тазкираҳои адабӣ ва осори таърихӣ асрҳои XVI–XVII ба низомии муайян (система) дароварда шавад.

Дар диссертатсия ба ҷойгоҳи назарраси маҳфилҳои адабӣ, тазкираҳо ва осори таърихӣ, нақши онҳо дар омӯзишу баррасии нақди адабии асрҳои XVI–XVII аҳаммияти зарурӣ дода шудааст. Андешаҳои интиқодӣ сухансанҷӣ, афкори адабӣ оид ба шеваи баёни шуароӣ қарнҳои XVI–XVII, масъалаҳои ҷойгоҳи нақд дар тазкираҳо ва осори таърихӣ адабиёти тоҷик фарс, заминаҳои ташаккул ва рушди нақд, анвои нақди адабӣ, намунаҳои нақди адабӣ ва афкори интиқодӣ дар осори адабию таърихӣ, нақшу арзиши адабии осори таърихӣ адабии асрҳои XVI–XVII, мактабҳо, ҳавзаҳои адабӣ ва таъсири он ба адабиёти давр таҳлилу баррасӣ гардида, нақши шоирони ин даврон дар пешрафти адабиёти асрҳои XVI–XVII мушаххасан сурат гирифтааст.

АННОТАЦИЯ

диссертационной работы Махмадшоева Махмадшо Мирзошоевича на тему «Основные проблемы литературной критики таджикско-персидской литературы XVI-XVII веков.), представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.00 – Литературоведение (10.01.01– Таджикская литература, литературные связи)

Ключевые слова: XVI-XVII вв., литературная критика, история литературы, литературная мысль, литературоведение, литературные круги, литературно-исторические источники, тазкире, поэты, составители тазкире, Мавераннахр, Хорасан, Индия, Иран, Шайбани. Сефевиды, речь, смысл.

Диссертация посвящена изучению и исследованию важнейших вопросов поэзии и риторики, истоков формирования литературной критики в литературе того периода, факторов развития поэтической поэзии в литературе XVI-XVII веков, влияния индийского стиля на развитие поэзии и литературной критики, влияние критики поэзии на развитие и совершенствование газелей, определению роли поэтов исследуемого периода в развитии литературной критики, влияние традиции составления тазкире на развитие литературного жанра XVI-XVII веков.

В диссертационной работе впервые в таджикском литературоведении подвергается систематическому исследованию комплекс проблем, связанных с основными вопросами литературной критики, исследуемые в тесной взаимосвязи с литературными кругами Вароруда, Ирана и Индии.

Автор на основе анализа сведений, комментариев и сведений поэтов и писателей и обобщений исследователей, впервые устанавливает причины возникновения стилистических противоречий между иранскими и индийскими литераторами исследуемых столетий. Также впервые была предпринята попытка систематизировать критические воззрения авторов тазкире и исторических произведений XVI-XVII веков.

В диссертации уделяется должное внимание изучению литературных кругов, тазкире и историческим произведениям, их роли в изучении и анализе литературной критики XVI-XVII веков. Проанализированы критические воззрения, литературная мысль этого периода о стиле изложения поэтов XVI-XVII вв., вопросы места литературной критики в тазкире и исторических произведениях таджикско-персидской литературы, факторы и предпосылки формирования и развития литературной критики, виды литературной критики, элементы литературной критики и критических воззрений в литературно-исторических произведениях, роль и литературное значение историко-литературных произведений XVI-XVII вв., литературных школ и направлений и их влияние на литературу исследуемого периода, а также вклад поэтов этого периода в развитие литературы XVI-XVII веков.

ABSTRACT

to **Mahmadshoev** **Mahmadsho Mirzoshoevich`**s doctoral dissertation on the topic entitled as **“Main Issues Concerning Critique and Rhetoric of Tajik-Persian Literature Referring to 16th – 17th Centuries”** claiming for Doctoral degree of philology on the specialty 10.01.01 - Literary Criticism (10.01.01 - Tajik Literature, Literary Ties).

Keywords: 16th-17th centuries, literary critique, history of literature, literary thought, literary criticism, literary circles, literary and historical sources, anthologies, poets, tazkira writers, Movarunnahr, Khorasan, India, Iran, Shaibanids. Safavids, word, meaning.

The doctoral dissertation dwells on the study and consideration of the most important issues beset with critique and rhetoric, literary critique backgrounds in the literature of the under study period, factors aimed at poetic critique development appertaining to 16th-17th centuries, the influence of Indian style on the development of poem and literary critique, the sway of poetic critique over the development and evolution of ghazal writing, poets` status of the period in literary critique development, the influence of tazkira writing in literary genre development referring to 16th-17th centuries. The doctoral dissertation canvasses and discusses a set of issues of the main ones concerned with critique and rhetoric in a complex base in connection with the following literary circles, such as: Vararod, Iran and India in Tajik literary criticism, for the first time. Proceeding from the assumption of poets` literary ideas who lived in 16th-17th centuries and the assessment of tazkir writers in the territory of Dari poem on thoughts image, rhetoric, critique of meaning, words and meanings interconnection, charm and inspiration, necessity, inspiration, the researcher carries out Indian style peculiarities, especially the complicated way of thinking, unprecedented development in the literature of the periods under consideration. In Tajik literary criticism, the role and influence of literary circles on the literary productions belonging to the pen of the men-of-letters who lived in 16th – 17th centuries speakers in Iran, Varorud, India and its place in the development and evolution of literary critique are dwelt on and discussed, for the first time. Adducing the evaluation of news and information on men-of-letters` anthologies and references and researchers` conclusions towards, the author presents specifically the reasons for the stylistic conflict between Iranians and Indian writers who lived in the centuries in question. The author of the doctoral dissertation made an endeavor to bring the critical opinions of the authors of literary anthologies and historical productions written 16th – 17th centuries into a certain system for the first time.

The author gives a due importance on the significant place of literary circles, anthologies and historical productions and their role in the study and consideration of literary critique referring to 16th-17th centuries. Critical and rhetorical opinions, literary opinion on the expression of enlighteners who lived in the relevant centuries, issues of the place of critique in anthologies and historical productions of Tajik and Persian literature, grounds of the formation and development of critique, types of literary critique, patterns of literary critique and critical opinion in literary-historical productions, the role and literary value of the historico-literary productions belonging to 16th – 17th centuries, schools, literary circles and its influence on the literature of the period in question were analyzed and discussed, and poets` contribution of the relevant period into the development of the literature in 16th- 17th centuries was specifically dwelt on as well.

